

3.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMII

Szlávik Gábor:

Nyugat-Kis-Ázsia városi szervezete és tartományi igazgatása a keresztény közösségek megszilárdulása idején (történeti vázlat)

I.

Nagybátyám, Becske Lajos református lelkész,

majd pittsburghi teológiai tanár emlékének

„Szeretném, ha tudnátok, mennyit küzdök értetek és a laodiceiakért; ... hogy szívük megbátorodjék, összeforrva szeretetben, és eljussanak a teljes bizonyossághoz vezető ismeret egész gazdagságára: az isten titkának, Krisztusnak ismeretére” – üzeni Pál Kolossai lakóinak (2,1-2.), ekként is küzdve az itteni gyülekezet állhatatosságáért. De hasonló hangú üzeneteket küldött az ephesosiakhoz vagy a galaták népéhez is az apostol. Kolossai, Hierapolis és az ugyancsak a Maiandros felső folyásánál, a Lykos[1] völgyében fekvő – a több hasonló nevű várostól való megkülönböztetés végett a Lykos mellettinek nevezett – Laodikeia (Kol. 4,13.) ... Az „állhatatosságról szóló ígét megtartó” Philadelphia és a megtérésre intett Sardeis, vagy „az Ázsiában[2] levő hét gyülekezet” (Jelenések 1,4;11; vö. 2,1skk.) más városi közösségei, így az észak-lydiai Lykos[3] völgyében fekvő Thyateira De említhetnénk még „a földre szállt mennyei Jeruzsálem” a montanistáktól várt és hirdetett majdani színterét, a gazdagságáról híres *Asia provincia* egyik meglehetősen szegény szegletének számító, több jellegzetes tájegységből álló Phrygiat is, ahol egykoron Pál ugyancsak prédikált (Acta App. 16,6; 18,23.).

Az újszövetségi iratokat, a vértanúaktákat és szenvedéstörténeteket, vagy akárcsak Eusebios egyháztörténetét[4] olvasva hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról a politikai, társadalmi és gazdasági közegről (vö. Acta App. 13,13sk; 20,5-17; 21,1. stb.), ahol Nyugat-Kis-Ázsia korai keresztény gyülekezeteinek hitélete és a helyi, az ekkor még többnyire nem keresztény lakossággal való együttélés során, egyben szellemi horizontja is mindinkább kibontakozott.[5] Sajátos keretet ad ehhez maga a táj is, amely hol dúsan termő, hol pedig sivárságában már-már csodáért kiált. A partok mentén értőn művelt olajfaligetekkel, fügefákkal és gazdagon termő szőlőskertekkel övezett, már-már egymásba érő városok, majd ahogy keletnek haladunk, megannyi nyomorúságos, épphogy csak tengődő porfészek a Nysai Gergely ezerszer kárhozottat Sasimájához[6] hasonló barátságatlan, s szinte úttalan vidék közepén. Az itt élő megannyi nép pedig mintha visszatükrözné a táj arculatát. Elegáns és szellemes rhétorok a partmenti görög városokban, és megannyi hírhedt rabló a nagy kiterjedésű erdőségekben a mysiai Olympos alatt. De Ephesos a színháztól a kikötőig vezető híres

oszlopsora is épp úgy hozzátartozik a római Kis-Ázsia jellegzetes arculatához, mint az alig felismerhető utak a jórészt kopár, juhokat nevelő, s a partmenti görögöktől „barbárnak” mondott Phrygiában ... Törzsi területek és önkormányzatú görög városok együttese: a római Nyugat-Kis-Ázsia. Hogyan éltek az emberek itt, és miként igazgatták a térség nagyobbik felén osztozó két tartományt? Az Asia provinciáról és Bithynia-Pontus tartomány nyugati feléről adott rövid ismertetés keretein belül, egy későbbi nagyobb tanulmány részeként, ennek felvázolására tennék kísérletet.[7]

„SZABADSÁG IDEGEN FENNHATÓSÁG ALATT”: ÖNKORMÁNYZATÚ GÖRÖG VÁROSOK A RÓMAI NYUGAT-KIS-ÁZSIÁBAN – Asia provincia igazgatása és Bithynia-Pontus tartomány nyugati felének városi közösségei az Antoninusok idején

Első rész – A tartományok kialakítása és belső viszonyaik

A Kr. u. második század első felében a mediterrán térség páratlan virágzást ért meg. Ahogy Aelius Aristeidésről és híres „Róma-beszédéről” szólva másutt már részletesebben is kifejtettem[8]: a görögség egyéni létének új kereteket adó roppant államalakulat, a Rajnától az Euphratésig, Észak-Britanniától a Nílus első kataraktájáig terjedő hatalmas Római Birodalom még sohasem látott olyan szép napokat, mint Hadrianus principatusa alatt (Kr. u. 117-138), majd Hadrianus császári utódja, Antoninus Pius uralkodásának idején (Kr. u. 138-161).[9]

A korszak gazdasági virágzása legalábbis fenntarthatónak látszik. A több mint három millió négyzetkilométerre kiterjedő Imperium Romanum távoli és látszólag szilárdan védett határai között élő, közelítőleg 70 vagy 80 millióra becsülhető lakossága viszonylagos jólétben, de a korábbi időkhöz képest (vö. Aristeid. or. XXVI,102.) mindenképp *békében*[10] és *biztonságban*[11] él.

Különösen látványos ez, a kor nagyszámú középítkezésén át is lemérhető – relatív – jólét a Birodalmon belüli Kelet görög, vagy görög igazgatási nyelvű városaiban (or. XXVI,94-95; 97.)[12]. Ezek közül is kiemelkedik a római Kis-Ázsia nyugati harmada: Bithynia, de különösen a hajdani Ióniát is magába foglaló gazdag tartomány, a „kies”[13] *Asia provincia*.

A nyugat-kis-ázsiai térség és tartományai a császárkor második évszázadában

A változatos természetföldrajzi adottságokkal bíró Kis-Ázsia[14] – a nagy múltú regionális kultúrák sokaságát egyesítő, de az egyes területek gazdasági fejlettségének tekintetében is meglehetősen sokszínűséget mutató Anatóliai-félsziget – fokozatosan tagozódott be a Birodalom provinciális igazgatásának rendszerébe[15]. Integrálódását követően a térség, de különösen annak nyugati harmada az Imperium Romanum egyik leggazdagabb, s mindenkor egyik legértékesebb részének számított.

A római Nyugat-Kis-Ázsia provinciális beosztása lassan, számos területi újrafelosztást követően alakult ki. Az első római tartomány itt a volt Pergamoni királyság területéből szervezett *Asia* provincia volt (Kr. e. 133-ban; vö. CAH XI¹ /1936/, 580-590.). A tartománnyal északon határos *Bithynia* (örökhatár útján) Kr. e. 74-ben, *Bithynia-Pontus* kettős tartományként[16] pedig – a pompeiusi rendezést követően (D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, I,351skk.)[17] – Kr. e. 64/63-ban kerül római fennhatóság alá. A Fekete-tenger melléki területeket is magában foglaló hatalmas kettős provincia Augustus alatt jelentős mértékben összezsugorodott ugyan, de még így is eléggé nagy kiterjedésű volt (CAH XI¹ /1936/, 575-581.). Az *Asia* déli határain túl elterülő *Lycia és Pamphylia* – ugyancsak kettős – tartományt meglehetősen későn, Kr. u. 43-ban Claudius szervezte provinciává a *Lyciában* mutatkozó belső zavargások miatt (Suet. Claud. 25,3; vö. IGRR III,563.), hozzácsatolva a szomszédos *Pamphylia*t (Magie, Roman Rule in Asia Min. I,516skk. és 540skk; vö. CAH XI¹ /1936/, 590-597.)[18]. Meglehetősen lassan szerveződött provinciává a keleti szomszéd, az Anatóliai-félszigeten megtelepedett vad kelták félbarbár „országa”, *Galatia* is. A korábbi clienskirályságot – az állandósult törzsi háborúk és belső zavargások miatt – az augustusi principatus kezdetén, Kr. e. 25-22 között szervezték császári provinciává. Végleges tartományhatárait azonban csak Antoninus Pius uralkodása alatt nyerte el (Magie, I,453skk; vö. CAH XI¹ /1936/, 597-602. és CAH² XI /2000/, 605; 611skk.).

Kis-Ázsia nyugati régiójának tartományai közül már kialakítása idején is a leggazdagabb a kapzsi római magistratusok, a pénzüket itt befektető, nyereszkes itáliai vállalkozók (*negotiatores*) és a csillapíthatatlan étvágyú adóbérlő társaságok számára egyaránt óriási jövedelmeket biztosító *Asia provincia* volt.[19]

Asia provincia kialakítása

A gazdag tartományt Kr. e. 133-ban, az utolsó pergamoni uralkodó, III. Attalos végrendelete alapján csatolták Rómához (Liv. per. LVIII,59.). A terület provinciává szervezése Kr. e. 129-ben, a helyi ellenállás megtörése után (Aristonikos felkelésének leverését követően: Strab. XIV – 646sk.) vette kezdetét, és a később többször is módosított határok[20] megállapításával a 126-os évig tartott.[21] A tartomány ekkor kialakított beosztása lényegében a császárkor kezdetén is változatlan maradt.[22]

A mithridatési háborúk (Kr. e. 89-64) megpróbáltatásai (Appian. Mithr. 22,23;[23] 62sk.) után a polgárháborúk szele kétszer is végigsöpört a térségen. Különösen sokat szenvedett ezektől a sullai „rendcsinálás” terheit[24] sokáig nyögő, majd az adóbérlő társaságoktól (*societates publicanorum*) újra sanyargatott.[25] legendásan gazdag[26] *Asia* provincia. Sokat szenvedett maga Kis-Ázsia is. Kr. e. 43-ban az M. Antonius érdekében fellépő P. Cornelius Dolabella kíméletlen pénzszerző manővereitől,[27] majd még inkább a térség lakóira anyagiakban és háborús pusztításokban egyaránt mérhetetlen szenvedést hozó Kr. e. 42- 41-es évek során.

A Caesar halálát követő pogárháború idején, Kr. e. 42-ben Caesar gyilkosainak egyike, a Rómából keletre távozott C. Cassius Longinus elfoglalta, majd szisztematikusan kifosztotta[28] az adóztatását visszautasító[29] Rhodost. Szövetségese, és Caesar meggyilkolásában egykoron társa, a szomszédos Lykiat sarcoló M. Iunius Brutus földig rombolta az ellenszegülő Xanthost, a lykiai közösség (*koinon*) legnagyobb városát, majd kifosztotta annak kikötőjét, Patarat.[30] Ezt követően tíz évi adó beszolgáltatását rótták ki valamennyi Kis-Ázsia-i tartományra.[31] hogy az így szerzett pénz segítségével kiegészíthessék seregüket. Brutus és Cassius Philippinél elszenvedett vereségét követően, Kr. e. 41-ben az egykor ‘Asia jötevőjeként’ fellépő Caesar[32] gyilkosainak nyújtott kényszerű segítség megtorlásoképp, *Asia* új ura, az Ephesosban új

Dionysosként fellépő[33] triumvir Antonius – két évre elosztva – kilenc évre előre szedette be az adót (Appian. Emph. V,4-6 – 15-27; küln. 27.§.), de a királyokra és városokra még ezen felül is hadisarcot vetett ki. A többszörösen megsarcolt Asia provinciának ezúttal is óriási összeget, 200 000 talantont kellett Antoniusnak fizetnie (Plut. Ant. 24,7-8; 926b).

Hasonlóan nehéz időszak köszöntött be Kr. e. 40 és 39 között, amikor a polgárháborús felektől a végsőkig kiszarolt vidéknek még egy parthus betörést is át kellett vészelnie (l. pl. CIG 2715; vö. Tac. ann. III 62,2. és küln. SIG³ 768.)[34].

Az augustusi principatus létrejötte után itt is biztonságos állapotokat hozott.[35] Kr. e. 27 és 20 között Asia néven, consuli rangú proconsul irányítása alatt, senatusi provinciát szerveztek itt. Lassú fellendülés vette kezdetét (vö. OGIS 458.)[36], majd a visszanyert tartomány (*Asia recepta*; BMC, Emp. I,105. Nr. 647skk.) – immáron nem pusztán kiaknázásra szánt objektumként (CAH XI¹ /1936/, 586.) – végleg betagozódott a római provinciális igazgatás rendszerébe.

A császárság második századában, az Antoninusok uralkodása alatt azután új virágkor köszöntött be itt. A Kis-Ázsiai térség Földközi-tenger menti partvidékének, de főként a régió nyugati felének (a szárazföldi Görögországgal, de Itáliával és a távoli Nyugattal is szoros kapcsolatban álló) városai a gazdagság, a biztonság, és a viszonylagos jólét képét mutatják. Azt a képet, amelyet – megannyi túlzással persze – a nagyszámú felirat és a városok által kibocsájtott érmek ábrázolásai és köriratai[37] mellett, leginkább Dión Chrysostomos[38] és Aelius Aristeidés[39] beszédeiből ismerhetünk.[40]

Régiók és városok a császárkori Asia provinciában[41]

Asia provincia Kis-Ázsia nyugati részének középső területeit foglalta magában. (Az ettől északra elterülő régió *Bithynia-Pontus* tartomány, a délkeleti hegy- és partvidék *Lycia et Pamphylia* provincia része volt.) A császárkorban Asia provinciához tartozott Tróas vidéke és Aiolis, Iónia, Mysia, Lydia, Karia és Phrygia,[42] valamint a Kis-Ázsia nyugati partja előtt elterülő szigetek sora (ide számítva még a Kykládok csoportjába tartozó Amorgost és a Déli-Szporádok tagját, Astypalaiát[43]). A szigetek közül a jelentősebbek (északról, a Tróas melletti kis Tenedostól déli irányba haladva) az első rangú boráról nevezetes Lesbos[44] és Chios,[45] Samos és a közepes méretű Kós,[46] valamint Hélios „szépséges”[47] és „mindig napsütötte”[48] szigete, a hajdani nagy múltja emlékeit még sokáig őrző Rhodos[49].

A partok mentén az ősi aiol, ión és dór polisok sokasága található, a partvidéktől távolabb a hellénizmus korának *katoikiái* és más alapításai. Örökösük, a római tartomány maga is városok sűrű szövedéke. A császárkori provincia területén olyan jelentős görög városok voltak, mint „egész Iónia legszebb városa” (Strab. XIV – 646;[50] Lukian. eikon. 2; Mart. Pionii et soc. 4,2.), az Aelius Aristeidés választott *patrisá*vá lett Smyrna (or. XXIII,19; vö. XVII-XXI. és küln. or. L,73; 103 – K.)[51] vagy a Tauros-hegységen inneni Kis-Ázsia legnagyobb kereskedelmi központja (Strab. XIV – 641sk.), a helytartó székhelyéül szolgáló Ephesos[52]. (Smyrna és Ephesos Athén mellett egyben az ún. második szofisztika legjelentősebb központjai is voltak.[53]) A tartomány ugyancsak jelentős városai közé sorolható a lassú hanyatlásnak indult ősi Milétos,[54] a partoktól távolabb eső Pergamon (a tartomány valódi *métropolis*a[55] és a provincia kialakításakor a tartományi gyűlések színtere[56]), valamint „Asia híres városa” (Tac. ann. XIV 27,1.), a Lykos melletti Laodikeia[57]. Ez utóbbiak, gazdasági jelentőségük mellett,[58] ugyancsak jelentős

kulturális centrumnak számítottak. Bizonyos jelentőséget mutat még Lydiában az ősoreg Sardeis[59], vagy a Propontis mellett „az Ázsia első városaival nagyságban és szépségben vetekedő” (Strab. XII – 575; vö. Aristeid. or. XXVII – K.)[60], változatos sorsú Kyzikos[61].

A gyarapodó és szépülő régi városok (a térség *első* városa rangjáért versengő; érmein a *próté* címet egyként feltüntető Pergamon, Ephesos és Smyrna[62]) mellett a partvidék peremén fejlődésnek indultak a Seleukidák korában alapított városok[63] is: „a tulajdonképpeni Ázsia nagy piaca, ... az Itáliából és Hellásból jövő árucikkek közös lerakódóhelye” (Strab. XII – 577.), a Maiandros felső folyásánál fekvő Apameia,[64] a közeli, ám kevésbé jelentős Eumeneia[65], a már említett Laodikeia, a két Stratonikeia[66], az Antiocheianak is nevezett kariai Alabanda és az észak-lydiai Thyateira[67]. Fejlődésük más, korábbi közösségekre olykor kifejezetten negatívan hatott. Ezek közé tartozott például „Phrygia nagy városa”,[68] a „népes és jómódú”,[69] ám a közeli Laodikeia alapítását követően[70] lassan hanyatló Kolossai.[71] A térségben néhány kisebb római *colonia* is alakult: Mysiában Iulia Ancyra, Tiberiopolis, Synaus; Lydiában Caesarea Trocetta és Hierocaesarea; Phrygiában Sebasté (IGRR IV,682.[72]) stb. Különleges jogokat élvezett a még Augustustól telepített két veterán-kolónia: a *ius Italicum*mal felruházott Alexandria Troas, és a Kr. u. IV. századra végbement teljes asszimilációjáig görög Asiában ugyancsak egyfajta latin nyelvi szigetnek számító, a Helléspontos-menti Parium[73]. Megannyi híres és régi város, az ősi Milétos, Halikarnassos és Klazomenai viszont egykori fényét és jelentőségét elveszítve, fokozatosan lehanyaglott. Háttérbe szorultak az olyan nagy múltú, ám kisebb parti városok is, mint Kymé és Phókaia, Erythrai vagy Teós. Ugyancsak hanyatlásnak indult a tengeri kereskedelem egyik korábbi központja, a neves retorikai iskolákkal bíró Rhodos. Az egységesülő Birodalomban a Kr. e. 42-es év polgárháborús harcától is sújtott Rhodos már nem nyerhette vissza korábbi közvetítő szerepét. Helyét Ephesos vette át, ill. kisebb mértékben a partvidék más városai: Kyzikos (Aristeid. or. XXVII – K.), Smyrna és Milétos, valamint az Égei-tengeri partokhoz közel eső Pergamon[74]. A hajdan jelentős, ám a térség feletti római uralom megszilárdulását követően jelentéktelenné vált „ősi városok” többsége – jobb esetben – afféle turisztikai látványossággá lett. Így kényszerűen is hajdani „nagy múltja” egy-egy elemébe kapaszkodott.[75]

A lakosság megoszlása a tartományon belül. Természeti kincsek és gazdasági viszonyok

A rendelkezésünkre álló primér és szekundér források, valamint a régészeti emlékek egyaránt arra utalnak, hogy provincia lakossága főként a tengerparti – zömmel görögök lakta – városokban összpontosult.[76] Jelentős – bár a partoktól távolodva mindinkább kevert – lakosság élt a térség jelentős vízi és közlekedési útvonalának, de egyben kiemelt mezőgazdasági területének is számító Maiandros és a Hermos mentén, továbbá ezek mellékfolyóinak medencéiben.[77] A hegyvidék számos vonásában még őrizte ősi jellegét: a hellénizálódás folyamata itt csak felszínesen hatott. Egyes hegyvidéki területeken, így az Asia provincia északi határán fekvő mysiai Olympos sűrű erdőségeiben, századok óta[78] gyakori volt a banditizmus is (Strab. XII – 574; vö. Lukian. Alex. 2.)[79]. A helyi közösségek egy-egy városi központ köré való szervezésével, a római kormányzatnak itt még Hadrianus alatt is számos tennivalója akadt (SHA, vit. Hadr. 20,13; vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LXIX 10,2.). Tevékenységük azonban nem vezetett a helyi rablóbandák okozta lokális nehézségek végleges megoldásához.[80] Mivel a tartomány nyugati részét már a császárkor elejére szinte teljesen behálózta a fejlett városszervezet, újabb városok alapítására (ill. gyakorta *synoikismos* útján történő kialakítására[81]) csak itt, az urbanizációtól kevésbé érintett hegyvidéki területeken került sor. Így mindenekelőtt Kariában (Aphrodisias[82]) és Mysiában (Stratonikeia[83]), vagy hasonlóképpen

Phrygia egyes körzeteiben.[84]

A part menti városokban és a belső területek kisebb-nagyobb városi közösségeiben folytatott – gyakorta specializálódott – iparszerű tevékenység és a kereskedelem mellett, a kedvező éghajlati viszonyok között, a lakosság fő megélhetési forrása a földművelés: gabonatermelés, ill. szőlő- és olajfatermesztés[85] (az ún. mediterrán polikultúra, szokásos kiegészítőivel).[86] A hegyi régiókban jelentős állattenyésztés (szarvasmarha) és pásztorkodás folyt. A partoktól távolabb, a hegyektől övezett központi táblásvidék szélei felé haladva az éghajlat és a természeti környezet már kevésbé kedvező. Az Anatóliai-fennsík (magasföld) nyugati szélén elterülő, vízben többnyire szegény, s így zömmel csak legelőnek alkalmas Phrygiában[87] a gyér lakosság számára a nagyszámú juh- és kecskenyájak, ill. az itteni juhok különösen finom szálú gyapja (Strab. XII – 578.) jelentették a megélhetést.[88] A régió kedvezőbb adottságú területein, így például a Maiandros felső folyásánál fekvő Apameiában, jelentős számú szarvasmarhát is tartottak.[89] A nyugat-kis-ázsiai térség egésze – kellő mennyiségben – jó minőségű építőfával, némi ásványkincsel (réz, ezüst, vas, cink, ólom), és (Kyzikos mellett, vagy a már említett kariai Mylasa közelében) bőséges felszíni márvánnyal is rendelkezett. A partok mentén – különösen a Propontis vidékén – folytatott intenzív, részben kivitelre is termelő halászat ugyancsak emberek ezreinek adott megélhetést.[90]

Asia provincia városai kivitelre is termeltek, így jelentős szerepet játszottak a mindinkább egységesülő Birodalom gazdasági életében is. A térségből főleg Kis-Ázsia más vidékeire és a szárazföldi Görögországba exportáltak szőlőt, szárított olajbogyót és sajtot, valamint más mezőgazdasági termékeket. Ephesosból osztrigát vittek ki, Milétosból – részben a közeli hegyvidék juhainak gyapjából készített (a syriai áruk minőségével vetélkedő) – színezett szöveteket. E két város különösen híres volt ékszeriparáról, valamint nemesfémből készített különféle tárgyairól.[91] Kiemelt központ volt Smyrna is. Zömében e kikötővárosok közvetítették az Anatóliai-félsziget belső vidékeinek termékeit[92] (különösen a Lydiából és Phrygiából származó, másutt keresett árucikknek számító gyapjút), de részben a Távol-Kelet áruit[93] is a Nyugat felé. Így ugyancsak jelentős volt az átmenő kereskedelem. A belső vidékek áruinak és terményeinek közvetítésében kiemelt szerepet játszott a már említett phrygiai Apameia is, amely egy időben jelentőségében már-már Ephesos-szal vetekedett.

A térség relatív gazdagságának is köszönhetően egyedülálló szellemi élet bontakozott ki itt. Ennek egyik sajátos – értékeinek vitathatóságában is izgalmas – megnyilvánulási formája volt Kis-Ázsiában (egyik legjelentősebb központját tekintve pedig az Asia provincia részét képező Ióniában) az ún. második szofisztika.[94]

Egy kiemelt térség a tartományon belül: Iónia helyzete Asia provincia részeként

Az iónok már a korai időkben úgy érezték, városaik kedvező fekvése, de az általuk lakott régió szerencsés klimatikus adottságai révén is elkülönülnek Kis-Ázsia többi részétől.[95] Az elkülönülésnek ez a terminológiai is kifejezésre juttatott érzése a későbbi századok során is megmaradt.[96] A partvidék jólétben élő, nyitott és sokszínű társadalma már önmagában véve is ellentétet képezett e jólét alapját szolgáltató belső vidékekkel. Iónia gazdag városai (a kövezett, széles utcákon, az agorán vagy az agorát övező oszlopcsarnokokban[97] fellépő, vitatkozó vagy sétáló – követőik népes csapatától kísért, már önmagában véve is látványosság-számba menő – elegáns és szellemes rhétoraival), s mögötte a hagyományos paraszti vagy pásztori életét élő, gyakorta nyomorúságos hegyi Anatólia ...

A római uralom másutt is megnyilvánuló nivelláló ereje itt csak kevésbé jelentkezett. Mégis, hogy az Aristeidéstől Róma-beszédében” különösképpen magasztalt Iónia valóban „a szépség úrnőjeként” jelenne meg (or. XXVI,95.), ezt túlzás lenne állítani. Városai stagnálnak, mint Kymé vagy Phókaia,[98] vagy lassan hanyatlanak, miként Milétos. Smyrna és Ephesos mindeközben virágkorát élte: a két város Asia provincia kereskedelmi és kulturális központjává emelkedett.[99] Néhány kisebb város relatív jólétéről, ill. privilégiumairól is vannak értesüléseink. Az Ephesoszhoz közeli Samos szigetén például Antoninus Pius a „szabad város”[100] jogával ruházta fel a kezdődő érmelésén a császárt alapítójaként feltüntető, jelentéktelen helyi közösséget – a korábban Ephesoszhoz tartozó, majd a principatus kezdetére a samosiaktól csere útján megszerzett (Strab. XIV – 639.) – Neapolist.[101] Ennél árnyaltabb képet azonban aligha alakíthatunk ki a tartomány egyik kiemelt regionális egységét képező Ióniáról (kulturális egységének egyik jeleként a térség tizenhárom városa más vidékekhez – így például a Halikarnassostól és Kóstól Rhodosig, ill. a rhodosi Lindosig ívelő szigeteket és partmenti területeket magába foglaló dór *hexapolishoz* – hasonlóan, saját „közösségi gyűléssel”, *koinonnal* rendelkezett), bár Lydia és Karia mellett Iónia a római Asia provincia egyik legjobban dokumentált területe. Dión Chrysostomos vagy Aelius Aristeidés beszédeinek hosszabb-rövidebb közlésein, vagy még inkább ezek elszórt utalásain túlmenő irodalmi forrásaink ugyanis meglehetősen szegényesek. A Strabón (XIV – 632-650.) és Pausanias (VII 2,1-4; 3,5-6,2; 10. stb.)[102] leírásaira is támaszkodó régészeti feltárások,[103] valamint a nagy számú felirat és érem alapján azonban némileg mégiscsak képet alkothatunk Iónia (s az azt körülvevő, tágabban vett térség) valós viszonyairól.

Második rész: önkormányzatú városok a Birodalmon és a tartományokon belül. A városok belső viszonyai

„Amikor valamilyen hivatalba lépsz, nem csupán Periklés megfontolásait kell figyelembe vened ... »Vigyázz, Periklés, szabad embereken, görögök felett, Athén polgárain uralkodol« ; hanem így is kell szólnod magadban: »Te, aki hivatalt viselsz, magad is alattvaló vagy egy polisban, amelyet proconsulok, a Caesar helytartói irányítanak.«.” (Plut. praec. ger. rei publ. 17 – 813d-e)

Közel egy időben azzal, mikor a Rómába készülõ gnóosztikus Markiõn atyja, a sinõpõi püspõk kiátkozásától sújtva elhagyta szülõvárosát, a Kr. u. 143-as év tavaszán egy fiatal asiai rhétor érkezett Rómába, hogy elmondja a várost magasztaló híres beszédét (*„eis Rhómén’*; or. XXVI – ed. Keil) a császár és udvara egybegyűlt nagyságai előtt. Mysia szülõtte és Smyrna polgára, Aelius Aristeidés[104] mindazon pozitív tapasztalatok birtokában beszélt, amelyek õt, miként a többi tehetséges provinciálist, csak a római hatalom elkötelezett támogatójává teheték. Beszéde ezért is válhatott a legjelentõsebb *irodalmi kifejezõdésévé* mindannak, amit a kortársak számára Hadrianus,[105] majd Antoninus Pius uralma, az általuk teremtett „világ”,[106] s benne az „aranykor” fogalma[107] jelenthetett.[108] A „jó császárok”[109] uralkodásának a Mediterrán térség addig sohasem tapasztalt felvirágzását eredményezõ éveit.[110] Bizonyos joggal jelenthette ki tehát az uralkodó elõtt szólva Aelius Aristeidés, hogy *„a kezdetben mintegy betegeskedõ világ immár erõre kapott”* (or. XXVI,97 – ed. Keil.)[111].

Polis és Imperium[112]. A császár, a tartományok, a városok az aristeidési „Róma-beszéd” tükrében

A Birodalomszerte tapasztalható jólét részbeni alapja és egyik legszembetűnőbb jele Bithyniában, de még inkább az „ötszáz várost”^[113] magában foglaló Asia provinciában is a mediterrán civilizációkra jellemző *városi életforma*. Az egyes városi közösségeken belül zajló kulturális élet meglehetősen egyformának látszik. Sőt, mint azt gyakorta leszögezték, már-már uniformizáltak mondható.^[114] „Mindenütt *testgyakorlóléhelyek, forráskutak, oszlopos előcsarnokok, templomok, műhelyek, iskolák sokasága található*” – így fogalmazza meg ezt az Imperiumon belüli Kelet görög *polisainak* virágzó városi életéről szólva^[115] a meglehetősen sokat utazó Aelius Aristeidés (or. XXVI,97.)^[116].

Város várost ér – jelenti ki a Rómát és annak hatalmát magasztaló görög rhétor (vö. 93-94.) –, még hozzá korábban sohasem tapasztalt sokaságban és sűrűségben (93.). Hosszan és látható kedvvel fejtegeti ezt a gondolatot a városok úrnőjéhez (vö. 9.), Rómához intézett beszédében Aelius Aristeidés. Aristeidés szemében ez a minden korábbi államalakulatot felülmúló Római Birodalom^[117] egyik legfőbb jellemzője (92-93.). A szónok ábrázolásában a római *világbirodalom* sivatagokon és vad hegyeken (100.) át vezető utakkal (101.) egybekapcsolt *városok sűrű szövedékeként* (93sk; 97-99.) jelenítődött meg beszéde hallgatói előtt.^[118]

Az Imperium Romanum területén emelkedő mintegy kétezer kisebb-nagyobb város a Kr. u. második század (a vidéki területeket nem, vagy csak kevésbé érintő) páratlan gazdasági virágzásának igazi haszonélvezője (vö. or. XXVI,93-99.).

Távoli vidékkel (a Parthus birodalommal és a Boldog Arábiával, sőt a messzi Indiával és Kínával: 12.) folytatott intenzív kereskedelem jellemzi a kort.^[119] a Földközi-tenger partjai mentén pedig a minden addig felülmúlóan élénk hajóforgalom (11-13.). A Birodalmon belüli Kelet görög és a görög kultúra részeseivé lett városi polgárai mindezt a császárság által teremtett *tartós békének* (69-71a; vö. Dión Chrys., or. XXXII,71skk; XXXVIII,10skk; XL,35skk; XLVIII,15; Paus. VIII,43; BMC, Emp. III; p85. no. 400. stb.) köszönheték. Ezért utazhatott a phrygiai Hierapolisból való kereskedő, Flavius Zeuxis hetvenkét alkalommal, a Malea-fok érintésével Itáliába – mint arról sírfeliratán maga megemlékezik (IGRR IV,841.), és ezért ‘hajózhatta be’ az ephesosi *naukléros*, Erastos ‘több ízben a tengert’ (SIG³ 838.).^[120] Az Imperium egyes régióin belül hasonlóképpen élénk szárazföldi kereskedelem zajlik a biztonságossá vált, *kiépített* utakon (100-101.)^[121].

A *világ* (10;28;81;85;101sk.) *civilizált* lett (101.). Sőt napról napra civilizáltabbá lesz – jelenti ki egy emberöltővel később, Marcus Aurelius halálát (Kr. u. 180) követően az Africából (*Africa Proconsularis*) származó, „rómaisága” mellett kereszténnyé is lett (s mint keresztény hitelveiben a távoli Phrygia montanizmusát védelmező) Tertullianus, miután a Birodalom úrrá lett a Marcus uralkodásának második felét jellemző zűrzavaron (*De anima* 30.)^[122].

De mindez még a jövő. Az aristeidési „Róma-beszéd” elhangzásának idején (Kr. u. 143) a Birodalom rendjének stabilitása még szinte példa nélkül való. Igazgatása pedig oly mértékű rendet és egyértelműséget mutat, akár a *kosmos* (vö. 89. és 103.).

Akár a szokásos szónoki túlzás lehetne ez. Ám a rhétor ezúttal aligha túloz. A hatalom legfelsőbb szintjén valóban korábban elképzelhetetlen mértékű harmónia uralkodik. Nincsenek politikai alapon elrendelt kivégzések,^[123] a császár nem járja be (folytonos utazások közepette: 33.) birodalmát,^[124] s – az uralkodó állandó kísérijeként – nincs olyasfajta kegyenc, mint Hadrianus fiúkedvese (*erómenos*a, majd *erastése*), a vitathatalan szépségű, ám annál kétesebb népszerűségű Antinoos.

Hasonló harmónia érvényesül a kormányzat alsóbb szintjein is. A tartományok igazgatásával megbízott helytartók (31-37sk.) a mindenre felügyelő és mindent irányító császár (90; vö. 29-30; 31-33sk; 38-39; vö.

még 87-88sk. és 107.)^[125] távollétében is (33.) a *jog* és az *igazság* (103; vö. 106-107.) elvének érvényesítésével gyakorolják hatalmukat.^[126] Ahogy szerte a Birodalomban, úgy itt is, Kis-Ázsia nyugati felén – a Dión Chrysostomos beszédeiből, vagy az ifjabb Plinius ‘Levelei’-nek tizedik könyvéből meglehetősen jól ismert Bithyniában. Kr. u. 134 körül Hadrianus C. Iulius Severust^[127] küldte „*a nem fegyveres erőt, hanem igazságos és megfontolt vezetőt, rangbéli helytartót igénylő Bithyniába*”. Az értő módon kiválasztott, *megfelelő ember* jó emlékezetű példája, állítja Cassius Dio, közel száz év múltán is eleven maradt: /epit. Xiph./ LXIX 14,4.^[128] Néhány kivételtől eltekintve, hasonlóképpen gyakorolják a „jó császárok” legatusai hatalmukat Asia provinciában. A gazdag tartomány egyes, Aelius Aristeidéstől is gyakorta említett városi közösségei felett éppúgy, mint más, kisebb és jelentéktelenebb városok ügyeiben eljárva, amelyeket a térségben – pusztán helyi jelentőségű (a lokális vagy a regionális propaganda céljait szolgáló) érmelelésük^[129] mellett – főként a nagyszámú felirat alapján ismerünk.

Görög város a római Keleten. Polis és khóra. Az önkormányzatú város és vidéke mint adminisztratív egység

Az Imperium Romanum egész területén, de különösen a Római Birodalom keleti tartományaiban a közösségi lét legfontosabb színterei, és egyben a helyi igazgatás legfontosabb egységei is a kiterjedt *territoriummal* bíró, önkormányzatú városok voltak. A tartomány területén osztozó kisebb-nagyobb városi közösségek alapvető feladatai közé tartozott a város és a város fennhatósága alá rendelt falusi körzetek igazgatása és rendjének fenntartása (a helytartó, ill. a központi kormányzat ellenőrzése mellett nem egyszer egy-egy nagyobb tartományi város hierarchikus alárendeltségében^[130]). A lokális infrastruktúra többé-kevésbé önálló működtetése mellett (a közművek,^[131] középületek,^[132] közcélú testületek^[133] fenntartása, vagy a gabonaellátás biztosítása,^[134] és ezt kiegészítő jelleggel: a számos ünnepi, ill. versenyjáték rendezése^[135] mellett) e kettős adminisztratív egység – a város (*polis*) és *territoriuma* (*khóra*)^[136] – tartozott felelősséggel a helyben befolyó jövedelmek kezeléséért, ill. a helyi közösségre kivetett adók maradéktalan behajtásáért is. Ugyancsak a városi önkormányzat hajtotta végre a Rómában székelő központi kormányzat vagy a helytartó által elrendelt helyi érvényű intézkedéseket és a tartomány egészét érintő határozatokat.

A helytartó közvetlen beavatkozásától mentesülő ún. szabad városok (*civitates liberae*) pénzügyi igazgatásuk tekintetében is önállóak voltak. A központi kormányzat azonban arra törekedett, hogy különleges megbízottak kiküldésével (*legati Augusti ad corrigendum statum liberarum civitatum*)^[137] itt, és ebben a vonatkozásban is közvetlen ellenőrzést gyakoroljon a tartományi városok felett. Máskor a helyi eszközökkel már megoldhatatlan zavargások lecsendesítésére küldtek ki különleges megbízottakat (*eirénarchai*)^[138]. Talán mindkettőre utal Aelius Aristeidés, amikor azt mondja: „*Ha ... valahol egy város – túlzott nagysága miatt – nem képes arra, hogy a maga erejéből tartsa fenn rendjét, úgy nem tagadjátok meg tőle azokat, akik alkalmasak lesznek arra, hogy a továbbiakban körültekintően igazgassák, de akár meg is oltalmazzák az ottaniakat*” (or. XXVI,67 – K.).^[139]

A többnyire rendezetten és hatékonyan működő helyi önkormányzatokba^[140] javarészt a municipalis arisztokrácia köréből kerülnek ki a *bulé* és a rendszeresen üléselő *gerusia* tagjai. Ugyancsak a municipalis arisztokrácia köréből választják a várost és vidéki területeit igazgató főbb – tényleges döntési jogkörrel rendelkező – magistratusokat. Mindez a római hatóságok támogatásával, nemegyszer aktív beavatkozásával történt. „*Jobb az előkelők gyermekeit küldeni a tanácsba, mint a közrendűekét*” – jelenti ki Bithynia-Pontus tartomány helytartójaként az ifjabb Plinius,^[141] aki, úgy tűnik, több-kevesebb következetességgel érvényesítette is ezt az elvet.

A helyi önkormányzatok mellett bizonyos szereppel bírtak még az Imperiumon belüli Kelet görög városaiban a népgyűlések is (*ekklésiai*). Asia provincia önkormányzattal rendelkező közösségeiben – hagyományos eljárással[142] – itt választották meg a *bulé*-ba kerülő magistratusokat (vö. SIG³ 838; lin. 16: [tēs *archai*]resias [he]neka)[143]. A népgyűlések azonban – főként a római igazgatási modellt jobban követő Bithynia-Pontus tartományban[144] – gyakorta szüneteltek, nem utolsó sorban az időről időre megismétlődő helyi zavargások miatt[145]. Ismételt összehívásukhoz ilyenkor a helytartó engedélyére volt szükség, mint arról Dión Chrysostomos egyik beszédéből is értesülünk (or. XLVIII,1.)[146].

A népgyűléseken a helyi közösség valamennyi, polgárjoggal rendelkező tagja részt vehetett, vagyoni különbségek és egyéb jellegű korlátozások nélkül. Kelet-Kis-Ázsia egyes városaiban azonban néhány, ezzel ellentétes példáról is tudomással bírunk.[147] Másutt, bár a szabad férfilakosság egésze részt vehetett a több-kevesebb rendszerességgel összehívott gyűléseken, a népgyűlés szerepe részben formális volt. Így Bithyniában is, ahol azzal, hogy a városi tanácsot – római mintára – a *ensorok* egészítették ki a korábban már városi tisztséget betöltött, vagy a cenzus követelményének megfelelő, tehetősebb polgárok közül[148] (szemben a hagyományos görög gyakorlattal, ahol a *bulé* tagjait az erre a célra összehívott *ekklésia* választotta), a népszerűség jelentős részét kizárták abból, hogy tényleges betekintéssel bírjon a közösség egészét érintő döntésekbe. Mindez nyugtalanságot keltett, és részben az ebből fakadó tehetetlenséggel magyarázhatók a városi köznép – a későbbiekben vázolt – erőszakos megmozdulásai. A város igazgatása – mintegy hitbizományként, kizárólagos jogon – tehető polgárai, a jószerével önmagát kiegészítő *bulé* – s a *bulén* belül a városi tanács szűkebb grémiumának – kezébe került. Mindez megannyi visszaélés alapjául szolgált. Leginkább a számos pénzügyi visszaélés, a gyakori csalások, a nyilvánvaló sikkasztások és a meglehetősen elterjedt korrupció alapjául, amelyekkel egy későbbi alfejezetben foglalkozunk.

Az önkormányzatú városok „szabadsága” és „önállósága”: a szabadság korlátai

„Amikor valamilyen hivatalba lépsz, nem csupán Periklés megfontolásait kell figyelembe vened ... »Vigyázz, Periklés, szabad embereken, görögök felett, Athén polgárain uralkodol (*archeis*)«; hanem így is kell szólnod magadban: »Te, aki hivatalt viselsz, magad is alattvaló vagy egy polisban, amelyet proconsulok, a Caesar helytartói irányítanak«. Plutarchos fenti, a római Nyugat-Kis-Ázsiáról adott történeti vázlat második részének bevezetéseként már idézett kijelentése (praec. ger. rei publ. 17 – 813d-e) meglehetősen keserűségről árulkodik. Ugyanakkor nála, amiként némileg idősebb kortársánál, Dión Chrysostomosnál is, a kor görögségének egy részénél jelentkező irreális szabadságészményekkel szemben[149], a római monarchia jelenik meg a görögség állami létének egyetlen reális esélyeként[150].

Még inkább így van ez Aelius Aristeidésnél. Míg Diónnál – a Panaitioson és Poseidónioson át[151] a Kr. u. I/II. századig ívelő[152] retorikus és filozófiai tradícióknak megfelelően – az állam egészét tekintve az egyeduralom, a keleti provinciák vonatkozásában pedig a „jó király” alakja oldja fel a római hatalom ellentmondásait,[153] addig Aelius Aristeidés felfogásában az uralkodó ennek a roppant hatalmi struktúrának pusztán egyetlen, s látszólag nem is túl jelentős eleme.[154] Az Imperium hatékony, automatikusan működő (or. XXVI,36; vö. 26.), s így mindinkább személytelenné váló (vö. 36.) államigazgatási szervezete[155] szavatolja itt a minden alattvalójára egyaránt kiterjedő – ahogy a rhétor fogalmaz: „*illō*” (vagyis lényegét tekintve: az egyes társadalmi rétegekhez, csoportokhoz tartozókat a hatalom birtokosai szerint *megillető*: 39.) – egyenlőséget (30; 39; vö. 93.],[156] és az ezzel szorosan összefüggő

jogbiztonságot. (32; 38sk; 107.).^[157] Közelebbről pedig – s ez a voltaképpeni novuma az or. XXVI ezzel kapcsolatos koncepciójának – Aristeidés felfogásában a Birodalom egységes polgárjogából való részesedés (59skk; vö. 93.) lesz az az eszköz, amely a görögség politikai létének megőrzését hivatott biztosítani.^[158] A városi autonómiák fenntarthatóságát (96; vö. 36.),^[159] sőt gyakorta többet is annál: a hatalomból való részesedés reális lehetőségét (64sk.), egy minden addigi állami szervezetnek felette álló (38skk; vö. 88.), az egész földkerekségre kiterjedő demokrácia (60; vö. 36.^[160]) polgáraként.

A Róma hatalmának való alávetettség (mely oly keserű megállapításokra készítette Plut- archost, s az előző nemzedék megannyi képviselőjét egyaránt^[161]) ebben az összefüggésben már nem több a „rómaiak” és a „nem rómaiak” között húzódó jogi – és kulturális^[162] – választóvonalnál (vö. 63.).

A „szabadság” fogalma (vö. 36.c.)^[163] pedig, legalábbis az „*eis Rhómén*” szerzője számára, így korántsem a görögség hajdani függetlenségének helyreállítását, hanem az Imperium valamennyi lakójának jogbiztonságát, valamint a mindenütt egyformán érzékelhető társadalmi stabilitást jelenti már.^[164] Ugyanez a felfogás a görögök lakta területek feletti római uralom tényét sem pusztán elnyomásaként, hanem mindinkább az uralkodó réteg privilégiumaiból való részesedésként értékeli.^[165] Ez alapozza meg Aristeidésnél kora politikai valóságának igenlését (s nem csupán kényszerű elfogadását, mint oly sok esetben nagynevű szónok-elődeinél), és ez magyarázza az or. XXVI megannyi, Róma hatalmi „eszméjének”^[166] szentelt (88sk; 31skk.), vagy éppenséggel a római uralom hatékony voltát fejtegető (29; 30skk; 37skk; 65; vö. 37; 87skk.)^[167] helyét.

A valóság számos elemét tartalmazza ez a fejtegetés. A valóság valósabb képét azonban mégis inkább Dión Chrysostomos fogalmazta meg. Őseiteknek még – fordul nagynevű elődeikkel büszkélkedő honfitársaihoz a majdani „aranyszájú” rhétor^[168] – „számos lehetőségük volt arra, hogy megmutassák erényüket: a többiek feletti vezető szerep megszerzésében, a jogtalanságtól szorongatottak megsegítésében, szövetségesek szerzésében, városok alapításában, háborús ellenfeleik legyőzésében. Nektek – mondja Rhodos meghallgatására egybesereglett polgárainak a vándorszónokként ott fellépő prusai Dión – már nincsen meg ezekre a lehetőségetek. Az, amitek még megmaradt – úgy vélem –, az az önmagatok felett való uralkodás, s városotok igazgatása; hogy tiszteletben részesítsétek az arra érdemest, és ne nyilvánítsátok tetszésteket egyenlő módon a sokaságból bárkinek; a tanácsülések megtartása és a bíróságokon való ítélkezés; hogy áldozatok az isteneknek, és megüljétek az ünnepeket.” (or. XXX, 161-162).^[169]

Dión kijelentésének második fele pontosan tükrözi az egyetlen követhető „alattvalói” magatartást. A reális alternatívát, vagy egyszerűbben szólva: a municipalis arisztokrácia helyi hatalomgyakorlásának tényleges lehetőségeit.

Az önkormányzatú városok „szabadsága” és „önállósága”: az önállóság korlátai

E két fogalom: „szabad” és „önálló” a klasszikus görög polis egyik legfőbb ismérve volt. A Kr. u. II. században azonban e városok hajdani szabadságának már csak az árnyéka és a neve maradt meg,^[170] bár a „szabad várossal”, mint a provincián belüli eltérő jogállású városok egyik kategóriájával forrásainkban továbbra is találkozunk.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a városok önállósága terén. A belső igazgatásában önállósággal (*autonomia*) rendelkező keleti görög *poleis* a központi kormányzattól vagy a tartományi helytartótól való

függetlensége a korban mindinkább látszólagossá vált. Helyi jelentőségű és a közösség egészének szolgálatában álló testületek létrehozása is – így például a városi tűzoltóság felállítása, vagy önszegélyző egyesületek (*eranus*) alapítása – akárhányszor áthághatatlan akadályokba ütközött (vö. Plin. epist. X,33-34. és 92-93.). Fürdők, színházak, vízvezetékek, vagy akárcsak új gymnasium építésének engedélyezése a leégett helyén – mindez a római hatóságok, a császár vagy a császár megbízása alapján eljáró helytartó hatáskörébe tartozott. Bithynia-Pontus tartomány helytartójaként az ifjabb Plinius beavatkozik a nikomédei vízvezeték építésébe, amelyre már eddig is hatalmas összegeket vesztegettek. Plinius attól tart, többet is költenek még, ám megint csak hasztalanul. Nikomédeia lakói – jelenti ki a tartományba küldött legatusa az uralkodónak – „hárommillió-háromszáztizennyolcezer sesteriust fordítottak vízvezeték-építésre,^[171] ami máig befejezetlen, félbemaradt, s részben széthordták; egy másik vezetékre kétszáz ezeret folyósítottak. Azonban ez is félbemaradt úgy, hogy újabb beruházásra van szükség, hogy vizük legyen, pedig már annyi pénzt eltékoztoltak.” (epist. X 37,1.)^[172]. A császár válaszában elrendeli a vízvezeték megépítését, egyúttal utasítva a helytartót arra, vizsgálja ki, hogy kinek a hibájából vesztegettek el annyi pénz Nikomédeia polgárai. Ha ugyan hiba történt! A jövőre nézve mindenképp meg kell akadályozni – így rendelkezik Traianus –, hogy a kölcsönös meggazdagodás érdekében csalárdul összejátssza, hol belekezdjenek egy vízvezeték építésébe, hol pedig felhagyjanak azzal a nikomédeiaiak (*ne, cum inter se gratificantur, et incohaberint aquae ductus et reliquerint*: Plin. epist. X 38,2.).

Rosszul gazdálkodtak a közpénzekkel, vagy nyilvánvalóan csalást történt? Ennek kiderítése – a helyi közösség önállóságának újabb korlátozásával – a város pénzügyeinek rendbetételére a központi kormányzattól *ad ordinandum statum liberarum civitatum* (Plin. epist. VIII 24,2.) kiküldött *curator* feladata volt.

Az elvi önállóság két tényleges korlátja a korrupció és a túlköltekezés. Egy neuralgikus pont: a városok pénzügyei

Néhány példa alapján már láthattuk, hogy a belső igazgatásukban önállósággal rendelkező keleti görög városok a központi kormányzattól való függetlensége mennyire látszólagos volt. Különösen érvényes ez pénzügyi önállóságuk terén.^[173]

Az egyes régiók egymással versengő városai – *Asiában* küln. Smyrna és Ephesos, Bithyniában pedig mindenekelőtt Nikaia és Nikomédeia^[174] – presztizs és egyéb okokból ugyanis gyakorta túlköltekeztek;^[175] felborítva a város mindenkor kényes pénzügyi egyensúlyát^[176] a közművek, középületek, ill. általában véve a közösségi célú szolgáltatások terén. A hanyag vagy hűtlen vagyonkezelés (vö. Plin. epist. X 38,6: *ne ... publica pecunia ... male collocetur*) megannyi esete^[177] mellett gyakori volt a korrupció is^[178] – a vezető rétegen belüli rokoni kapcsolatok, vagy a más jellegű (közös vállalkozásokon vagy érdekezésszerűségeken alapuló) összefonódások egyik nyilvánvaló következményeként.^[179]

Az elvben autonóm polis fenyegető finánciális csődje, vagy már bekövetkezett pénzügyi összeomlása – mint arra még utalok majd – persze óhatatlanul kikényszerítette a császári kormányzat vagy a helytartó közbeavatkozását.^[180] „Mindenekelőtt ... a városok számadásait kell átvizsgálnod: hiszen eléggé közismert, hogy milyen ziláltak” – utasítja Bithynia-Pontusba küldött legatusát az uralkodó (Plin. epist. X 18,3.)^[181]. Helytartója pedig, mint azt – számos más példa^[182] mellett – a bithyniai Prusa,^[183] vagy még inkább a közeli Apameia esete is mutatja, ebben a szellemben kezdi megbízatását.^[184]

Korábbi mintákat követve – helyi kezdeményezések[185] vagy a római hatóságok már korán kimutatható beavatkozása[186] nyomán –, Domitianus[187], ill. Nerva principatusa idején (Dig. XLIII 24,3,4.), majd mind rendszeresebbé válva Traianus uralkodása alatt ezért is jelenik meg a *curator rei publicae* intézménye[188] a Birodalom gazdasági és politikai életét meghatározó városok[189] pénzügyeinek ellenőrzésére, ill. rendbehozatalára: vö. ILS 5918 A;[190] továbbá ILS 6725. és Plin. epist. VII 15,2; VIII 24,2;7.[191] Először a nagyobb területekre vonatkozó érvénnyel (Plin. epist. VIII,24: *Achaia*; IGRR III,174 = ILS 8826:[192] *Bithynia*; ILS 1067:[193] *Syria* stb.), majd Hadrianus és Antoninus Pius principatusa idején az egyes városokban is. Kisebb (IGRR IV,218: *Ilion*)[194] és nagyobb közösségekben egyaránt megjelennek ekkor a *curatorok*,[195] ill. a hasonló jogkörrel felruházott (vö. Aristeid. or. L,85 – K.) *correctorok*. Tevékenységük csak ritkán találkozott a várost korábban kizárólagos jogon igazgató *municipalis ordo* egyetértésével. Smyrnaban a neves rhétor, Niketés működése idején „a helytartó – mondja Philostratos – szigorúan és konok rosszindulattal intézte a város pénzügyeit” (*elogisteue piktros kai dystropos*: vit. soph. I,19 – 512§.). Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy mindvégig következetesen járva el, szigorú számadásra kötelezte a helyi önkormányzatot. Hasonló lehetett a helyzet Ephesosban is.[196] A *curatores (logistai)* tevékenységére történő utalásokkal nem csupán a gazdag, s így pazarló parti városokban, de Kis-Ázsia nyugati régiójának jóval szegényebb, hegyvidéki területein is találkozhatunk (l. pl. CIG 2741; a kariai Aphrodisias[197]).

A városi autonómiát szűkítő pénzügyi korlátozások később mind gyakoribbá váltak (vö. ILS 1066[198] és 1067: *legatus ad rationes civitatum putandas*; ILS 8826 és küln. SIG³ 840), kiteljesítve a császárság az Antoninusok korára jellemző központosító és kiegyenlítő irányzatát.[199] Rómában székelő központi kormányzat különös súlyt fektetett a tartományi városok pénzügyi stabilitására. Ha egyszer túlköltekezett a helyi önkormányzat, a városi *curia* egy fürdőépítkezés kérdésében sem dönthetett szabadon a helytartó, ill. az uralkodó jóváhagyása nélkül – mint arról a bithyniai Prusa[200] példája alapján Plinius minor és császára, Traianus levélváltásából értesülünk (epist. X,23-24.).[201] Ugyancsak Prusában a város fedett oszlopsorral szegélyezett útjának megépítéséhez korábban is a helytartó engedélye kellett – amint azt az építkezést kezdeményező Dión Chrysostomos beszédeiben sejteni enged (or. XL,6. és XLV,15: *tu hegemonos dexamenu to pragma*).[202] Ennél nagyobb középítkezések esetén azonban a helytartó támogatása is kevés volt. A város anyagi helyzetétől függetlenül mindenképp a császár beleegyezésére volt szükség. Így amikor a tartománya keleti feléhez, Pontushoz tartozó Sinópében vízvezeték akarnak építeni, az ifjabb Plinius az uralkodóhoz fordul (X,90.). A császár, vagy nevében eljáró titkára[203] azonban – a helytartó támogatása ellenére – csak a prusai fürdő megépítésénél is szabott feltételekkel (*si ... oneratura vires Prusensium non est*: X,24.) engedélyezi az önerőből tervezett építkezést. „Ha azt saját erejükből meg tudják valósítani” (*si modo et viribus suis adsequi potest*: X,91.). A saját erő javarészt még behajtandó kintlevőségekből és adományokból állt (vö. X 17b,2; 23,2.), valamint a *bulé* létszám feletti, kooptált tagjainak[204] – részben ugyancsak később befolyó – beiktatási pénzeit jelentette itt (vö. X 39,5; 121,1.). A legtöbb városban legalábbis ez volt a helyzet. Így érthető, hogy a városok pénzügyi egyensúlyáért, belső rendjükért és a városokból befolyó adójövedelmeiért egyaránt aggódó központi kormányzat miért volt ennyire óvatos.

Adományokból és közpénzekből egyaránt hatalmas összegeket tékoztak el „a végtelen számú versenyjáték” (Aristeid. or. XXVI,99 – K.) – zenei *agónok*[205] és sportrendezvények, vagy más ünnepi játékok, így például a drámai fesztiválok – méltó kiállítására is. Mindez a városok közötti versengés része volt. Végül azonban, hasonlóképpen a túlzott létszámban, vagy a helytartó által feleslegesnek ítélt alkalommal történő követségküldések eseteihez,[206] a császári kormányzat itt is beavatkozott. Az újabb *agónok* alapításának tiltásával, vagy a már meglévő költséghányadának jelentős korlátozásával kívánták egyensúlyba hozni az egyes közösségek kritikus pénzügyeit. Hadrianus alatt (vagy már korábban) senatusi határozat rendelkezik arról, hogy a város javára tett hagyatéki felajánlások esetében ne az ilyesfajta játékok rendezésére, hanem a

város sürgetőbb szükségleteire fordítsák az adományozott pénzt (Dig. L 8,6: Valens). Antoninus Pius uralkodása idején hasonló tendenciát figyelhetünk meg a római hatóságoktól feleslegesnek tartott, vagy túlzottnak ítélt középítkezések szabályozása esetében, azok tiltása vagy korlátozása terén. Pius egyik rescriptuma értelmében az új középületek emelésére tett hagyatéki felajánlások esetén kívánatosabb lenne, ha a városi hatóságok nem erre, hanem inkább a már meglévő közösségi létesítmények karbantartására fordítanák ezt a pénzt (Dig. L 10,7.).^[207] A Kr. u. III. században azután szinte egyetlen új középítkezésbe sem kezdhetek magánfelajánlás alapján vagy közpénzekből, ha nem volt meg hozzá az uralkodói engedély.^[208] A túlzottnak vagy indokolatlannak tartott kiadásokat egyebekben már korábban is megakadályozták a *curatorok*.^[209]

Egy görög tartomány a római Keleten: Asia provincia. A tartomány igazgatása^[210]

Az *Asia provincia* igazgatására szóló megbízatás – akárcsak Keleten a császári Syria tartományé (SHA, vit. Pert. 2,11: *Syriam meruit*) – a senatori karrier egyik kiemelkedően jelentős állomásának számított.^[211] A két legfontosabb senatori provincia, *Africa proconsularis* és *Asia* helytartói a tekintélyes consularisok közül kerültek ki, általában tíz-egynéhány évnyi várakozás után (vö. Tac. Agr. 42,1.).^[212] Rang és tekintély dolgában tehát meglehetősen magasán álltak,^[213] hozzáértésük pedig korábbi adminisztratív gyakorlatuk alapján – legalábbis elvben – biztosítva volt.

A senatusi irányítás alá tartozó *Asia provincia* *proconsuli* rangú helytartója általában egy évig^[214] (esetenként ennél hosszabb ideig) maradt hivatalában. A tartomány igazgatásával megbízott helytartót három – senatori rangú – *legatus* segítette adminisztratív teendőinek ellátásában,^[215] a pénzügyek intézésében pedig kezdetben az ezzel megbízott – ugyancsak senatori rangú – *quaestor*.^[216] Viszonylag kis számú segédszemélyzetükkel – a tartomány helyőrségét adó csapatok állományából szolgálattételre a helytartó székhelyére vagy a tartomány valamely adminisztratív központjába (*statio*) vezényelt *beneficari*ival együtt^[217] – ez utóbbiak alkották a helytartó hivatalát (*officium consularis*).^[218] Az állami jövedelmek ellenőrzését azonban hamarosan egy lovagrendű *procurator* irányítása alá rendelték, akit egy császári szabados (szabadon bocsátott: *libertus*) segített hivatalában (vö. Tac. ann. XIII 1,1;2.). Mindez jelentős mértékben szűkítette a senatori provincia igazgatásával megbízott *proconsul* hatáskörét.

A tartomány élén álló *proconsul* egyik legfontosabb feladatának a jogszolgáltatás számított, amelyet évenkénti körutazása^[219] keretében, a „jogszolgáltató kerületek” (*conventus*)^[220] székhelyein gyakorolt. Augustus idejében kilenc *conventus* volt: a Lykos melletti Laodikeia, Synnada, Apameia, Alabanda, Sardeis, Smyrna, Ephesos, Adramytteion és Pergamon központokkal (vö. Plin. Nat.hist. V,105skk.)^[221]. Mivel ezek túlságosan nagynak, a tartományi igazgatás szempontjából pedig kevésbé hatékonyak bizonyultak, később újabb *conventus*okat alakítottak ki (többek között Kyzikos, Milétos, Halikarnassos székhelyekkel). Számuk a Kr. u. második századra tizennégyre emelkedett.^[222] Gyakorta itt, egy-egy *conventus*-székhelyen, a helytartó jogszolgáltató tevékenysége keretében ment végbe a kereszténységgel vádoltak pere: kihallgatásuk, majd elítélésük is.^[223]

Bizonyos szerepet játszottak még a helyi igazgatásban a később említésre kerülő évenkénti tartománygyűlések (*koinon Asiae* = *commune Asiae*), valamint a császárkultusz regionális központjainak számító kultusztemplommal bíró városok (*neókoriai*: l. pl. CIG 3148 = IGRR IV,1431 = IK 24,1 /1987/, Nr. 697; pp192-197.) kultikus ünnepei^[224] Mint általában véve az Imperiumon belüli Keleten, a helyi igazgatásban

használt nyelv Asia provinciában is a görög volt. A késő köztársaság korától, illetve az augustusi principatus kezdetétől, majd még inkább a Claudius által létrehozott *scrinium*-szervezet (közelebbbről az *ab epistulis* hivatalának[225]) megszilárdulásától fogva, általában véve görögül készítették, vagy görögre fordították a keleti provinciák autonóm közösségeire vonatkozó hivatalos iratokat; mindenkor territoriális alapon, függetlenül az ott élő lakosság anyanyelvétől.[226] Más, görög nyelvű tartományok gyakorlatához hasonlóan, Asia provinciában is rendszeresen görögül publikálták az itteni *koinon*hoz intézett császári leiratokat (*rescriptum*okat).[227] Az egyház és gyülekezeteinek nyelve az Égei-tenger mentén és a partmenti régiókban kezdettől fogva a görög volt. A partoktól távolabb, a hegyvidéki területeken még élő helyi nyelvek (a mys, a lyd, a phryg vagy a kariai) mind jelentéktelenebb szerepet játszottak a provincián belüli egyházszervezet kiépülése során.

A békés és virágzó tartomány igazgatása nem állította komolyabb nehézségek elé a római hatóságokat. Az önkormányzatú városok sorából, és a városi területek közel összefüggő láncolatából álló tartomány képes volt önnön rendjének fenntartására. A tradicionális *polis* ebben még mindig hatékonynak bizonyult. Nyugat-Kis-Ázsia partmelléki területeit, valamint a központi fennsíkiig nyúló folyóvölgyeket szinte teljesen behálózta a városi szervezet. Az urbanizációtól nem, vagy csak kevésbé érintett néhány hegyi régiót pedig helyi eszközökkel is sikerrel pacifikálták. Ha egyes távol eső vidékeken időről időre meg is jelentek kisebb rablóbandák, ez csak helyi érvényű fenyegetést jelentett. A Kr. u. I-II. századi Asia provincia területén így néhány rendfenntartó egységen kívül, illetve legfeljebb egy – cohors erejű – hadrendi alakulat kivételével, sohasem állomásozott jelentősebb katonai erő (vö. Aristeid. or. XXVI,64. és küln. 67.).[228]

A városok jogállása

Asia provincia területén – formálisan, a nagy múltú görög városi kultúra igényeinek megfelelően – „szabad” és „önálló” (vö. Polyb. XVIII 46,5: *eleutheria kai autonomia*), ténylegesen – a római hatalmi politika gyakorlata szerint – azonban eltérő jogállású városok sokasága található.[229]

Sok a tartományi kormányzat közvetlen beavatkozásától mentesülő „szabad város” (*civitates liberae*), de csak kevés olyan akad, amelyet nem terhelnek szolgáltatási kötelezettségek (*civitates liberae et immunes*).[230] Mint elvben (városi területükkel, *territorium*ukkal egyetemben) Róma részei, *libertasszal* és *immunitasszal* rendelkeztek a *ius Italicum*mal felruházott városok, ill. a római *colonia*k: így például a korábban már említett Alexandria Troas és Parium. A leggyakoribb azonban a formálisan ugyancsak önálló (saját városi tanáccsal és a keleti görög városokban még viszonylagos jelentőséggel bíró népgyűléssel rendelkező, a helyi törvénykezés jogával is felruházott) város, az adófizetési- és számos más szolgáltatási kötelezettséggel terhelt *civitas stipendiaria* (vö. Aristeid. or. XXVI,67.).

A *civitates stipendiariae* jogai és kötelezettségei – az előbbi garanciáktól, illetve függéstípusoktól eltérően – nem esküvel szentesített kétoldalú szerződésen (*foedus*), de nem is a római nép vagy a senatus egyoldalú határozatán (*lex*) vagy döntésén (*senatus consultum*) alapulnak. A helytartó, vagy a császári kinevezés alapján a helytartó által megbízott tisztségviselők (pl. a korábbiakból már jól ismert *curatores rei publicae*, valamint a velük lényegében azonos feladatkörű *correctores*: vö. Aristeid. or. XXVI,67.)[231] a város életébe való aktív beavatkozásának jogát itt – egy erre a célra felállított bizottság által kidolgozott – külön törvény, a tartomány igazgatásának alapelveit rögzítő *lex provinciae* biztosította. Ugyancsak ennek a minden provinciára külön-külön kiadott, s időről időre módosított törvénynek az alapján határozták meg az egyes – adófizetésre kötelezett – városok *territorium*ára eső adóösszeget.[232]

A tartományi adókra – így a gazdag Asia provincia időről időre megnövelt adóira is – mind jobban rászorult a kényes pénzügyi egyensúlyt mutató Római Birodalom. A számos városi jog közül az adómentesség kiváltsága ezért meglehetősen ritka volt, és ugyancsak ritkán bizonyult tartósnak ez a privilégium. Még a *ius Italicum* vagy a *colonia* rangjának adományozása is csak abban az esetben mentesítette a várost az adófizetés kötelezettsége alól, ha az adományozásról intézkedő császári rendelet erre külön is kitért (Dig. L 15,8.). Az állam minden erővel az adóbevételek növelésére törekedett, s így az egyes privilegizált társadalmi rétegek és csoportok vonatkozásában is szűkíteni igyekezett a teljes, vagy a részleges[233] adómentességben (*ateleia*) részesülő személyek körét (vö. Dig. XXVII 1,6,3.).[234] Adójövedelmei védelmében a császári kormányzat még a közpénzekből fizetett városi alkalmazottak létszámának kérdésébe is beavatkozott.[235] Az Aelius Aristeidés által magasztalt „nagy és illő egyenlőség” (or. XXVI,39.) így, ha másutt nem is, az állami adók tekintetében messzemenőleg érvényesült.

A tartományok igazgatásának valós – a regionális sajátosságokat is figyelembe vevő – gyakorlata részben a szomszédos provincia, Bithynia-Pontus példája alapján rekonstruálható.[236] Általában véve elmondhatjuk, hogy a császárság az Antoninusok korára jellemző központosító és kiegyenlítő irányzatának megfelelően, a „szabad” (*civitas libera*) és „adófizetésre kötelezett” (*civitas stipendiaria*) városi közösségek jogi helyzete a Kr. u. második század derekán mindinkább közelít egymáshoz. (Más oldalról közelítve meg a kérdést: a korábban autonóm polisok lényegében adminisztratív központokká válnak.[237]) A különbségek mindinkább külsőségekben nyilvánulnak meg: például abban, hogy küldhet-e a város közvetlenül – a helytartón át vezető köteles szolgálati út megkerülésével – követséget a császárhoz.[238] Bizonyos privilégiumokat jelentett, illetve számos – nyílt vagy burkolt – gazdasági előnnyel járt együtt a *metropolis*-cím elnyerése, vagy a *conventus iuridicus*-státusz adományozása is (vö. Dig. XVII 1,6,2.).[239]. De ettől eltekintve, az augustusi principatus létrejötte óta nem tudunk újabb *foedus*ról, amelyet a római állam egy görög polisszal kötött.[240] Még Hadrianus sem tartotta szükségesnek, aki pedig szinte egyetlen lehetséges kegyet vagy kedvezést sem tagadott meg szeretett görögjeitől, hogy újra osztogatni kezdje városaiknak a *civitas libera*-státusz privilégiumát.

Amiként szerte a Birodalomban, úgy a római Kis-Ázsiában is a hajdani ‚szabadság’ (*eleutheria*) helyébe szabadságjogok, az egyetlen *jog* helyébe a különféle *jogok–jogcímek–jogosultságok* léptek. A „szabad város” jogállásának adományozása helyébe az egyes *politések*nek juttatott egyéni privilégiumok és megtiszteltetések sora, a városoknak a bőségesen juttatott császári javadalmazások, kitüntető címek és pénzadományok (Aristeid. or. XXVI,98.), a városi arisztokrácia számára pedig a római polgárjog szélesebb körű osztogatása[241] lépett az Antoninusok idején. Mindez megfelelt a császárság a második század derekán a Birodalom egészében érvényesülő – korábban már említett – központosító és kiegyenlítő irányzatának.

* * *

Idáig tekintettük át az első részben a római Nyugat-Kis-Ázsia városi szervezetével, önkormányzatú közösségeinek jogállásával, valamint a Birodalom egyik leggazdagabb területének számító térség tartományi igazgatásával kapcsolatos kérdéseket a keresztény közösségek megszilárdulása idején. A tanulmány következő – záró – részében a tartományi közösségek belső helyzetével, közelebbről a városi vezető réteggel, ill. annak a római hatalomhoz való viszonyulásával foglalkozom.

Jegyzetek

[1] A *phrygiai* Lykos. Délnyugat-Kis-Ázsia leghosszabb folyójának, a Maiandrosnak (ma: Büyükmenderes) baloldali mellékfolyója, a Maiandros felső szakaszán. Mai neve: „Cürüksu çai. Vö. KIP III (1979²); „Lykos Nr. 19”; 820.has. 3skk.

[2] Ti. a római *Asia provinciában*: vö. Acta App. 2,9;6,9;20,18. stb.

[3] Ma: Gördük çai. Vö. KIP V (1979²), 804.has. 18sk.

[4] Ez utóbbiak magyar fordításban is hozzáférhetők, in: Ókeresztény írók (szerk. Vanyó L.), VII. és IV. kötet, Budapest 1984, ill. 1983.

[5] A jelen tanulmány keretében nem érintett későbbi idősakra, a térség „aranykorának” lezáródását, ill. egyben a helyi egyházszerkezet formálódásának újabb szakaszát jelentő Kr. u. 180 utáni periódusra nézve, újabban l. külön. S. Mitchell monografikus feldolgozásának: *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor I-II.* második kötetét; *The Rise of the Church*, Oxford 1993.

[6] Greg. Naz. epist. XLIX.

[7] A cikkben található nagyszámú jegyzet alkalmazásával az ANRW [Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II: Prinzipat, Berlin - New York 1972 –] tematikus tanulmányainak gyakorlatát követem. A jegyzetek ebben a formában való elrendezése részben a másodlagos mondanivaló közlésére szolgál, részben pedig a témában való további tájékozódást segíti elő. A szűkebb szakmában szokásos módon alkalmazott rövidítések feloldásához l. pl. P. *Rosumek* (szerk.), *Index des périodiques et index de leur sigles.* Suppl. f lannée Philologique, Paris 1982.

[8] In: Aelius Aristeidés: Róma magasztalása (*eis Rhómén*, or. XXVI – K.). Fordította, jegyzetekkel, valamint bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta: Szlávik Gábor (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai I, Bp. 2001; *Sarkady J.* főszerk. előszavával és több társszerző kísérő tanulmányával), 9skk és külön. 151-184 (*Görög városok a római Nyugat-Kis-Ázsiában: Asia provincia az Antoninusok idején*). Jelen tanulmány ez utóbbi részben rövidített és átszerkesztett változata, a korábbi szöveg jegyzeteinek alapos bővítésével, ill. néhány ott alkalmazott jegyzet elhagyásával. A korábbi ún. főszövegbe számos – kisebb-nagyobb – betoldást eszközöltem, és négy új alfejezettel is kiegészítettem a tanulmány (terjedelmi okokból most is csak az általam lényegesnek tartott szempontok köré rendezett) szövegét. A tágabban értelmezett téma megannyi – itt kényszerűen mellőzött – további aspektusához l. a fentebb jelzett Aelius Aristeidés fordításhoz, ill. annak jegyzetapparátusához csatolt bevezető (cím a 104.sz. jegyzetben) és kísérő tanulmányomat.

[9] A korszak átfogó ábrázolását adja A. *Garzetti*, *l'impero da Tiberio agli Antonini*, Bologna 1960 (ua. némileg átdolgozott angol kiadásban, bibliográfiai kiegészítésekkel: *From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire AD 14-192*, London 1974), 309skk. és 393skk. (az olasz nyelvű változat oldalszámozása szerint). Hadrianus alakjához és uralkodói tevékenységéhez újabban l. A.R. *Birley*, *Hadrian: The Restless Emperor*, London – New York 1997 (2000²). Antoninus Pius principatusához mindmáig a legjobb feldolgozás W. *Hüttl*, *Antoninus Pius Bd. I: Historisch-politische Darstellung*, Prag 1936 és II: *Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, Prag 1933. Néhány kiegészítéssel l. még ehhez A.R. *Birley*, *Antoninus Pius*, in: CAH² XI: *The High Empire, AD 70-192* (2000), 149-156 (*Ch.3: V*).

– „*A földkerekség valamennyi népének közös hazája*”, Római Birodalom (Plin. Nat.hist. III,6; vö. Dig. L 1,33., ill. Aristeid. or. XXVI,63. és 100 – ed. Keil) roppant méreteket öltő kiterjedésének érzékeltetésére a Kr. u. I-II. század alkotóinál gyakorta szerepel az Imperium központjában fekvő területekről „csak hosszú utazással elérhető” Rajna és az Euphrátis: *annibus longinquis saeptum imperium* (Tac. ann. I 9,5.). A „távoli folyók” – a Dunát ugyancsak magában foglaló említésével – l. még Strab. VI – 288; Ios. bell. Iud. III 5,7 – 107; vö. II 16,4 – 363§., ill. Aristeid. or. XXVI,105: *hoi exó potamoi*. (A Birodalmat Északon és Délen, valamint kelet- és nyugati irányban határoló folyók, ill. vidékek megnevezésével l. még az aristeidési „Róma-beszéd” 82. fejezetét.) Ami pedig a hatalmas Birodalmon belül az Imperium Romanumot mintegy megtestesítő városok virágzó életét, vagy az általánosnak mondott jólét a korban élvezett mértékét illeti, azt valóban minden addig felülmúlón páratlanul látják a kor rhétorai. Ugyancsak így látja ezt Aelius Aristeidés: or. XXVI,94-95skk; vö. XXIII,8skk – ed. Keil. De hasonlóképpen vélekedett erről a kortárs Pausanias is: I 5,5; vö. I 3,2 (az alattvalói boldogsága és jóléte érdekében tevékenykedő Hadrianusról).

[10] Vö. küln. Aristeid. or. XXVI,70-71^a. Hasonlóképpen Plut. de fort. rom. 2 – 317c; Dión Chrys. or. XXXII,7lskk. és BMC Emp. III; p85. Nr. 400. stb.

[11] Vö. küln. Aristeid. or. XXVI,69; 100; 104. *Béke, nyugalom, biztonság* – a császári propaganda a kor valóságát többé-kevésbé híven tükröző, a korszak alkotóitól gyakorta visszhangzott jelszavai: Appian. prooim. 24; vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LVI 43,4. Traianus pénzérméi és diadaloszlopának frízei még a római hadsereg hagyományos *virtusát* magasztalták. Hadrianus érméi már a nagy hódítások lezáródása utáni biztonságot hirdetik a *tellus stabilitavá* formált lakott világ, „*a megszilárdított föld*” felett (BMC Emp. III: p333. No. 476; p477. No. 1565.). Hadrianus rokona és *választott* utódja, Antoninus Pius nem kényszerül távoli háborúba, sőt nem kényszerül Itália elhagyására sem. A Birodalmon belüli lázadásokat és felkeléseket – miként egy kései antik császárletrajz-gyűjtemény szerzője írja – „helytartóival és legatusaival verette le” (SHA, vit. Ant. 5,4.).

[12] A Kis-Ázsia városaiban ekkortájt folyó nagyszámú középítkezéshez l. pl. Dión Chrys. or. XL,10. és Aristeid. or. XXVI,97; 99. Számos kiemelt példával l. még ezekhez Magie, Roman Rule in Asia Min. I,582skk. és Mitchell, „Anatolia” I,211-217 (*Ch.12.IV: Public Buildings*). A gazdasági növekedéshez és a városok általában vett fejlődéséhez l. még uo. I,257skk (*Ch.14.VII: Economic Growth and Urbanization*) és küln. I,198-226 (*Ch.12: The Development of the Cities*). Néhány további szemponttal újabban vö. Ch. Schuler, Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien. Vestigia (München 1998); 217-272. (VIII: *Landgemeinden in der Kaiserzeit*) és 273-288 (IX: *Stadt und Land in der Kaiserzeit*).

[13] Tac. ann. I 3,7: *Asia amoena*. Hasonló kifejezéssel élnek a császárkori szerzők a régió más területeivel kapcsolatban, így például Lesbos említésekor (insula *amoena*: Tac. ann. VI 3,3.), vagy a kiemelkedően kedvező éghajlati adottságokkal bíró (Plin. Nat.hist. II,87.) Rhodos szigetéről szólva is: *amoenitas ... insulae* (Suet. Tib. 11,1.).

[14] Az Anatóliai-félsziget, a három oldalról tengerek övezte „Kis”-Ázsia a nagy Ázsiai kontinens nyúlványa. Folytatása, és ahogy a régiek gondolták: egyben hasonmása is. *Asia minor* az antik geográfusok elképzelése szerint ugyanis nemcsak körvonalaiiban, de szerkezeti felépítésében is a „nagy” Ázsiát utánozza (Strab. II 5,24; XII 1,3; vö. Plin. Nat.hist. V,27sk; Ptol. V,5., ill. Oros. I 2,26. stb.). A Tauros-hegység vonulatától nyugatra fekvő, a *Tauroson innen* (Strab. XI 1,2 – 490; XII 1,3 – 534.) Ázsia középső harmada vízben és növényzetben szegény táblásvidék: a peremhegységektől körülvevett, sztyeppés-félsivatagos Anatóliai-magasföld, szélsőséges éghajlatával és jellegzetes sóstavaival. (A legnagyobb és egyben a legnevezetesebb is közülük – Phrygia keleti határán – az 1600 km² felületű, 32,2% sótartalmú, s nyáron szinte teljesen kiszáradó Tatta-tó: Plin. Nat.hist. XXXI,84; Strab. XII 5,4 – 568; a mai Tuz Gölü.) A „Napkeleti ország” (*Anatólia*) nyugati harmada ennél jóval kedvezőbb éghajlati és természetföldrajzi adottságokkal rendelkezik. Tengertől tengerig nyúló hegláncok és közöttük viszonylag széles, termékeny folyóvölgyek: küln. a Propontisba torkolló Makestos, ill. a Rhyndakos, valamint az Égei-tengerbe ömlő Hermos, Kaystros, Maiandros és mellékfolyóik termékeny völgyei. Partvonala erősen tagolt: számos, kikötőnek kiválóan alkalmas öble van. A gabonában gazdag Fekete-tenger melléki területekről a tengerszorosokon (a Bosporoson, ill. a Hellésponoson) át az Égei-tengerre vívó vízi út és az Elő-Ázsia belsejéből az Égei-tengerhez vezető szárazföldi közlekedési és kereskedelmi útvonalak relatív metszéspontjában fekvő régió valóban páratlan adottságokkal bírt a kor sajátos viszonyai között: vö. W.M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890 (a térség a természetföldrajzi viszonyokra is kiterő, mindmáig legrészletesebb feldolgozása. Repr. Amsterdam 1962). Az Anatóliai-félsziget földrajzi adottságainak rövid összegzésével újabban l. még a Der neue Pauly „Kleinasien”-címszavát: Bd. 6, Stuttgart-Weimar 1999; 514sk.has. (A térség politikai történetének és egymást váltó kultúráinak vázlatos ismertetését l. uo.: 514-559.has; további irodalmi hivatkozásokkal).

[15] A köztársaság kori Róma a kis-ázsiai térség államaival szembeni politikájának lassú változásához (a kezdeti közömböségtől a nyílt agresszióig) l. küln. A.N. Sherwin-White, Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C., JRS LXVII (1977), 62-75; ill. uő. Roman Foreign Policy in the East – 168 B.C. to A.D. 1, London 1984; 18skk. Összegzőleg vö. még R. Bernhardt, Rom und die Städte des hellenistischen Ostens (3-1. Jahrhundert v. Chr. Literaturbericht 1965-1995. Historische Zeitschrift – Sonderhefte Bd. 18, München 1998; küln. 48skk; 62skk. és passim. A későbbi római beavatkozások, majd területfoglalások lehetőségét biztosító, a phrygiai Apameiában Kr. e. 188-ban megkötött békeszerződés szövegét l. Polybiosnál: XXI 42,1-27; vö. Liv. XXXVIII 38,1-18.

[16] Számos szakmunkában így, ebben a sorrendben. A feliratokon is szereplő, hivatalos formájában *Pontus et Bithynia*: l. pl. CIL V,5262 = ILS 2927 = Smallwood (1966), p86. No. 230. és ILS 1024 = Smallwood (1966), p78sq. Nr. 209.

[17] A későbbi triumvir, Cn. Pompeius a harmadik mithridatési háború lezáródását követően, a keleti tartományok viszonyainak átfogó rendezése keretében hozta létre „a Bithyniával egyesített Pontus provinciát”, közigazgatásilag az egykori királyságok közül kelet-nyugati határainak megtartásával (Strab. XII – 543. és 541; vö. Liv. per. 102: *Cn. Pompeius in provinciae formam Pontum redegit*). Pontos királyának, VI. Mithridatés Eupatórnak legyőzése után Pompeius – Strabón szavai szerint – „az Armenia felé eső, meg a Kolkhis környékén fekvő területeket szétosztotta a vele együtt harcoló fejedelmek (*dynastai*) között, a többit pedig tizenegy városi közösségre osztotta és Bithyniához csatolta, s így a kettőből egy provincia lett” (... *ta de loipa eis hendeka politeias dieilte kai téi Bityniai prosethéken, hóst' ex amploin eparchian genesthai mian*: XII 3,1 – 541; vö. 547.). Bár tekintettel volt a helyi hagyományokra is (vö. Cass. Dio, XXXVIII 20,3.), egészében véve azonban Cn. Pompeius az általa rendezéssel létrehozott 11 városi közösség (*politeia*) igazgatása alá rendelt az új provincián belül minden pontosi területet, a templomi birtokok kivételével. Mindez megfelelt a rómaiak a keleti tartományokban később is követett gyakorlatának. Pompeius a Kr. e. 63-as/62-es év telén végezte el a Kis-Ázsiai térség tényleges újrarendezését – mindenkor saját elképzelései szerint járva el, intézkedéseivel nem kérve ki a senatus

beleegyezését, ill. előzetes hozzájárulását: vö. A.J. Marshall, Pompey's Organization of Bithynia-Pontus. Two Neglected Text, JRS LVIII (1968), 103-109; A.N. Sherwin-White, „Roman Foreign Policy in the East” (1984), 186skk; küln. 226skk; továbbá R. Syme, Anatolica. Studies in Strabo (ed. A. Birley), Oxford 1995; 111-124. és újabban Ch. Marek, Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord Galatia /Istanbuler Forschungen Bd. 39/, Tübingen 1993; 26-46skk., ill. 63skk. A Kr. e. 74 óta meglévő Bithynia provinciából és a most megszerzett Pontusból Kr. e. 64-62 között mesterségesen létrehozott kettős tartomány a principatus kezdetén – a provinciák Augustus alatti elosztása során – a senatusnak jutott. Az egymást követő császárok azonban, különleges megbízottak kiküldésével, mind aktívabban beavatkoztak a stratégiailag fontos területeken fekvő tartomány igazgatásába. Az ifjabb Plinius például, különleges megbízás alapján (*legatus Augusti pro praetore consulari potestate*: CIL V,5262 = ILS 2927 = Smallwood /1966/, p86. No. 230.), Kr. u. 111/112 és 113-114 között igazgatta a tartományt: vö. L. Vidman, Die Mission Plinius' der Jüngerer in Bithynien, Klio XXXVII (1959), 217-225. és A.N. Sherwin-White, The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary, Oxford 1968² (with corrections); küln. 525skk. és 580skk. Utána – hasonló megbízás alapján és hasonló feladatkörrel – közeli barátja, C. Iulius Cornutus Tertullus (Plin. paneg. 90,3skk.) került a tartomány élére, majd Kr. u. 136 és 137 között Hadrianus bizalmasa, C. Iulius Severus lett a *leg. Aug. pr. pr. Ponti et Bithyniae* (IGRR III,174 = ILS 8826 = Smallwood /1966/, p81. No. 216: *presbeusanta en Asiai ex epistolés kai kódikillón theu Hadranu*; lin. 10sq.). Legkésőbb Marcus Aurelius alatt azután *Pontus et Bithynia* végleg császári tartomány lett, s mint ilyen, császári *legatus* igazgatása alá került. – Pontus erdős, ám többnyire zord hegyek borította, ritkásan lakott, és a régi hellén polisok környéke kivételével inkább elmaradottnak számító területén kevesebb város volt, mint Bithyniában. Városainak belső élete is különbözött ezektől. Sok a falusias település, és a partoktól távolabb a törzsi szervezet nyomaival is találkozhatunk (Strab. XII – 549.). A korábbi viszonyokon csak keveset változtatott, hogy itt, a kettős tartomány keleti felén is telepítettek római *coloniákat*. Pontus változatlanul az Imperium Romanum egyik távoli, s kevésbé fejlett szeglete maradt. A továbbiakban így néhány jelentősebb pontosi közösség, mint a pontosi tartományfél székhelye, Amastris, Hérakleia Pontiké és az ugyancsak római *colonia*, a *ius Italicumot* élvező Sinópé (Dig. L 15,1,10.), vagy a *civitas libera et foederata* (Plin. epist. X,92; vö. SIG³ 785.) jogállásával felruházott Amisos esetenkénti említése mellett, csak a tartomány nyugati felének, Bithyniának városaival foglalkozom. Ez utóbbiakhoz máig a legjobb áttekintést adja J. Sölch, Bithynische Städte im Altertum, Klio XIX,2 (1925), 140-188.

[18] Vö. még Cass. Dio, LX 17,3. és R. Syme, Pamphylia from Augustus to Vespasian, Klio XXX,2 (1937), 227-231; küln. 228.

[19] Cicero egy ismert kijelentése szerint: *Asia ... tam opima est ac tam fertilis ut et ubertate agrorum et varietate fructuum et magnitudine pastionis et multitudine earum rerum quae exportentur facile omnibus terris antecellat*: pro leg. Manil. 6, 14. [Ugyanezzel a szóhasználat: illam *opimam fertilemque* a hasonlóképpen „gazdag és termékeny” Syriáról; Cic. de dom. 9,23.] A kivételesen gazdag, ugyancsak Cicero szerint a római nép számára „a legnagyobb adójövedelmeket” (loc. cit.) biztosító tartományból származó három fő bevételi forráshoz – *portorium* (= a 2,5%-ot kitevő kikötővám), *decuma* (a terményekre bízott tized), *scriptura* (= legelőbérlet; a közlegelőkön tartott állatok száma szerint) – l. op. cit. 6, 15; vö. ad Fam. III 8,5.

[20] Vö. RE II,2 (1896): „Asia” No. 3; 1539.has. 52skk.

[21] Ezt a feladatot egy tíz senatorból álló bizottság segítségével a tartomány tényleges pacifikálását is biztosító, consuli éve lejártá után is a majdani Asia provinciában tevékenykedő M' Aquilius (RE II,2 /1895/: „Aquilius Nr. 10.”; 323.has. 46skk.) végezte el: Strab. XIV – 647; vö. CIG 2920 = CIL I,557 (az idősebb M' Aquilius a térségben kifejtett útépítő tevékenységéhez). Az újonnan kialakított tartomány a volt Pergamoni királyság nyugati részén a következő területeket foglalta magában: Tróas, Aiólis, Mysia, Iónia, Lydia és Karia túlnyomó része. Phrygiát Kr. e. 116-ban, Kibyrát és a környező területeket (a tetrapolist: Strab. XIV – 631.) pedig csak ezt követően csatolták – hosszabb időre – Asia provinciához. (Kr. e. 84-ben. A Birodalomhoz való tartozás itt inkább előnyökkel járt, amint arról számos császárkori felirat is tanúskodik: l. küln. OGIS II,495;497. és 762.) A tartomány legjelentősebb területi egységeihez vö. Cic. pro Flacc. 27, 65: *Asia vestra constat ex Phrygia, Mysia, Caria, Lydia*. E valaha önálló – s így saját etnikummal, de sajátos gazdasági feltételekkel és viszonyokkal is bíró – területek relatív egységét mutatja, hogy valamennyit önálló provinciává szervezték (Phrygiát két tartományra osztva, Mysiát pedig Hellespontos néven) a Kr. u. 235 utáni rendezések során. Vö. még A.N. Sherwin-White, „Roman Foreign Policy in the East” (1984), 80-92 (*Ch. IV: The Acquisition of Asia*).

[22] Vö. Strab. XIV 1,38 – 646[647]: /Manius Aquilius/ *dietaxe tén eparchian eis to nyn eti symmenon tés politeias schéma*. A későbbi változások zömmel a tanulmány második részében részletesebben is tárgyalt ún. „jogszolgáltató” vagy „törvénykezési kerületek” (*conventus*, görögül *dioikéseis*) átszervezésére, ill. új *conventusok* létrehozására korlátozódtak.

[23] Vö. még küln. FGrHist 434: = Memnón I 22,9: VI. Mithridatés Eupatór Ephesosban kiadott parancsa az Asia tartományban lakó rómaiak és itáliaiak egy meghatározott napon történő lemészárlására. A pontosi király ösztönzésére és csapatainak védelme alatt a volt provinciálisok 60-80 000 gyűlölt „rómaid” – a bérlő- és vállalkozótársaságok apparátusát, családtagjaikat, és számos más, zömmel *italicus* jogállású személyt – mészároltak le Nyugat-Kis-Ázsiában. A Róma elleni gyűlölet oly nagy mérvű volt, hogy a Kr. e. 88-ban kiadott parancsot a legtöbb helyen végrehajtották. Nem kímélték azokat sem, akik családjaikkal a szentélyekbe menekültek. Így végeztek az Ephesos híres Artemis-templomába, vagy Pergamon hasonlóképpen köztiszteletben álló Asklépios-szentélyébe menekülőkkel is. A jelentősebb partmenti közösségek közül csak a Démétrios ostromával egykor sikerrel dacoló Rhodos városa szállt szembe – Mithridatés flottájának blokádját is vállalva (Appian. emph. IV,65 /278/; Kr. e. 88.) – a király hatalmával. Az Ázsia felszabadítójaként, ill. ott új Dionysosként fellépő pontosi uralkodó (Cic. pro Flacc. 25, 60.) alakjához újabban l. K. Strobel, Mithradates VI. Eupator von Pontos: politisches Denken in hellenistischer Tradition versus römische Macht, Ktoma 21 (1996), 55-94.

[24] Az ún. első mithridatési háború (Kr. e. 89-85) lezáródását követően L. Cornelius Sulla Kr. e. 85-84 között szervezte újjá a provinciát. Sullának pénzre volt szüksége, és már csak ezért is keményen büntette a Mithridatés csapatait kezdetben felszabadítóként üdvözlő, „engedetlen” tartományt. Az egyes városokra kivetett – mérhetetlen összegű – adók, a római hadsereg beszállásának költségei és ellátásának további terhei (Plut. Sulla 25,4 – 467f-468a) a végsőkig meggyötörték a már addig is sokat szenvedett Asia provinciát. A tartomány későbbi területi beosztásához is mintával szolgálva, Sulla az adókvetés szempontjából negyvennégy kerületre osztotta fel Asia provinciát. Megbízottaival megvizsgáltatta az egyes kerületek egyéni teljesítőképességét, és teherbíráruk arányában rőtta ki rájuk a megfizetendő összeget. Az adóbérlő társaságokat, akiknek C. Gracchus Kr. e. 123. évi törvénye (*lex Sempronia de provincia Asia*) szolgáltatta ki a tartományt, kizárta az adójövedelmek jelentős haszonnal járó behajtásából. Ezzel érzékeny csapat mért gyűlölt ellenfeleire, a lovagrendre is: vö. P.A. Brunt, Sulla and the Asian Publicans, Latomus XV (1956), 17-25. = Roman Imperial Themes, Oxford 1990; 1-8; 481. és C. Nicolet, L'ordre équestre í l'époque républicaine, Paris 1966; 352sk. Fellépett a Mithridatéshez pártolt asiai városokkal szemben is. A sullai rendezés nyomán a „szabad városok” (*civitates liberae /et immunes/*) száma mintegy felére csökkent a térségben. Olyan jelentős kis-ázsiai közösségeket érintett ez, mint Pergamon, Smyrna vagy Milétos. Ugyancsak elveszítette korábbi jogállását a lesbosi Mytiléné. A *civitas libera*-státusz visszaadására itt is Pompeius átfogó keleti rendezése során került sor (Kr. e. 62-ben).

[25] *Publicani*, görögül *telónai*. Az evangéliumoktól elbeszélrt történetekben is ellenszenvvel és megvetéssel emlegetett „vámósok”: l. pl. Máté 9,11; Márk 2,16; Lukács 5,30. és 19,1skk. Vö. még Cic. de off. I 150§; Dión Chrys. or. XIV,14; Lukian. Nekyia 11. stb. Tevékenységi körhöz l. küln. a Digesta alábbi – császárkori – meghatározásait: *publicani ... sunt, qui publico fruuntur (nam inde nomen habent), sive fisco vectigal pendant vel tributum consequantur: et omnes, qui quod a fisco conducunt, recte appellantur publicani* (XXXIX 4,1,1; Ulpianus) és XXXIX 4,12,3: *publicani dicuntur, qui publica vectigalia habent conducta*. A Kr. e. 123. évi *lex Sempronia de provincia Asia* alapján a lovagrendű személyekből álló *publicanus*-társaságok vették bérbe Asia provincia adóit (*publicum Asiaticum*), és ott uzsoraügyletekkel (Cic. pro leg. Manil. 7,18.) és különféle vállalkozásokkal foglalkoztak. Az adóbérlő társaságok tevékenységéről szólva már Livius is joggal jegyezte meg, hogy ahol megjelennek, ott vagy nem érvényesül az állam tulajdonjoga, vagy semmibe veszik a szövetségesek szabadságát (*ubi publicanus esset, ibi aut ius publicum vanum aut libertatem sociis nullam esse*): XLV 18,4. Hogy Sulla mértéktelen követeléseit kielégíthessék, a tartomány lakói súlyos kamatfeltételekkel járó – a későbbiekben részben behajthatatlanak bizonyuló – kölcsönöket vettek fel a külön erre a célra szerveződött (*Asiani*) adóbérlő társaságtól. A kamatfeltételek kíméletlen volta következtében az addig megfizetetlen adósságok összege (120 millió denarius) közel másfél évtized alatt a hatszorosára nőtt Asia provinciában.

[26] Már Plautus is megemlírt I. Attalos pergamoni király mesés gazdagságát: Pers. 339. Az országát Rómának öröklő hagyó III. Attalos vagyona pedig később szinte közmondásossá vált: vö. Horat. carm. I 1,12: *Attalicis conditionibus* és II 18,5sk. További helyek Prop. II 32,12: *aulaea Attalica* és II 13,22: *Attalicus torus*, ill. Plin. Nat.hist. VIII,196. stb.

[27] A keleti tartományokra is fokozatosan áttérjedő újabb polgárháború főként azokból a pénzekből folyt, amelyet a helyi lakosságtól és a provinciákban élő római polgároktól sajtoltak ki a szembenálló felek. Kr. e. 44- márciusának idusát követően az Asia provincia élén álló C. Treboniust (Caesar gyilkosainak egyikét) felváltó P. Cornelius Dolabella Antonius megsegítése érdekében Asia-szerte elkobozta a templomok vagyonát (Cic. Phil. XI 2,6.), és hatalmas hadisarcot rőtta ki az egyes tartományi közösségekre, így például a gazdag Pergamonra is (Plut. Brut. 2.). Dolabella kíméletlen pénzszerző manővereiről Trebonius volt quaestoranak, P. Cornelius Lentulus Spinternek a senatushoz intézett panaszából is értesülünk. Lentulus Spinter Cicero levelezésében (ad Fam. XII,14-15.) fennmaradt vádjai szerint Dolabella kifosztotta a provinciát, eltulajdonította az adókat, és fizetésektelenség esetén kíméletlenül árvereztetett. Mindez főként a provinciális lakosság tehetősrétegének számító római polgárokat sújtotta, akiket Dolabella – Lentulus Spinter szavai szerint – szinte meztelenre vetkőztetett: *Dolabella vastata provincia, correptis vectigalibus, praecipue civibus Romanis omnibus crudelissime denudatis ac divenditis* (Cic. ad Fam. XII 15,1.). Később hasonló kíméletlenséggel jártak el polgárháborús ellenfeleik is.

[28] A fenti események részletes leírását adja Appianos: emph. IV,65 (277)skk.

[29] Rhodos bizonyos mértékig a triumvirek szövetségesének számított. A sziget, ill. a Rhodos szigetén található négy jelentős városi közösség: Kamiros, Ialysos, Rhodos és Lindos lakói már Kr. e. 44 márciusát követően megtagadták a senatus elismerését. A Caesar-pártiakhoz csatlakoztak, az ezek érdekében tevékenykedő P. Cornelius Dolabellat segítették, s hol burkoltan, hol nyíltan szembeszálltak az optimatákkal: vö. Cic. ad Fam. XII 14,3. és XII 15,2; 3.

[30] Appian. emph. IV,52 (225); küln. IV, 65(277)skk. Vö. még Plut. Brut. 2,8; 30-32. és Cass. Dio XLVII,34. stb.

[31] Appian. emph. IV,74 (313).

[32] Vö. Ios. BJ XIV 10,10 (221).

[33] Mint egykoron az Asia felszabadítójaként fellépő pontosi királyt, VI. Mithridatés Eupatórt, Antonius is a földön újra megjelent istenséggként, *Neos Dionysos*ként fogadták a gazdag tartományi székhely, Ephesos lakói. Ennek nyomatékosításaképpen bakkhán

kosztümbe öltözött nők és szatíroknak, meg pánoknak maszkírozott férfiak és fiúk haladtak előtte, mikor a városba bevonult: Plut. Ant. 24,4 – 926.

[34] CIG 2715: a kariai Stratonikeia. SIG³ 768 = V. Ehrenberg – A.H.M. Jones, Documents Illustrating the Reigns of Augustus & Tiberius (coll. by V. E. and A.H.M. J.), Oxford 1976³ (1955²), no. 303. p. 136. és W. Blümmel, Die Inschriften von Mylasa. Teil I: Inschriften der Stadt [IK = Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien Bd. 34], Bonn 1987; Nr. 602. 218sk (további hivatkozásokkal). – Octavianus ebben, a kariai Mylasa városához intézett (feliratos formában ránk maradt) levelében megemlíti: a városnak sokat kellett szenvednie a parthus betörés idején. Mylasa sok polgárát ekkor fogságba hurcolták, sokakat pedig erőszakos halállal pusztítottak el (b; lin. 13sq. – Kr. e. 31-ből). A kariai Mylasa később sem heverte ki igazán a várost a földdel egyenlővé tevő – tudatos (vö. Strab. XIV 2,24 – 660.) – pusztítást. L. még ehhez D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I-II, Princeton 1950; I,441sk. és II,1290 (többek között Cassius Dio, LXVIII 26,3-4. egy valószínűtlennek látszó közlésére történő hivatkozással).

[35] Rövid összegzésben l. ehhez CAH X²: The Augustan Empire 43 B.C. – A.D. 69 (1996), 647skk (*The Augustan Restoration*), ill. vö. még 1093skk (bibliográfia). Az itt kiemelt forráshivatkozások: Strab. VIII-XVII – 332-840. és Cass. Dio, LI-LVI. Az augustusi principatus által teremtett béke és biztonság kortársi fogadtatásának egy jellemző epizódja a suetoniusi Augustus vita-ban olvasható. Egy alexandriai hajó utasai és legénysége ünnepi ruhát öltve, megkoszorúzva és tömjént áldozva magasztalják az arra hajózó császárt. Augustusnak köszönhetnek mindent, mondják, *per illum se vivere, per illum navigare, libertate atque fortunis per illum frui*: 98,2. Vö. még ehhez CIL IV,1074 (a Suetoniusnál elbeszélte történet színhelyéhez, a Puteoli-öbölhöz közel eső Pompeiiből).

[36] = Ehrenberg – Jones, Documents²; no. 98. pp.81-83; küln. p.82. (b) lin. 30sq. Magyar fordításban is, in: *Borzák I.* (szerk.), Római történeti chrestomathia, Budapest 1963 (azóta több kiadásban), Nr. 72. 204-206.

[37] A feliratokhoz: a régebbi gyűjteményekben (CIG, TAM, SIG³, MAMA) és válogatásokban (OGIS, IGRR, esetenként CIL és ILS, továbbá SEG stb.) is megtalálható, illetve azóta előkerült, és folyamatosan publikált feliratok tematikus – városok szerinti – rendezésével újabban l. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien [rövidített formában: IK], Bonn: Bd. I (1972) – Bd. 58 (2000); nyelvi és tárgyi magyarázatokkal és *Testimoniaval*. Az általunk vizsgált időszakra vonatkozó, az IK eddigi kiadványainak keretében még fel nem dolgozott feliratok jelentős része (CIL, IGRR stb.) W. Hüttl, monográfiájának második kötetében is hozzáférhető: Antoninus Pius Bd. II: (Prag 1933); 199skk (*Antoninus Pius in der Inschriften seiner Zeit*). A korszak érmeléséhez: az egyes városok helyi jelentőségű és helyi használatú vereteit is feltüntetve, áttekintő jelleggel vö. P.R. Franke, Kleinasien zur Römerzeit. Griechisches Leben im Spiegel der Münzen, München 1968. Különösen ez utóbbiakhoz, a helyi verésű érmekre történő esetenkénti hivatkozással, l. még az IK egyes kötetét.

[38] PIR², D 93. Az ún. második szofisztika első periódusát előkészítő nagy szónok-nemzedékhez tartozó „aranyházú” Dión alakjához és szónoki tevékenysége értékeléséhez máig alapvető H. von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa. Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898. Számos további munkára (C.P. Jones, P. Desideri; J. Moles) a későbbiek során utalok. További hivatkozásokkal l. még egy korábbi tanulmányomat: A „jó princeps” ideája a Kr. u. I/II. század fordulóján: az ideális uralkodó dióni és pliniusi képe. Első rész – Dió Chrysostomos: Egy görög értelmiségi a principatus-ideológia szolgálatában, *Studia Miskolcinsia* 3 (1999), 18-44.

[39] További hivatkozásokkal l. a 104. sz. jegyzetet.

[40] A korszak gazdasági fejlődésének egészéhez máig a legrészletesebb összefoglalás T.R.S. Broughton, *Roman Asia Minor*. In: T. Frank (szerk.), *An Economic Survey of Ancient Rome I-V*, Baltimore 1933-1940 (változatlan utánnomásban: 1959), IV (1938), 499-918; a tartomány köztársaság kori kizsákmányolásához l. küln. 511skk. és 535sk; a Kr. u. második századi virágkorhoz: 599skk. Megannyi hasznosítható szemponttal szolgál még D. Magie nagy ívű feldolgozása: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ I-II*, Princeton 1950; I,630skk; II,1469skk (*Ch. XXVII: The Antonines and the Cities*). A téma újabb irodalmának felsorolását l. S. Mitchellnél: *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*; II: *The Rise of the Church*, Oxford 1993; küln. Vol. I. (Mint az első kötet bevezető része is sejteti, a szerző érdeklődésének homlokterében az Anatóliai-fennsíkon meglepedett kelták története: I,11skk., ill. a róluk elnevezett Galatia vidékies életének számos sajátossága: I,163skk. és passim áll.) A térség egészéhez, magyar nyelven l. még A.B. Ranovics megannyi részletében ma már túlhaladottnak tekinthető, de emellett számos szemléletki problémával is terhelt – összegző jellegű – feldolgozását: A római birodalom keleti tartományai, Budapest 1956 (orosz ered. 1949), küln. 44-89. Összehasonlítóképpen vö. ehhez A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1998 (az 1937. évi első kiadás változatlan utánnomása); küln. 28-95. – Az itt tárgyalt kérdések egészéhez jó bevezetés még Th. Pekáry, *Kleinasien unter römischer Herrschaft*, ANRW II 7,2 (Berlin – New York 1980; szerk. H. Temporini), 587-657 (annotált, tematikus bibliográfia. L. még uo. a kötet további, későbbi részben még hivatkozott tanulmányait: A.D. Macro; D. Nörr stb.). A tágabban vett térség történetének egésze szempontjából a korábbi feldolgozások közül ma is haszonnal forgatható: E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala 1941. Hasonlóképpen megőrizte alapvető értékeit L. Hahn meglehetősen régi munkája: *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians*, Leipzig 1906., ill. ennek ugyancsak L. Hahntól készített folytatása: *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*, Philologus Suppl. 10 (1907), 675-718. A Kis-Ázsiai térség történetének egészéhez újabban l. még: M. Satre, *L’Asie Mineure et l’Anatolie d’Alexandre à Diocletien* (Iv^e a. av.

J.-C./IIIe s. ap. J.C.), Paris 1995 [non vidi]. Számos részletében az itt vizsgált témákhoz is hasznosítható feldolgozás M. Stahl, Imperiale Herrschaft und provinziiale Stadt. Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1-3. Jh. der Kaiserzeit, Hypomnemata 52 (Göttingen 1978) és W. Eck, Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit: ausgewählte und erweiterte Beiträge Bd. 2 /Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 3/, Basel-Berlin 1998; küln. 107-145. (I.D: Provinzialverwaltung und Steuern), 167-185 (3: Provinz – Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt) és passim. További szempontokkal l. még uő. (szerk.), Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den Kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jh. /Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 42/, München 1999; küln. 17-46 (S. Mitchell, The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250). A keleti városok belső viszonyaihoz máig alapvető A.H.M. Jones invenciózus monográfiája: The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940 (azóta több, változatlan utányomásban). Számos hasznos kiegészítéssel vö. még ehhez Fr. Vittinghoff (szerk.), Stadt und Herrschaft. Römische Kaiserzeit und Hohes Mittelalter /Historische Zeitschrift Beiheft 7/, München 1982. és G. Hödl – J. Grabmayer (szerk.), Leben in der Stadt. Gestern – heute – morgen /3. St. Veiter Historikergespräche/, Wien-Köln-Weimar; Böhlau 1995.

[41] A Nyugat-Kis-Ázsiái térség (s benne *Asia provincia*) részletes leírásával l. Magie, Roman Rule in Asia Min. I,34skk (*The Land and its Riches: Ch. II.*), ill. II,782skk (*Jegyzetek*).

[42] Az egykoron önálló – Lydiához és Kariahoz hasonlóan változatos sorsú – Phrygia a császárkori Asia provincia, továbbá Galatia, ill. Bithynia-Pontus tartományok részeként, több nagy területi egységből állt. Északról déli irányba haladva, a Strabón által is használt megnevezéssel (XII 8,1;12-13. – 571;576.) ezek a Helléspontos melletti (*Phrygia ad Hellespontum*) és a mysiai Olympos környékén elterülő *Kis-Phrygia*, más néven *Phrygia Epiktétos*, valamint *Nagy Phrygia*, ill. annak része, a már Pisidiával határos hegyvidék, az ún. *P. Paróreia*. A lényegében az Anatóliai-fennsík nyugati részét magában foglaló terület egyes régiói esetenként határozottan elkülönültek egymástól. A térség városi közösségeiről szólva, a szűkebb régióra így gyakorta külön is utalok: pl. Azanoi vagy Nakoleia = *Phrygia Epiktétos* (vö. Strab. XII 8,12 – 576.).

[43] Vö. Ptol. V 2,84. A dús növényzete, gazdag flórája és halban gazdag part menti vizei miatt az Istenek asztalának is nevezett – közel 100 km² kiterjedésű – Astypalaia egyfajta határpontként, földrajzi választóvonalként szolgált Európa és Ázsia között. Kiemelt helyzetének megfelelően a szigetet már korán szövetségi viszony (*foedus*) kapcsolta Rómához: IGRR IV,1028. Amorgos pedig arról híresült el, hogy – az Égei-tenger néhány más szigetéhez hasonlóan – a császárkor egyik száműzetési helye volt: Tac. ann. IV 13,2; 30,1. A 121 km² területű, sziklás, de népes sziget három nagyobb közössége közül az egyikről, a nagy forgalmú kikötővel és több vámházal is bíró Minoáról biztosan tudjuk, hogy a „szabad város” (*civitas libera*) jogállásával rendelkezett: IG XII 7,242 (Hadrianus az amorgosi Minoa „szabadságát” megerősítő határozata).

[44] Az Égei-tenger – Euboeia és Kréta után – harmadik legnagyobb szigete az 1614 km² területű Lesbos. A bora és gabonája révén elhíresült (IG XII,2; Nr. 74-80; vö. Horat. carm. 17,21; Propert. I 14,2.) gazdag és népes sziget nagyszámú feliratához l. küln. IG XII,2. Suppl. Nr. 1-143; SEG II,497; III,690-712; XIII,433-439; XIV,516sk; XVI,463-466; XVII,369; XVIII,323; XIX,544; továbbá CIL III,450-455; 7156-7161. és 14196-14199. stb.

[45] L. a 86.sz. jegyzetet.

[46] 290 km². Chios kiterjedése 842 km², Samosé 491 km², Rhodos területe 1404 km², Lesbos kiterjedését l. fenntebb. Kós, a hajdan a dór *hexapolis*hoz tartozó (vö. Hérodot. I,144.) – mindenekelőtt híres és gazdag Asklepios-szentély(körzet)éről ismert – termékeny sziget, valamint hasonló nevű központi települése történetéhez l. S. <sic!> *Sherwin-White*, Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period., Hypomnemata 51 (Göttingen 1978), ill. újabban M. *Segre*, Iscrizioni di Cos, Roma 1993.

[47] Vö. Suet. Tib. 11,1.

[48] Vö. Plin. Nat.hist. II,87.

[49] A hajdani múlt nagyságát a jelenben is megélni kívánó, s ezért a rhétoroktól gyakorta józanságra intett Rhodoshoz vö. Dión. Chrys. or. XXXI. és Aristeid. or. XXIV-XXV – K. Éghajlata és kiemelkedő építészeti emlékei, valamint a Kr. e. 42. évben elszenvedett fosztogatások ellenére még mindig meglehetősen gazdagsága mellett a sziget hasonló nevű központja, Rhodos városa mindenekelőtt a szegényekről példamutatóan gondoskodó önkormányzatáról volt nevezetes. Strabón közlése szerint: „A rhodosiak nagyon szívükön viselik a nép sorsát, bár alkotmányuk nem demokratikus, de mégis rendben akarják tartani a szegények tömegét. A népet tehát ellátják élelemmel és a gazdagok ősi szokás szerint támogatják a szűkölködőket, állami hivatalaik is vannak a nép élelmezésére, s így a szegény megkapja a maga ellátást, a város viszont nem szenved hiányt munkásokban, főleg a tengerészetnél.” (XIV 2,5 – 593; Földy József fordítása.).

[50] A cikkben felhozott Strabón-szemelvényeket – némiképp megváltoztatott vagy módosított formában – Földy József fordítása nyomán adom: Strabón, Geographika, Budapest, Gondolat kiadó, 1977. Számos nélkülözhetetlen kiegészítéssel vö. ehhez R. *Syme*, Anatolica. Studies in Strabo, Oxford 1995 (ed. A. *Birley*); küln. 111-124 (*The New Provinces: Ch. 10*; a pompeiusi rendezéshez), ill.

3-23 (Ch. I: *The Royal Road*).

[51] Vö. még Dio Chrys. or. XL,11. és XLV,4. Az Aelius Aristeidés korabeli város nagy vonalaiban részben éppen a rhétor beszédeinek utalásai alapján rekonstruálható képéhez – röviden – I. RE III A,1 (1927), 757. has. 7skk., ill. újabban The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (szerk. R. *Stillwell* et al.), Princeton 1979² (1976), 847sk (E. *Akurgal*). Smyrna Kr. u. II. századi gazdasági virágzásához vö. T.R.S. *Broughton*, Roman Asia Min., in: T. Frank (szerk.) An Economic Survey of Anc. Rome IV (1959²; rövidített formában: ESAR), 750-752. A korszak helyi érmelesének összeállítását nyújtja. A. *Klose*, Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit, Berlin 1987; az itteni feliratok tematikus gyűjteménye G. *Petzl*, Die Inschriften von Smyrna I–II, 1-2 /IK 23; 24, 1-2/, Bonn 1982; 1987; 1990. – Ezen belül I. küln. Bd. 24,2 (II,2 /1990/); Nr. 901: *Ehreninschrift für den Sophisten P. Aelius Aristeides Theodoros*; 347sk (az OGIS 709 = IGRR I,1070. szövege kommentárokkal).

[52] A császárság biztosította stabilitás és viszonylagos jólét egyik következményeként a Közép-Anatólia felé vezető egyik jelentős útvonal kiindulópontjává is szolgáló kikötőváros újabb – immár sokadik – virágkorát élte. A kedvező helyen fekvő, már a Kr. e. első század derekán is ‘Ázsia legelső városának’ számító (Ios. ant.Iud. XIV 10,11/224/), majd a principatus kezdetétől „napról napra gyarapodó” (Strab. XIV 1,24 – 641.) Ephesos mindinkább felülmúlta és elhomályosította régi riválisát, Milétost, és a korábbi Attalida-székhelyet, Pergamont. Lakóinak száma is gyorsan növekedett. A fellendülés olyannyira látványos volt, hogy Seneca minor Ephesost (Alexandriával állítva párhuzamba) a Kelet második legnagyobb városaként említi meg: epist. XVII 2,21. Philostratos szerint Ephesos arról volt híres, hogy lakói igencsak kedvelték a táncot, a játékokat és a különféle szórakozásokat: vit. Apoll. IV,2. Áttételesen ez is a császárság idején bekövetkezett fellendülésre és a lakosság nagyobb részének jólétére utal. A nagy múltú város történetének – ránk maradt emlékeit is megjelenítő – példamutató feldolgozása W. *Elliger*, Ephesos. Geschichte einer antiken Weltstadt, Stuttgart - Berlin usw. 1985; küln. 61skk (második kiadás: 1992.). Ennél rövidebb és olvashatóbb S. *Karwiese*, Groß ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der großen Städte der Antike, Wien 1995 (angol nyelvű változatban is: London 1995); 78skk., ill. küln. 99skk. és 105skk (Ephesos az Antoninusok alatti virágkorához). Ez utóbbihoz I. még D. *Knibbe* – W. *Alzinger*, Ephesos vom Beginn der römischen Herrschaft in Kleinasien bis zum Ende der Prinzipatszeit, ANRW II 7,2 (1980), 748-830; küln. 775skk; 784skk. és 787skk. – Aelius Aristeidés Ephesos-szal kapcsolatos személyes megnyilvánulásának egy példája: or. XLVIII – K (hieroi logoi 2), 309.

[53] Vö. ezekhez G.W. *Bowersock*, Greek Sophists in the Roman Empire, Oxford 1969, 17-29 (Ch. II: *Cities of the Sophists*).

[54] A város és környéke korai történetéhez újabban I. N. *Ehrhardt*, Didyma und Milet in archaischer Zeit, Chiron 28 (1998), 11-20. A számos ősi karavánút egyik végpontjának számító Milétos a császárkor elején kezdődő hanyatlásnak fő oka a város kikötőinek eliszaposodása, a város környéki tengeröböl a közeli Maiandros hordaléka általi *lassú* feltöltődése volt: vö. Der neue Pauly, Bd. 8 (2000); 175. has. Kisebb mértékben bár, de hasonló problémákkal küszködött (a később ugyancsak „szárazra került”) Ephesos: Strab. XIV 1,24 – 641. Úgy tűnik, egyes helytartók itt időről időre gondoskodtak a kikötő kotrásáról: vö. Tac. ann. XIV 23,1. A hajdan jelentéktelen, ám virágzó Priéné azonban – kikötőjével, Naulochos-szal együtt – már a Kr. u. I. század elejére „szárazföldi várossá” vált: Strab. XII 8,17 – 579. Azt, hogy a kikötő *lassú* feltöltődése ellenére mégis jelentős városnak, a tartomány egyik kiemelt központjának számított, Milétos részben a közeli Didyma híres Apollón-szentélyének köszönhette. Vö. Tac. ann. IV 55,2: *Ephesii Milesiique, hi Apollonis, illi Dianae caerimonia occupavisse civitates visi* (Kr. u. 26-ban).

[55] A *métropolis*-cím római kori adományozásához, ill. akkori jelentéséhez I. A.H.M. *Jones* rövid meghatározását: „... in Roman times an honorary title granted usually to the capitals of provincial *koina*, sometimes to other important cities”. In: The Oxford Classical Dictionary. Second Edition 1984 (1970²), 686; s.v. Metropolis. Hasonlóképpen az OCD harmadik – bővített és átdolgozott – kiadásában is: 1996³; 997sk. Mindehhez részletesebben I. még R. *Ziegler*, Die Polis in der römischen Kaiserzeit: Selbstdarstellung und Rangstreitigkeiten, in: G. *Hödl* – J. *Grabmayer* (szerk.), Leben in der Stadt. Gestern – heute – morgen, Wien usw. 83-105; 93skk (további irodalmi hivatkozásokkal). A térség egymással rivalizáló városai mindig is törekedtek – az inkább csak hiúságuk kielégítésére hivatott – *métropolis*-cím elnyerésére. Pergamon mellett *métropolis*-cím illette meg a Kr. u. II. század derekán a rivális Ephesost és hasonlóképpen Smyrnat. Asia provincia *métropolis*-ai közé tartozott még az Antoninusok idején Kyzikos, Sardeis, Tralleis és a Lykos melletti Laodikeia is.

[56] A tartomány lakóinak formális egyesítésére is hivatott császárkultusz keretében Asia provincián belül később itt épült fel „Az isteni Augustus és Róma istennő” (*Divus Augustus et dea Roma*) első tartományi temploma. Kr. u. 26 után, a provincián belül a városnak ítélt második kultusztemplom (Tac. ann. IV,55–56,3.) felépülését követően Smyrnaban, majd a harmadik templom felépülése után – az így hasonlóképpen *neókoros*-címet viselő (I. később) – Ephesosban is tartottak évenkénti tartományi gyűléseket. Ezek alkalmi színterei voltak még a Kr. u. II. század során az ugyancsak *neókoros* Sardeis és Kyzikos, továbbá Philadelphia, a Lykos melletti Laodikeia, valamint Milétos és Tralleis.

[57] *Laodikeia pros* vagy *epi tói Lykói*: Strab. XII – 578; 580. és XIV – 629; 663; vö. Ptol. V 2,15; Plin. Nat.hist. V,105; Tac. ann. XIV 27,1. stb. A város a Maiandros felső folyásának kezdeténél, annak bal oldali mellékfolyója, a Lykos mellett feküdt, az Anatóliai-magasföld peremén. Az itteni – ez idáig még nem teljes – feliratok gyűjteményét Th. *Corsten* állította össze: Die Inschriften von Laodikeia am Lykos, [IK 49], Bonn 1997. A fejlődő és gazdagodó regionális székhely a térség városai közötti „elsőségre” (*próteia*) formált igényéhez vö. L. *Robert* (et al.), Laodicée du Lycos: Le Nymphée. Campagnes 1961-1963, Québec-Paris 1969; 287.

[58] Utóbbi, a Lykos melletti Laodikeia esetében ez főként a lenvászón és a híres helyi pamutszövetek: vö. Plin. Nat.hist. V,105.

[59] Vö. Hérodót. I 7,4.

[60] A Propontis déli partjától a mysiai Rhyndakos mellékfolyója, a Makestos (Strab. XII – 576; Plin. Nat.hist. V,142; vö. Polyb. V 77,9: *Megistos*) völgyén át Pergamonba vezető kereskedelmi útvonal természetes kiinduló-, ill. végpontjául szolgáló virágzó város felemelkedésének és gazdasági növekedésének egyik forrása (akárcsak Smyrna vagy Ephesos esetében) kiemelten kedvező fekvése volt: vö. Strab. XII – 575-576. A kiterjedt városi területtel rendelkező Kyzikos változatos és gazdag *territoriumáról* Aelius Aristeidés külön is megemlékezik: or. XVI,9-10 – K.

[61] Vö. Tac. ann. IV,36. és Suet. Tib. 37. Az ott vázolt események következményeképp a város elvesztette: Cass. Dio, LIV 7,6; majd visszanyerte: LIV,23., végül pedig végleg elvesztette: LVII,24. a mithridatési háborúk során elnyert *civitas libera*-státuszt (a római uralom alatt álló görög közösségek egy részét megillető, később részletesebben is tárgyalt kedvezményekkel járó „szabadságát”).

[62] A városok közötti versengés a lokálpatriotizmus sajátos, a császárkori Kis-Ázsiában különös intenzitással jelentkező változata. Az egykoron független görög polisok politikai aktivitásának és autonóm voltának egyedüli kifejeződési formája, amelynek a római uralom még teret hagyott. (Egy korábbi munkámban, az aristeidési „Róma-beszéd” fordításának 97. kaputjához fűzött 385.sz. jegyzetben külön is kitértem erre a jelenségre.) A térség „első” városának rangjáért folyó, ma már inkább csak mulatságosnak, és némiképp érthetetlennek tűnő viszálykodást a kortársak azonban nagyon is komolyan vették. A magát „*Asia métropolisá*”-nak és „*elsőként kétszeres neókoros*”-nak (I. később) címző Pergamon igényére mintegy válaszul Ephesos „*Asia első és legnagyobb métropolisá*”-nak hirdette feliratain és érmein magát. Mindezt persze meglehetősen rossz néven vették az ugyancsak *métropolis*-címmel kérkedő Smyrnában. A viszály később olyannyira elmérgesedett, hogy maga Antoninus Pius is szükségesnek ítélte a beavatkozást, levélben intve mérsékletre és egyetértésre az Ephesosiakat: SIG³ 849 [gondosabb szövegközléssel: IK 15 [Ephesos V]; 1489sk; vö. J.H. *Oliver*, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri* /Memoirs of the American Philosophical Society 178/, Philadelphia 1989; Nr. 135a]. A fentiekhez vö. még Aristeid. or. XXIII,12skk; továbbá Magie, *Roman Rule in Asia Min.* I,636; II,1496. és Mitchell, „*Anatolia*” I,206. A valójában puszta címekért folyó, időről időre kiéleződő küzdelem kapcsán, a bithyniai Nikomédeiai és Nikaia a *proté*-cím körüli viszálykodásáról szólva, a térség szülötte, Dión Chrysostomos némi bosszúsággal említi meg: megannyi római csak nevet ezen, a városok közötti oktalan versengésen, amit lenézően csak a görögökre jellemző ostobaságnak (*hellénika hamartémata*) nevez: or. XXXVIII, 38; vö. 24; továbbá XXXIV,19; 48. és passim. Pergamon, Smyrna és Ephesos vetélkedéséről szólva (or. XXIII,13-25 – K.) Aelius Aristeidés is úgy vélte, hogy hiú, és valójában tartalmatlan címek *látszatáért* folytatott küzdelem ez: or. XXIII,63 (hasonló képpel él Dión Chrysostomos is: or. XXXIV,48.). Bizonyos mértékig hasonló rivalizálás folyt Kilikiában, bár ez – komolyabb formában – sohasem veszélyeztette a provinciászékhelyül is szolgáló Tarsos „*első*”-ségét.

[63] Újabbán vö. ezekhez J. *Ma*, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 1999; küln. 26-50skk (*The Seleucid Past in Asia Minor: 281-223 BC*); 150skk (*City Statues: The Typology of Subordination*). és passim.

[64] Közhasználatú nevén *Apameia Kibótos*: Strab. XIII – 629; Nagy-Phrygiában (vö. Strab. XII 8,13 – 576.). A részben átnevezett, részben újonnan kialakított várost I. Antiochos Sótér hozta létre a Hérodotos (VII,26.), de még inkább Xenophón (anab. I 2,5sk;7-9.) olvasóitól jól ismert, korábbi Kelainai helyén: vö. Ptol. V 2,17. és Plin. Nat.hist. V,106. A nyugat-kisázsiai partvidéktől az Euphratés középső folyásáig vezető ősi hadiút mentén fekvő phrygiai Apameia már a hellénizmus korában is jelentős kereskedelmi központ; Laodikeia mellett a phrygiai térség legjelentősebb *polisa*; Augustus uralkodásának idején pedig – Ephesos után – Asia provincia jelentőségében második városává emelkedett (Strab. XII 8,13;15 – 576;577-578.). A térség más városai később megkérdőjelezték ezt a helyét. Jelentőségét azonban az Antoninusok korában is megőrizte. A Kr. u. második század elején Dión Chrysostomos Phrygia, Lydia, Karia, illetve Kappadokia, Pamphylia és Pisidia közös piacaként említi a várost, a phrygiai Apameiát egyben jelentős adminisztratív központként (*conventus*: I. később) is jelenítve meg: or. XXXV, 14-15. Dión ugyanebben a beszédében Apameia kiterjedt *territoriumáról* is megemlékezik: op. cit. 13-14; vö. Strab. XIII – 631. Részletesebben I. még ehhez C.P. *Jones*, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass. – London 1978; 65-70 (*Ch. 8: Apameia*).

[65] Vö. ehhez L. *Robert*, *Eumeneia de Carie et Pline*, V,108, in: *Villes d’Asie Mineure. Études de géographie ancienne*, Paris 1962²; 151-160.

[66] A Kaikos mentén, Mysiában, ill. a Maiandrosba torkolló Marsyas felső folyása mentén, Kariában. Előbbihez I. L. *Robert*, *Indi-Stratonikeia*, in: *Villes d’Asie Mineure. Études de géographie ancienne*, Paris 1962²; 43-82.

[67] Röviden I. ehhez A.H.M. *Jones*, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1998 (1937), 42-44skk.

[68] Hérodót. VII,30: *polis megalé Phrygiés*.

[69] Xenoph. an. I 2,6; vö. Strab. XII 8,16 – 578.

[70] Kr. e. 240 után.

[71] Kolossaihoz (RE XI,1119sk.) I. még a 88.sz. jegyzetet.

[72] Vö. még IGRR IV,1156a = SIG³ 837; I. a 81.sz. jegyzetet.

[73] Dig. L 15,7. és küln. L 15,8,9: Paulus libro secundo de censibus ... *In provincia Asia duae sunt iuris Italici, Troas et Parium.* A részben már korábban is római polgároktól lakott település neve az Augustus alatti rangemelés után: *Colonia Gemella Iulia Augusta Pariana.* A colonia Hadrianus alatti újjáalapításhoz – három kommentált felirattal – I. P. Frisch, *Die Inschriften von Parion* [IK 25], Bonn 1983; 15skk; vö. 73skk (*Testimonia*). A Kr. e. 41 és 30 között colonia-telepítés színteréül szolgáló – gyorsan gyarapodó és szépülő – *Colonia Augusta Troas*hoz, ill. Alexandria Tróashoz (a később átnevezett várost még Antigonos alapította Antigoneia néven) vö. Ptol. V 2,3 – p.807 M; VIII 17,9 – p.225 N; Strab. XIII – 581; 593; Plin. Nat.hist. V,124 (= V,33), továbbá IK 53 (1997) *Testimonia*: 223skk (II.2 T. 115: *Alexandria Troas as a Roman Colony*).

[74] Pergamonnak meglehetősen nagy irodalma van. A város régészeti emlékeinek és eseményekben gazdag történetének számos feldolgozása közül csak egyet emelnék ki itt: W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funden und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln 1988. – A jelentős, és az általa (betegsége okán is) jól ismert várossal Aelius Aristeidés két beszédében kiemelten is foglalkozik: or. LIII; vö. XXIII – K. Utóbbi beszédében a rhétor megemlékezik Pergamon Asia-szerte híres, a tartomány lakóitól gyakorta felkeresett Asklépios-szentélyéről is: XXIII,16; vö. Philostrat. vit. Apoll. IV,34.

[75] A görög Kelet feletti római uralom csak kevés város fejlődésének kedvezett. Az a körülmény, hogy a keleti Mediterráneum egésze az Imperium Romanum szerves részévé vált a Kr. u. I. század során, egyben a régebben független területek közötti politikai határok megszüntetését is jelentette. Számos kereskedőváros közvetítő szerepe így feleslegessé vált. Az egységesülő Birodalom új gazdasági rendszere új kereskedelmi központok kialakításával, vagy a korábbi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével, ill. részbeni megszűnésével (jobb esetben stagnálásra kényszerítve őket) tönkretette e századok során át virágzó közösségek gazdasági életét. Az új feltételekhez a Nyugat-Kis-Ázsiai régióban is csak kevés polis volt képes alkalmazkodni. Az egykor jelentős Milétos és Rhodos, vagy a Mausóllos kariai államának központjává emelt Halikarnassos (Diod. XV 90,3; Strab. XIII – 611; Vittr. II 8,11; Plin. Nat.hist. XXXVI,77.) is a császárság létrejöttével bekövetkezett változások vesztesei közé tartozott. Az utóbbi két példánál maradvá, a térség más, hasonlóképpen jelentéktelenné vált közösségeihez hasonlóan Halikarnassos polgárai is arra kényszerültek, hogy a város híres szülőiteivel (küln. Hérodotos, ill. az Augustus kori rhétor és történetíró, Dionysios) vagy jeles épületeivel kerkedjenek. (Mint az ismeretes, Halikarnassosban állt az ókori világ hét csodája közé sorolt Maussóleion: Strab. XIV – 657; Plin. Nat.hist. XXXVI,36sk.). De mindenekelőtt arra – esetenként jogcímet is formálva ebből –, hogy városuk ősi voltára hivatkozzanak: vö. Tac. ann. III,60-63; IV 55,2. és CIG 2655; a jelen problémáinak megoldásához a múltat hívva elő és idézve meg. Neves és virágzó szónokiskolái mellett ugyancsak hajdani múltja jeles emlékeiből élt a Kr. u. II. század turisztikai látványosságainak sorában előkelő helyen szereplő Rhodos. „Hélios városáról” később a pseudo Lukianos is úgy véli, hogy érdemes megtekinteni, hiszen „szépsége méltó az istenhez” (*hé polis Héliu prepon echusa tói theói to kallon*): Amor. 7.

– A Hellasszal szemközt fekvő nyugat-kis-ázsiai partszegély kiemelkedő, a görögység hajdani nagy múltját idéző építészeti emlékeinek sorából (*ta hypomnēmata tēs palaias eudaimonias*) Dión Chrysostomos elsődlegesen a samosi Héraiont, a milétosiai Didymeionát és az ephesosi Artemis templomot emeli ki, mint egészében az athéni Akropolisz építményeihez (a Propylaiához vagy a Parthenónhoz) fogható: or. XL,8. A Dión felsorolásában utolsóként említett ephesosi Artemis templom, mint ismeretes, az ókori világ hét csodája egyikének számított.

[76] Asia provincia regionális népsűrűségének, de akár a tartomány egészét lakó népesség számának megállapítása is megoldhatatlan feladat. T.R.S. Broughton korábbi számításai szerint a 48 969 négyzetmérföldnyi (kb. 125 000 km²) területű Asia provincia lakóinak száma a császárkor második századában 4,6 millió körül lehetett: ESAR IV (1938), 815. Mindezek persze különféle spekulációkon alapuló, inkább általános jellegű megfontolások, hiszen a tartomány tényleges határait sem ismerjük pontosan. Ami a térség legnépesebb központjainak számító Ephesost és Smyrnát, vagy a közelítőleg azonos lélekszámmal bíró Pergamont, ill. Milétost illeti, e négy – a Birodalom egészét tekintve is jelentősnek mondható – város (az újabb kutatások által jóval szerényebbre becsült értéken) hozzávetőlegesen 100 000 körüli lakosságszámmal rendelkezhetett: vö. R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristeides. Einführung*, Darmstadt 1981; 25 (további bibliográfiai hivatkozásokkal). Visszatérve a tartomány kiterjedésének hozzávetőleges nagyságára, ennek becsült adataiban Broughton számításai óta nincs érdemleges változás. Asia provincia területi kiterjedése Dalmatiához fogható, vagyis kb. 120 000–150 000 km² az újabb kutatások szerint. Az Imperium Romanum egészét tekintve ez jelentős nagyságnak számít. (Az ugyancsak keleti tartomány, Epirus például legfeljebb 10–15 000 km²-nyi kiterjedést ért el.) Kis-Ázsiában ennél csak az alsó értéken számolva is legalább 200 000 km² területű Cappadocia provincia volt nagyobb. A térség városi közösségeinek valószínűsíthető számához – további összehasonlításokkal – I. a 113.sz. jegyzet második felét.

[77] A különösen a folyó alsó szakaszán egymást követő, s szinte kiindulási pontjukra visszatérni látszó kanyarulatok során leíró Maiandros (Plin. Nat.hist. V,31; vö. Strab. XII 8,15-17 – 577-579.) nemcsak kiemelt mezőgazdasági területnek – Dión Chrysostomos szerint Kis-Ázsia közel a legjobb természeti adottságokkal rendelkező vidékének: or. XXXV,13. –, de egyben a térség egyik turisztikai

látványosságának is számított. A középső szakaszán is gazdag és termékeny, ám innen kezdve mindinkább kevert néppességi viszonyokat mutató Maiandros síkságának („*amelyen lydek és károk, milétosi és myusi iónok, sőt magnésiai aiólosok is laknak együtt*”: Strab. XIV 1,42 – 648; vö. XIV 2,1 – 650. stb.) – a természetföldrajzi sajátosságokra is kitérő – leírásával I. L. Robert, Bull. de corresp. hell. CI (1977), 68skk. Az egyes régiókon belül is számos etnikai csoportot magában foglaló – „kevert” – lakosság egyebekben az Anatóliai-félsziget egyik sajátos vonásának számított: vö. S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I-II*, Oxford 1993; Vol. I: *The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*, 170skk. Ezek egyik, gazdasági és kereskedelmi tevékenysége révén mind hangsúlyosabbá váló eleme, az ‘Ázsiában lévő hét [keresztény] gyülekezet’ (vö. Jel. I,4;11;2,1skk.) kialakulásában jelentős szerepet játszó zsidó etnikum betelepítése Lydiába és Phrygiába a Kr. e. II. század elején, a „Nagy”-nak is nevezett szeleukida uralkodó, III. Antiochos uralkodása idején ment végbe: Ios. ant.Iud. XII,3,4sk (147-153§§). Különösen jelentőssé lettek itt Ephesos és Sardeis, valamint Pergamon és Laodikeia később Caesartól privilegizált közösségei: Ios. ant.Iud. XIV 10,11skk (223skk).

[78] Vö. Cic. ad Quint. frat. I 1,25 (Kr. e. 60). Cicero ebben a fivéréhez, Asia provincia akkori helytartójához írott levelében nyomtatékkal hívja fel Quintus figyelmét arra, hogy a Mysiában tevékenykedő rablóbandák felszámolása (*sublata Mysiae latrocinia*) – mint lelkiismeretes proconsulnak – testvére elsődleges feladatai közé tartozik. A rablók (*latrones*) üldözésének kötelezettségéről szólva, hasonlóképpen rendelkezik erről később a Digesta is: I 18,13 (*‘De officio praesidis’*).

[79] A további példákat I. S. Mitchellnél: „Anatolia” I,165sk. A Birodalom területének egészére nézve vö. még ehhez R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire*, Cambridge, Mass. – London 1975² (1966), 255-268 (*App. B: Brigandage*) és újabban B.D. Shaw, *Der Bandit*, in: *Der Mensch der römischen Antike* (szerk. A. Giardina), Frankfurt a. M. 1998² (1997; olasz ered. 1989), 337-381. – Részben a rablóbandák olykor már-már fenyegető méreteket öltő helyi garázdálkodásainak megfékezésére, különleges katonai őrállomásokat (*stationes*) hoztak létre az egyes hegyvidéki területeken: vö. IGRR IV,886. Mindez persze ellentmond Aelius Aristeidész az *‘eis Rhómén’* 100. kaputjában olvasható, az utazás biztonságos voltáról hangoztatott szövegeinek.

[80] Vö. Front. epist. ad Antoninum Pium 8,1 [A 332] – ed. van den Hout (Kr. u. 157-158 körül). Asia provincia helytartójának, M. Cornelius Frontonak (PIR², C 1364), a neves rhétornak levele a császárhoz. Beszámoló egy, a helyi jelentőségű rablóbandák felszámolásában másutt már jelentős érdemeket szerzett „katonai szakértő” a rablók üldözésébe, ill. a bandák felszámolásába történő bevonásáról. (*Ex Mauretania quoque virum amantissimum mihi que mutuo carum Iulium Senem ad me vocavi, cuius non modo fide et diligentia, sed etiam militari industria circa qua erendo set continendo slatrones adiuvarer*; van den Hout, p167. lin. 11sq.). B.D. Shaw szerint (l. fentebb a 79.sz. jegyzetet) az Imperium Romanum belső, régóta pacifikált tartományaiiban, kellő katonai erő híján (vö. Plin. epist. X 21,1sk.), az egymást követő helytartók gyakorta folyamodtak ehhez a megoldáshoz: „Der Mensch der römischen Antike” (1998²), 356-357sk. A bandák felszámolásával megbízott „specialisták” sokszor sikeres ténykedéséhez vö. IGRR IV,886. Az Asia provinciával szomszédos Lykiában készült sírfelirat arról számol be, hogy állítója „sok rablót megölt” üldözésük során.

[81] L. pl. az Augustus alatt kisebb közösségek összetelepítésével létrehozott phrygiai *Sebastét* (IGRR IV,682), a város érmeléséből ismert Senaros (Head, *Hist.Num*² 684) völgyében: Magie, *Roman Rule in Asia Min.* I,472; II,1334/14.

[82] A város és térsége történetének monografikus feldolgozását adja J. Reynolds, *Aphrodisias and Rome*, London 1982. Az újabb irodalom felsorolásával I. OCD³ (1996), 112sk.

[83] A Kaikos melletti Stratonikeia (l. a 66.sz. jegyzetet); *Stratonikeia Hadrianopolis*. Vö. IGRR IV,1156a = SIG³ 837 = Smallwood (1966), p165. No. 453 (Hadrianus levele az általa városi rangra emelt és nevét viselő Stratonikeia városi tisztségviselőihez, tanácsához és népéhez; Kr. u. 127).

[84] Számos példával, rövid áttekintésben l. ehhez A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940 (azóta több változatlan utánnyomásban), 66sk.

[85] Az olajfa terméséből, az étkezési, testápolási és világítási célokra egyaránt felhasznált olajbogyóból sajtolt olívaolaj a nyugat-kis-ázsiai régió egyik jelentős exportcikkének számított. Különösen Közép-Anatólia felé, amelynek szélsőséges éghajlati viszonyai alkalmatlanok a termő olajfa nevelésére: vö. Mitchell, „Anatolia” I,257. és küln. I,109. n.57. A fogyasztásban, ill. a kereskedelemben betöltött kiemelt szerepüknek megfelelően az olajfaültetvények a termőterület jelentős hányadát foglalták el: Lesboson például a kiterjedt sziget (1614 km²) csaknem egynegyedét. A szőlőt gyakorta az olajfákra futtatták fel. Ezekben az esetekben egyfajta „vegyes művelésről”, a szőlő- és az olajfakultúra együtteséről beszélhetünk.

[86] Ehhez, ill. az alábbiak egészéhez l. küln. S. Mitchell tanulságos összegzését: „Anatolia” I,257skk. és küln. I,165-197 (*Ch. 11: Rural Anatolia*). A kiváló minőségű borokat, köztük „a hellén világ legjobb borát”, a chiosit adó szőlőskertek (Strab. XIV – 637; 645.) mellett jelentősnek mondhatók még a térség nagyszámú fügefá-ültetvényei is. A szokásos módon, szörvényben telepített fügefák jelentős mértékben járultak hozzá Chios híréhez vagy Smyrna gazdagságához. Különösen az utóbbi helyen folyt számottevő

termesztés. Ennek jelentős része exportra ment, s az itteni füge íze, és ízét nagyrészt megőrző tartósítása folytán, mindenkor keresett árucikknek számított. Kis-Ázsia már a korábbi időkben is híres volt egyes fajtáiról, s talán még inkább: aszalási módszereiről.

[87] A megannyi vonatkozásban, így nyelvi szempontból is sajátosnak mondható phrygiai térség történetének újabb feldolgozása C.H.E. *Haspels*, *The Highlands of Phrygia*, Princeton 1971. A régió felirataihoz vö. W.M. *Calder*, *Monuments from Eastern Phrygia / Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII*, Manchester 1956 (593, zömében elsősorú nyelvemlékek számító sírfelirat közreadásával). A szegényes, és meglehetősen elmaradottnak számító vidék lakóit a császárkorban is lenézéssel emlegették: vö. *Apul. flor.* 3; *Phryx cetera et barbarus* (Marsyasról).

[88] A fennsík peremén, a folyóvölgyekben koncentrálódó lakosság számára mindez jelentős haszonnal járó tevékenységgé vált, így mindenekelőtt a „hét (kis)ázsiai közösség”-hez tartozó Laodikeia és a közeli Kolossai lakóinak. Strabón szerint „*Laodikeia vidéke arról nevezetes, hogy itt ... juhokat tenyésztnek, amelyeknek a gyapja puha, s még a milétosiakét is felülmúlja, színe pedig hollófeke, úgyhogy ezekkel nagy jövedelmet élveznek, éppúgy, mint a közelben lakó kolosszaiak a róluk elnevezett festékből.*” (XII 8,16 – 578.). A Középső-Phrygia határán fekvő, ugyancsak a „hét ázsiai közösség” sorában említett észak-lykiai Thyateira (Jelenések 1,11; 2,18skk.) textilipara révén részesült ebből. A környék egésze mindezek ellenére inkább szegénynek volt mondható. Részben ezzel is magyarázható az a körülmény, hogy a misztériumvallásoktól már korán átított Közép-Phrygia a „montanizmus védőbástyája” lett, s hogy – a vad, gyakorta kopár, és meglehetősen elzárt vidék peremén fekvő (s így az ottani hatásoknak kitett) – Thyateirában „az egyház minden tagja ... csaknem száz évig montanista maradt”. Vö. H. *Chadwick*, *A korai egyház*, Budapest 1999; 48., ill. *Vanyó L.*, *Az ókeresztény egyház és irodalma [Ókeresztény írók I]*, Budapest 1980; 96 (további irodalmi hivatkozásokkal = 959sk.).

[89] *Dion Chrys. Or.* XXXV,13. A várost övező termékeny, a kiterjedt legelők mellett földművelésre is alkalmas területekben, folyóvizekben és forrásokban gazdag vidék leírását l. uo.

[90] A számos felhozható példa közül (így *Ovid. Ars. Am.* II,82: *cinctaque piscosis Astypalaea vadis*) l. itt ehhez a halban – közmondásosan – gazdag Helléspontosnál fekvő Parion/Parium esetét: *Plin. Nat.hist.* XXXII,146. A további példákra nézve l. P. *Frisch*, *Die Inschriften von Parion /IK 25/*, Bonn 1987; 85., ill. l. még uo. a 10-14. lapokon közölt feliratokat (*Fischereigilde*). Másutt az osztrigahalászat hozott jövedelmet vagy adott – a kevésbé szerencsés adottságú partvidékeken – legalábbis megélhetést: *Plin. Nat.hist.* VIII,140; XXX,45.

[91] Vö. *Acta App.* 19,23skk (Ephesos).

[92] A térség két legjelentősebb folyója, a Maiandros és a Hermos, valamint a keskenyebb és rövidebb futású Kaystros a központi fennsíkon (az Anatóliai magasföld peremén) ered. Torkolatvidékük Milétos és Smyrna közelében, illetve Ephesos mellett éri el az Égei-tengert. Kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően e három város tehát a régió „kapujának” (így már *Philostratos* is Smyrnáról: I,21 – 518§.), természetes ki- és beviteli helyének számított.

[93] Vö. *Aristeid. or.* XXVI,12.

[94] Számos további hivatkozással újabban l. ehhez G. *Anderson*, *The Second Sophistic: Some Problems of Perspective*, in: D.A. *Russel* (szerk.), *Antonine Literature*, Oxford 1990; 91-110. és uő. *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Oxford 1993.

[95] Vö. *Hérodot.* I,142: *ta anó /ta kató tés Ióniés/ khória*. A félsziget belseje vad és különös népeivel az iónok számára sokáig idegen maradt. Ez az idegenkedés, a lenézés és a büszkeség együttes érzete csendül ki a császárkori rhétor és szofista Alexandros szavaiból, aki – talán messze földön járva – ezt mondja magáról: „*Ióniából ... való vagyok. Ióniából, ahol a barbárok földjén ma mind görögök laknak*” (*Philostrat. vit. soph.* II,5 – 574§.). A közeli Hellashoz való szoros földrajzi kapcsolódás csak tovább fokozta ezt az érzést. Amint a császárkor alkotói is gyakran rámutattak, a Kykládok szigetei (külön a térség hajdani *metropolis*ából, a gyarmatvárosok alapításában egykor élenjáró Milétosból kiindulva) szinte hidat képeztek a szárazföldi Görögországhoz. „*Az egyik oldalon Iónia, a másikon Hellas*” – mondja (valószínűleg) Déloson tartott beszédében *Aelius Aristeidés* az Égei-tenger szigeteiről. *Or.* XLIV,4 – K (*Eis to Aigaion pelagos*).

[96] *L. Acta App.* 19,1: *ta anóterika meré* („a felső vidékek”). Hasonló terminológiát használ a térség szülőtte, *Aelius Aristeidés*: *or.* L (hieroi logoi 4), 12; 428 – K. és az idősebb kortárs, az alexandriai *Appianus* is: *Syr.* 12,47.

[97] A városkép ezen jellegzetességeihez l. pl. *Strab.* XIV 1,37 – 646 (Smyrna) és külön *W.M. Calder*, *Smyrna as Described by the Orator Aristides*, in: *W.M. Ramsay* (szerk.), *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen 1906; 95-116.

[98] Áttételesen erre utalna az is, hogy a város a közeli Khios (IGRR IV,953, ill. 941: *stephanéphoros*), és a nem túl távoli Kolophón (IGRR IV,1586-1589: *prytanis*) gyakorlatától eltérően, hagyományos *prytanisai* és a *flamines*hez hasonló római kori tisztségviselői, *stephanéphorosai* nevével egyaránt jelzi a kezdődő éveket – a hajdani nagy múlt kulturális örökségébe való kapaszkodás és a jelenhez való alkalmazkodás együttes szándékának vélhető bizonyítékaként (IGRR IV,1322-1323; 1325.). Kymében kettéválasztották ezt: IGRR IV,1302. Az ión Phókaiától ugyancsak nem túl távol eső lydiai Thyateiraban pedig ennél egyértelműbben jártak el. Úgy tűnik, itt egyesítették a *prytanis* és a *stephanéphoros* – eponym – tisztségeit (IGRR IV,1228).

[99] A nemegyszer a tartomány határain is túlnyúló kereskedelmi ügyletek, és a hasonlóképpen kiterjedt pénzügyi vállalkozások terén különös jelentőségre tett szert az Aelius Aristeidéstől „*Kis-Ázsia közös kincstára*”-nak nevezett Ephesos: or. XXIII,24 – K (*tamieion koinon kai chreias kataphygés*). A Nyugat-Kis-Ázsia egyik szakrális központjának is számító (vö. Tac. ann. IV 55,2.) város híres Artemis-templomában – magánszemélyektől, de egyes közösségektől is – letétbe helyezett, és kötelezvény ellenében kölcsönzött jelentős pénzügyi összegekről Dión Chrysostomos is megemlékezik: or. XXXI,54skk. Riválsaitól eltérően Ephesos – mint a legnagyobb forgalmú ión kikötőváros, de úgy is, mint a helytartó székhelye – jelentős számú „római” lakossal (Italiái eredetű római polgárokkal) is rendelkezett. Kulturális elsőbbsége – talán ezért is a másutt jellegzetesebben görög környezetben – már vitatható volt. Ephesos legnagyobb vetélytársa, a térség talán legszebb városának nevezhető Smyrna a régió belüli kulturális elsőbbségéhez (vagy legalábbis Smyrna erre formált igényéhez) vö. Philostrat. vit. soph. I,21 – 516§.

[100] L. a tanulmány második részének *A városok jogállása* c. alfejezetét.

[101] Vö. A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1998 (az 1937-es kiadás reprintje), 78. és 397.

[102] A fentebb felsorolt helyek értelmezéséhez újabban l. küln. M. Moggi, *L'excursus di Pausania sulla Ionia*, in: Pausanias historien /Fond. Hardt. Entr. sur l'antiquité classique, Tom. XLI: 1994/, Vandoeuvres – Genève 1996; 79-105skk; küln. 97skk (*Il popolamento della Ionia secondo Pausania*). A kötet további tanulmányai közül l. még W. Ameling, Pausanias und die hellenische Geschichte: 117-160skk. és E.L. Bowie, Past and Present in Pausanias: 207-230skk.

[103] Összegzőleg l. ezekhez G.E. Bean, *Aegean Turkey. An Archaeological Guide*, London 1966; vö. ANRW II 7,2 (1978), 617-623; továbbá E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey: from Prehistoric Times until the End of the Roman Empire*, Istanbul 1983⁵ (1969). és uő. *Griechische und römische Kunst in der Türkei*, München 1987 (mindkét esetben további irodalmi hivatkozásokkal, ill. küln. az utóbbi kiadvány esetében: számos helyszínvázlattal, épületalaprajzokkal és képtáblával). Iónia rövid leírását adja még Plinius maior: V,31.

[104] PIR², A 145. – Alakjához és szóközi tevékenységéhez, valamint a méltán híres „Róma-beszéd”-hez l. a 8.sz. jegyzetben hivatkozott kötetben megjelent bevezető tanulmányomat: 9-35 (*A Római Birodalom képe egy Kr. u. II. századi rhétor szemével: a „Róma magasztalására” tartott beszéd és szerzője, Aelius Aristeidés*; számos további bibliográfiai hivatkozással. Uo. l. a beszéd fordítását is, az egyes kaputokhoz fűzött, gyakorta szócikk-jellegű kommentárokkal.). Az Aelius Aristeidésre vonatkozó korábbi – 1993/1994 előtti – irodalmat l. küln. C.A. Behr annotatív összeállításában: ANRW II 34,2 (Berlin – New York 1994; szerk. W. Haase), 1140-1233: *Studies on the Biography of Aelius Aristides* (néhány korrekcióval Behr 1968-as Aristeidés-monográfiájához: Aelius Aristides and the Sacred Tales, Amsterdam). A „Róma-beszéd”-hez újabban l. R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides* (Hrsg., übers. und mit Erläut. versehen von R. K.), Darmstadt /Wissenschaftliche Buchgesellschaft/ 1983.

[105] Hadrianust, a philhellénizmusáért a görög Keleten különösen népszerű uralkodót (vö. ANRW II 34,2 /1994/, 1259.) Aelius Aristeidés „mind ez ideig a legjobb császár”-ként értékeli: or. XXVII – K (= XVI – ed. Dindorf), 22. Vö. még ehhez R. Syme, *Hadrian as Philhellene. Neglected Aspects. Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1982/83*, Bonn 1985; 341-362. = *Roman Papers V*, Oxford 1988; 546-562.

[106] A Birodalom (*arché*) és „az egész lakott világ” (*hapasa hé oikumené*) azonosításával l. Aristeid. or. XXVI,59 – K; vö. op. cit. 28-29. és Appian. *prooim.* 7,25sk§. A rómaiak uralta „világnak”, s benne Róma hatalmának különben az Aelius Aristeidés szóközi tevékenységének keretét adó ún. második szofisztikai megalapozó korábbi szónok-nemzedék kiemelkedő képviselője, Dión Chrysostomos is már-már kozmikus méreteket tulajdonít: or. I,60; vö. P. Desideri, *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell'impero Romano* /Biblioteca di cultura contemporanea CXXXV/, Messina-Firenze 1978; 309.

[107] A gondolat leghatásosabban az érmelésben megjelenített, propagandisztikus kifejeződéseként l. pl. BMC Emp. III: p278. No. 312; SAEC(ulum) AVR(eum). Számos további példával vö. még P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts II: Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart 1933; 105-108. és 174-184; továbbá uő. Bd. III (*Die Reichsprägung des Antoninus Pius*; 1937), 68.

[108] Így értékelte ezt már J.H. Oliver, *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides*, TAPhA (N.S.) 43,3, Philadelphia 1953; 887., majd Oliver nyomán R. Klein is: *Die Romrede des Aelius Aristides. Einführung*, Darmstadt /Wissenschaftliche Buchgesellschaft /, 1981; 77sk. Hasonló megállapításra jutott már

különben M.I. Rosztovcev is: M. *Rostovtzeff*, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I-II, Leipzig é.n. (1931; angol red. 1926), I,112(sk).

[109] A Nervát és utódait magasztaló számtalan felirathoz jó áttekintés E.M. *Smallwood*, Documents Illustrating of the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian, Cambridge 1966; pp51-59 (No. 90skk. – a korszak érmelését is magába foglaló, bő válogatás. Ez utóbbiakhoz I. D.C. *Shotton*, Roman Historians and the Roman Coinage, Greece and Rome 25 (1978), 156-167., ill. néhány, a későbbi időszak vonatkozásában is érvényesíthető megfigyeléssel vö. még uő. The Principate of Nerva: Some Observations on the Coin Evidence, *Historia* XXXII,2 (1983), 215-226.

[110] A korszak fejlődésének végső lezáródása, a lassan hanyatlásba forduló kései virágkor Marcus hosszú uralmának végére esik (Kr. u. 161-180). Megannyi ellentmondástól terhelten persze, és főként a görög Keleten; az Imperium gazdaságilag mind jelentősebbé váló keleti tartományában. Vö. J.H. *Oliver*, Marcus Aurelius. Aspects of Civic and Cultural Policy in the East, *Hesperia* Suppl. 13, Princeton 1970; továbbá A. *Birley*, Marcus Aurelius. A Biography, London–New York 2000(1987²; 1966). Ue. német fordításban is: Marc Aurel. Kaiser und Philosoph, München 1977² (1968).

[111] (epistémonós te exestin eipein) *hoion peponékian ex archés anakekomisthai tén oikumenén.* – A rhétor kijelentésének alapjául mindenekelőtt Hadrianus, és részben császári utódja, Antoninus Pius a görögség egészével szemben folytatott, új alapokra helyezett politikája szolgált. Rövid áttekintésben I. ehhez jelen tanulmány *Függelék* c. részét (*Róma császárai és a görög városok*).

[112] A téma nagy ívű összefoglalása D. *Nörr*, Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit /Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 50/, München 1966; küln. 44skk (az Imperium és a kis-ázsiai görög városok modern fogalmakkal nehezen definiálható közjogi kapcsolatához; a kor erre vonatkozó római: 68skk. és görög: 76skk. felfogásának ismertetésével). Vö. még uő. Zur Herrschaftsstruktur des römischen Reiches: Die Städte des Ostens und das Imperium, ANRW II 7,1 (Berlin–New York 1979; szerk. H. Temporini), 3-20 (az azóta eltelt időszak válogatott bibliográfiai kiegészítéseivel: 18-20.). Néhány további szempont vázlatos ismertetését adja még A.D. *Macro*, The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium, ANRW II 7,2 (1980), 658-697; küln. 676skk.

[113] Ioséphos Flavius nyilvánvalóan túlzó állítása: BJ II 16,4 /366§/; vélhetően számos kisebb, egy-egy jelentősebb polis igazgatása alá vont település hozzászámításával. Ugyancsak ötszáz várost említ, hasonlóképpen túlzó módon, a császárkori Asia provinciában a Tyannai Apollónios (Epist. 58.), majd Philostratos is: II,1 – 548§. A topikus hagyomány hasonló érvényesítésével a költő Statius pedig „a hatalmas Asia ezer városáról” (*potentis mille urbes Asiae*) beszél: silv. V 2,56sk (vö. M. *Dräger*, Die Städte der Provinz Asia in der Flaviezeit, Frankfurt a. M. 1993.). Azt, hogy a római kormányzat kezdettől fogva nagyobb közigazgatási egységek kialakítására törekedett a tartományon belül, jól példázzák Strabón közlései is. Így például a XIV 1,10 – 636: az egykor a 12 ión polis közé tartozó, ám a császárkor elején „cesekély számú lakossága miatt Milétoshoz csatolt” Myus városáról (vö. még RE II,2 /1896/, 1545.has. 61skk.). Asia provincia önálló városi közösségeinek tényleges száma ezzel együtt is meglehetősen nagy volt: mintegy háromszázra tehető az Antoninusok alatt. H. *Kolb* számításai szerint a Kr. u. I. század végén 282 kisebb-nagyobb városi közösség (*civitas*) meglehetősen mutatható ki Asia provinciában. Ugyanebben az időszakban ezek száma Makedóniában 150, Thrákiában 23, Észak-Kis-Ázsiában pedig 30-35 körül lehetett: Die Stadt im Altertum, München 1984, 171; vö. még 173.

[114] L. pl. F. *Millar*, A Study of Cassius Dio, Oxford 1964; 174. – A helyi vezetőréteget messzemenően érintő romanizációs hatásokhoz, ilyenek voltak például a keleti tartományokban is mind népszerűbbé váló gladiatori játékok: vö. L. *Robert*, Les gladiateurs dans l’Orient grec, Paris 1940.). Részletesebben is kitér erre D. *Nörr*, Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit, München 1966; 55skk. A romanizációs hatások, mint az ismeretes, elsődleges érvénnyel persze az Imperium nyugati, kevésbé városiasodott területein jelentkeztek: vö. Iuv. sat. XV,111sk.

[115] Or. XXVI,94skk.

[116] Görögül: *Panta de mesta gymnasión, krénón, propylaión, neón, démiurgión, didaskaleiόν* ktl. – A városi élet e jellegzetes kellékeihez I. küln. Pausanias egy ismert és gyakorta idézett helyét: X 3,4 (a mindezeket nélkülöző, s így városnak aligha nevezhető phókisi Panopeusról). A jelentős helynek számító pontosi Sinópé leírásakor Strabón külön is kiemeli, hogy a várost pompás testgyakorlólhely, piactér és oszlopcsarnokok ékesítik (XII 3,11 – 545: *kai gymnasiói de kai agorai kai stoais kekosmetai lamprós*). Ahogy a Birodalom nyugati felén létrejött római iskolák a romanizáció tárgyi szimbólumaivá is lettek, úgy az Imperiumon belüli Keleten talán a városi testgyakorlól helyek, a *gymnasionok* jeleztek leginkább a görög kultúra elterjedésének szellemi határait (Plin. epist. X 40,2: *Gymnasiis indulgent graeculi*; vö. Iuv. sat. III,114sk.).

[117] L. küln. or. XXVI, 13; 14; 58; 88-89; 91; 101; 103; 106sk.

[118] Vö. *Alföldy* G., Római társadalomtörténet, Budapest 2000² (1996; német ered. 1984³), 106. és újabban R. *Ziegler*, Die Polis in der römischen Kaiserzeit: Selbstdarstellung und Rangstreitigkeiten, in: G. *Hödl* – J. *Grabmayer* (szerk.), Leben in der Stadt. Gestern–heute–morgen, Wien usw. 1995, 83-105; 83. Hasonló felfogásban már Th. *Mommse*nél is: „Wie bei den Hellenen Europas,

so ist in Kleinasien die römische Provinz wesentlich ein Complex städtischer Gemeinden”: In: Römische Geschichte Bd. V: Die Provinzen von Caesar bis Diocletian, Berlin 1885; 325.

[119] Vö. M. *Wheeler*, Der Fernhandel des römischen Reiches in Europa, Afrika und Asien, München–Wien 1965 (angol ered. 1955), 141skk (India); újabban vö. még ehhez V. *Begley* – R.D. *De Puma* (szerk.), Rome and India. The Ancient Sea Trade, Wisconsin 2000; küln. 12-38., ill. 134skk (Ch.8: *Terra Sigillata at Arikamedu*). A keleti Mediterráneum egyik legnagyobb kereskedelmi centrumában, az egyiptomi Alexandriában ‘nemcsak görögöket és itálieiakat, vagy a közeli Syriából, Libyából és Kilikiából érkező jövevényeket lehet látni’ – jelenti ki a város lakói előtt szólva Dió Chrysostomos. ‘Távolabbi vidékekről, Aithiopiából és Arábiából is érkeznek ide. De baktriaiak, szkíták, perzsák is jönnek, sőt látható itt néhány indus is’: or. XXXII,40 [Kr. U. 71-75 körül].

[120] IGRR IV,841: a Peloponnésos délkeleti nyúlványának szélső pontját képező, ellenszeleiről és viharairól hírhedt Malea-hegyfok (Strab. VIII – 378; KIP III /1979²/, 928.has. 53skk.) a Keletről Itáliába vezető tengeri útvonalak egyik hagyományos áthaladási pontjának számított (vö. Cic. ad Fam. IV 12,1. és Plin. epist. X,15: *me Ephesum ... hyper Malean navigasse ... contrariis ventis retentum*). Ami a hierapolisi kereskedő Itáliába történő hajóútjainak meglehetősen nagy számát (72) illeti, az antik hajózás témakörének neves kutatója, L. *Casson* nézete szerint mindez úgy volt lehetséges, hogy egy hajózási évadban, nyaranta, nagy valószínűséggel átlagosan két úttal számolhatunk: Travel in the Ancient World, Baltimore-London 1994² (1974); 128. A gyakorta idézett, ismert felirat (IGRR IV,841 = SIG³ 1229) egyben a kor *nauklérosainak* vállalkozó szelleméről is tanúskodik. Ugyancsak ezt bizonyítja Hadrianus az ephesosi *bulé*hez intézett – Kr. u. 129-re datált – levele, amelyben támogatja a tanács tagságára pályázó helyi ‘hajózási vállalkozót’ (*naukléros*), Erastost: SIG³ 838 (= Smallwood /1966/, p45. No. 72a = Die Inschriften von Ephesos V,1487. Vö. még uo. V,1488; egy másik érdemes *naukléros*, Philokyrios [IK 11,1; 13; 15; 16; 17,1-4, Bonn 1979-1984.]). Erastos – jelenti ki a császár – ‘több ízben behajózta a tengert’ (*poll[ak]is pli <sic> ... t[é]n thal[an]*), maga is kétszer hajózott már vele, érdemeit tehát jól ismeri. Ezért javasolja személyesen a pályázó felvételét – ‘ha semmi akadály nincs, s ha méltó e tisztségre (*ei de méden ekpodón [estin autói, all’ estin ti]més ax[i]jos*) – Ephesos vezető testületébe, a *bulé* tagjai közé. (A SIG³ 838-as sorszámat viselő felirat magyar fordításban is olvasható, in: *Borhy L. /szerk./, Római történelem. Szöveggyűjtemény, Budapest 1998; 309sk /4.4.22./*.)

[121] Ez utóbbi kijelentés részgazagságához l. fentebb a 79. sz. jegyzetet.

[122] A Birodalom által biztosított ‘*béke és jólét*’, a ‘*virágzó kor*’, ismételt említésével vö. még uő. *De pallio* I,1 (Kr. u. 193-ban, vagy esetleg 209 és 211 között).

[123] Miként a négy volt consularis, a traianusi kor kiemelkedő hadvezéreinek politikai alapon elrendelt kivégzése Antoninus Pius császári elődje, Hadrianus principatusa alatt: SHA, vit. Hadr. 7,-2. Vö. A. v. *Premmerstein*, Das Attentat der Konsulare auf Hadrian/ Im Jahre 118 nach Christus, Klio, Beiheft VIII, Aalen 1963² (az 1908. évi kiadás reprintje) és újabban A.R. *Birley*, Hadrian. The Restless Emperor, London – New York 2000 (1997), 87skk.

[124] SHA, vit. Ant. 7,11: *nec ullas expeditiones obiit, nisi quod ad agros suos profectus est et ad Campaniam ... /sc. Antoninus Pius/*.

[125] A császár az *eleutheria*, és a helyi görög vezetőréteg felfogásában: a városi *autonomia* legfőbb védelmezője a tartományi helytartó esetenkénti zsarolásaival és sikkasztásaival (l. pl. Tac. ann. XIII 43,1.), de még inkább a proconsulok meglehetősen gyakori adminisztratív túlkapásaival szemben. – Így, a provinciálisok számára ebben a szerepkörben jelenik meg az uralkodó már Plinius minornál is: *intercedere iniquitatibus magistratum interfectumque reddere, quidquid fieri non oportuerit*: paneg. 80,3. Mindezekre részletesebben is kitérek még a későbbiek során.

[126] A tartomány lakóira gondot viselő császár (Plin. paneg. 30-33; vö. 80,3.), és mint a császár bizalmi embere, az uralkodó helyetteseként a tartomány javáért munkálkodó helytartó azonosításához az Antoninusok idején l. küln. Plin. epist. X 18,2. *Provinciales, credo, prospectum sibi a me intellegent* – írja helytartójának, az ifjabb Pliniusnak császára, Traianus. *Nam et tu dabis operam* – folytatódik a levél –, *ut manifestum sit illis electum te esse, qui ad eosdem mei loco mittereris* (vö. X 32,1. és 117.). Mindezek azonban inkább a hivatalos propaganda szövegei. A császári tartományok legatusai, de épp úgy a senatus igazgatása alá rendelt provinciák helytartói is mind gyakrabban beleavatkoztak az önkormányzatú városok belső életébe. Főként a pénzügyi igazgatás ellenőrzése terén, ill. a helyi bevételek felhasználhatóságának tekintetében megnyilvánuló (‘zsarnoki’) önkényük – mint arra később még kitérek – számos lokális konfliktus forrása volt.

[127] Vö. IGRR III,174 = Smallwood (1966), p81sq. Nr. 216; továbbá IGRR III,175.

[128] A fordításban idézett hely görögül: *hoplón men uden, archontos de kai epistatu kai dikaiu kai phronimu kai axioma echontos* (loc. cit.).

[129] Egy jellemző, bár ott a térség egyik legjelentősebb városára, Ephesosra vonatkozó példával l. ehhez a 224.sz. jegyzet első felét.

[130] Mindezt többször is nyomatékkal hangsúlyozza S. Mitchell. Újabbán I. The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250, in: W. Eck (szerk.), Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den Kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jh. /Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 42/, München 1999, 17-46; 33.

[131] Küln. kutak, vízvezetékek, ciszternák, csatornázás. Ez utóbbi meglétéhez, ill. helyenkénti hiányához l. pl. Strab. XIV – 646. (Smyrna) és Plin. epist. X,98-99 (a pontosi Amastris).

[132] A szakrális vagy igazgatási célokat szolgáló épületek mellett mindenekelőtt a *gymnasionok* és a városi közélet hasonló központjainak számító, a feliratokon is gyakorta említett városi *fürdők*. Ez utóbbiakhoz l. pl. IGRR IV, 257; 1378; 1440. stb.

[133] Rendőrség, a csak helyenként meglévő tűzoltóság, a városi közpénzekből fizetett 'számvevők' és 'írnokok' stb. Ide tartoznak még a közmunkákat végző – és ezért évi illetményben részesülő – városi rabszolgák is: vö. Plin. epist. X 31,2. és 32,2.

[134] A kor alapvető élelmiszere a lehetőleg búzalisztból sütött kenyér volt. (Mindezt a köznapi szóhasználat is tükrözi; mindenfajta étel vagy húsétel, amit *kenyérrel* fogyasztanak: *opson*.) Az olcsó gabonaellátás biztosítása így a városi önkormányzatok elsődleges feladatai közé tartozott. Amennyiben a város helyi forrásokból, a fennhatósága alá rendelt vidéki területekről is el tudta látni magát gabonával, helyi magistratusa, az *agoranomos* („piacfelügyelő”) csak az árak alakulására, a kereslet és a kínálat önszabályozó piaci mechanizmusára felügyelt. Ám ez volt a ritkább eset. A hiányzó gabonamennyiséget általában távolabbi (de nem túlságosan távoli!) vidékekről, vásárlás útján szerezték be: CIG 2927 és 2930 (l. később). Ezt a feladatot választott tisztségviselők, a *sitónai* végezték, akik általában a gabonaárak felügyeletét is ellátták. A „gabonabeszerzők” (*sitónés*: tkp. a.m. „állami gabonafelvásárló”; vö. IGRR IV,1228: Thyateira) – megannyi társadalmi nyugtalanságot vagy zavargást is kiváltó család és gyakori üzérkedések közepette – közpénzekből és adományokból biztosították a gabona (*sitos*) a közösség számára történő vásárlását: vö. A.H.M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940 (azóta több változatlan utánnomásban), 217sk., ill. 350. Az ugyancsak közszükségleti cikkek számító étkezési- és fürdőolaj részben közpénzekből történő biztosításáról részletesebben is szövegek még a későbbiek során.

[135] A tartományi városi közösségek belső életének e meghatározó eseményéről a tanulmány második részében lesz szó. Az effajta események jelentőséggel bírtak a szűkebb régió szempontjából is.

[136] *Territorium*: görögül *khóra*; a város igazgatása alatt álló és a város tulajdonát képező, részben bérletek formájában értékesített terület. A *khóra* falvakból és falusi területekből állt. Egy, a kariai Aphrodisiasból származó felirat pontos felsorolása szerint *kómai*, *khória*, *ochyrómata*, *horé* (= lat. saltus) tartoztak hozzá: CIG 2737b; lin. 13sq. (Ez utóbbihoz vö. Festus, p. 302: saltus est, ubi silvae et pastiones sunt). A *khóra* kiterjedése területenként változó, részint a város nagyságának és gazdasági erejének függvényeként, s részben a domborzat, ill. a hasznosítható mezőgazdasági terület jellegének megfelelően: l. pl. Aristeid. Or. XVI,9-10 – K. (Kyzikos), ill. Dión Chrys. Or. XXXV,13-14; vö. Strab. XIII 4,16 – 631 (Apameia). Míg egy átlagos lykiai polis esetében ez aligha lehetett nagyobb a város körül megvont 8-10 km sugarú körnél, az olyan jelentős tartományi közösségekhez, mint pl. a bithyniai Nikaia 10 000 km² nagyságú, vagy ennél is nagyobb kiterjedésű *territorium* tartozott. További példákkal vö. H. Kolb, Die Stadt im Altertum, München 1984; 171.

[137] Az ún. *curatores*, ill. *correctores rei publicae*. Görög szóhasználatlalt *logistés* vagy *phrontistés*. (L. később.) Egy városba az uralkodó meghatalmazása alapján – széles intézkedési jogkörrel és a más tisztségeknél szokásos egy éves hivatali periódust meghaladva – *sine collega* egy személy látta el a *curator*, ill. a *logistés* feladatkörét. A *logistai* gyakorta más városi tisztségeket is betöltöttek, amint arról egy *asiai* feliratból is értesülünk (CIG 2926: *ton agoranomon, ton hypertaton logistén kai ktistén tés patridos*; Tralleis – a kár, lyd, ión határvidéken).

[138] A tartomány rendjének biztosításában betöltött, ill. az egyes tartományi városok helyi jelentőségű konszolidálásában játszott szerepükről a tanulmány második részében lesz szó.

[139] Aristeidés nyilvánvalóan az egyiptomi Alexandriara gondolhat itt (vö. A.N. Sherwin-White, The Roman Citizenship, Oxford 1973²/1939/), 256., amely mindig is hírhedt volt a városi köznép egy részének lázongásra és zavargásra hajlamos magatartásáról.

[140] Vö. Plin. epist. X 98,1: *Amastrianorum civitas ... et elegans et ornata ...*

[141] (Quia sit) *melius honestorum hominum liberos quam e plebe in curiam admitti* (epist. X 79,3.). Mindez szigorú következetességgel érvényesül később a Digestában: *decurionum honoribus plebeii fungi prohibentur* (L 2,7,2: Paulus).

[142] Vö. Strab. XII 3,1 – 541. (Pontus) és Jones, „The Greek City” 159-162; 170skk. A helyi magistratusokat Kis-Ázsia legtöbb közösségében is egy éves hivatali időtartamra választották. A népgyűlés Keleten nem csak a tanácsba kerülő tisztségviselőket választotta meg. Bár ritkán egymagában, s még kevésbé jelentős ügyekben, számos, a közösség egészét érintő határozatot is hozott: vö. Plin. epist. X 110,1 (*bule et ecclesia consentiente*; a pontosi Amisos), ill. az ottani *ekklésia* – ugyancsak a *buléval* való együttes –

határozatán alapuló iratra ('Loyalitätsadresse') történő utalással vö. még X 43,1 (*cum psephismate*; a Bithyniahoz kapcsolt Byzantion).

[143] Hadrianus ebben, a feliratos formában fennmaradt levelében (l. fentebb a 120.sz. jegyzet második felét) jelöltje, Erastos az ephesosi tanács tagságára való ajánlásakor csak a város vezetőihez és tanácsához (*tois archusi kai téi buléi*) fordul. A népgyűlés szerepe – legalábbis ilyen esetekben, egy nagyvárosban, és különösen a provincia adminisztratív székhelyén – nyilvánvalóan már ekkor is formális lehetett. A nem választási ügyben íródott – Kr. u. 145-re datálható – SIG³ 850-ben például Antoninus Pius Ephesos vezetőit, tanácsát és népét együttesen szólítja meg (*tois archusi kai téi buléi kai tói démói*).

[144] A városi tanácsok időről időre történő kiegészítésének a censorok (*timétai*: IGRR III, 60; 64.) meghatározó szerepére alapozott – inkább a római, mintsem a görög igazgatási modellt követő – bithyniai gyakorlatához vö. Plin. epist. X,79; 112. és 114. A helyekhez l. Sherwin-White kommentárját: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1968² (1966), 669skk; 721sk. és 724skk (további irodalmi hivatkozásokkal).

[145] A helyi jelentőségű városi zavargások néhány jól dokumentálható példájához l. küln. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass.–London 1978, 19-25 (*Ch. 3: Riot at Prusa*). A kérdésre részletesebben is kitérek a későbbiek során.

[146] Az „aranszajú” Dión itt köszönetét fejezi ki Bithynia-Pontus tartomány akkori helytartójának, Varenus Rufus proconsulnak, mert az engedélyezte Prusában a népgyűlés újbóli összehívását: *hoti bulomenois hémin ekklesiásai palin ephéken*. Nem csupán készségesen, de örömmel is (*u monon hetoimos, alla kai hédeós*) – teszi hozzá a várossal szemben nagy jóindulatot tanúsító Varenus Rufusról szólva Dión (uo.).

[147] A kilikiai tartományszékhelyen, Tarsosban például 500 drachma illetéket követeltek meg a politikai jogok gyakorlásához, hogy az ottani polgárság egy népes, ám csekély javakkal bíró részét távol tarthassák a közügyektől: vö. Dión Chrys., or. XXXIV, 21-23.

[148] A választhatósághoz megkövetelt vagyoni képesség, a *census* összege mint általában a Birodalomban, Bithyniában sem volt különösebben magasnak mondható. Az ifjabb Plinius helytartósága idején itt megfelelőenek találták, hogy azok, akik a törvényes létszám fölött (*super legitimum numerum*) kerülnek be a városi tanácsba, ezer, vagy legfeljebb kétezer denariust (= 8 000 sestertius) ajánljanak fel tisztségükért: epist. X 112,1. L. még fentebb a 146.sz. jegyzetet.

[149] Mindezek alapjához, a császárkori görögség közös *nagy múltjához* – az arra való, politikai szempontok által is motivált emlékezés egy korábbi példájának említésével – l. Tac. ann. II 53,3. A Kr. u. 18-ban Athént is felkereső Germanicus excepere Graeci quaesitissimis honoribus, *vetera suorum facta dictaque praeferentes* (akárcsak a L. Cornelius Sulla előtt megjelenő athéni követség szónokai), quo plus dignationis adulatio haberet. A Kr. u. második század derekán kulminációs pontját elérő görög „nemzeti” öntudat (a jelen igényeit a hajdanvolt nagy tetteire alapozó) bonyolult kérdésköréhez, közelebbről pedig a Róma hatalmával és a római életformával szemben megnyilvánuló szellemi ellenállás számos példájához jó bevezetés E.L. Bowie, *Greeks and their Past in the Second Sophistic*, Past and Present No. 46 (1970), 3-41. Ue. kisebb változtatásokkal in: M.I. Finley (szerk.), *Studies in Ancient Society*, London 1974, 166-209. Számos további példával a téma újabb – inkább összegző jellegű, s csak kevés új meglátást felmutató – áttekintését adja S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250*, Oxford 1998 (az 1996. évi kiadás reprintje), 65-100 (*Part I; Ch.3: Past and Present*), ill. 101skk (*The Greek Novel and Greek Identity*).

[150] A császárkori görögség igenlő állásfoglalásához a római állam monarchikus berendezkedésével kapcsolatban – röviden – l. A.H.M. Jones, *Roman Economy*, Oxford 1979, 101skk. A téma bevezetéseként mindmáig a legjobb feldolgozás J. Kaerst, *Studien zur Entwicklung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum /Historische Bibliothek Bd. 6/*, München u. Leipzig 1898; küln. 63-79. és 80skk.

[151] Vö. W. Capelle, *Griechische Ethik und römischer Imperialismus*, Klio 25 (1932), 86-113; 94skk. = WdF 528 (1979), 238-270; 244skk.

[152] Vö. M.T. Griffin, *Seneca. A Philosopher in Politics*, Oxford 1976; küln. 166skk; 178skk; 200skk. és passim.

[153] Az itt, szándékolt rövidelességgel csupáncsak vázolt kérdések tágabb – elsődlegesen „római” indíttatású – összefüggéseire l. küln. A. Wallace-Hadrill, *Civilis Princeps: between Citizen and King*, JRS LXXII (1982), 32-48. Dión Chrysostomos az „egyeduralom” szükséges voltáról kialakított felfogásához (or. I, 11skk; II,71; III,41-50; IV,62skk; vö. III,56; 63-66; 66-68., ill. III,47. és XL,41. stb.), közelebbről pedig az Imperium Romanum belüli görög világ fennmaradásához általa is elengedhetetlennek tartott monarchikus hatalommal kapcsolatos nézeteihez – V. Valdenberg a további kutatások irányát sokban meghatározó tanulmányán kívül: *La théorie monarchique de Dion Chrysostome*, REG XL /1927/, 142-162. – újabban l. küln. J. Moles, *The Kingship Orations of Dio Chrysostom*, in: *Papers of the Leeds International Latin Seminar, Sixth Volume* 1990; *Roman Poetry and Drama, Greek Epic, Comedy, Rhetoric* (szerk. F. Cairns – M. Heath), Leeds 1990; 297-375. Az ott tárgyalt témák további részleteihez – megannyi vitatható következtetéssel és részmegállapítással – l. még E. Berardi, *Un uso della figura di Alessandro Magno: la seconda orazione Sulla regalità di Dione di Prusa*, Quaderni del Dipart. di filologia, linguistica e tradizione classica (Torino) 9 (1997), 225-243; továbbá, az előzőhöz hasonlóan

számos vitatható következtetéssel, és kevésbé invenciózusan: E. *Berardi*, Aviditf, lussuria, ambizione: tre demoni in Dione di Prusa Sulla regalitf IV 75-139, Prometheus 24 (1998), 37-56. A dióni „basilikosok” értelmezéséhez újabb – remélhetően érdemes – hozzájárulás még D. *Konstan*, Friendship and Monarchy. Dio of Prusa’s third Oration on Kingship, Symbolae Osloenses 72 (1997), 124-143 [non vidi].

[154] Erre a megállapításra jutott már J. *Bleicken* is: Der Preis des Aelius Aristides auf das römische Weltreich (or. 26 K), NAWG phil.-hist. Kl. Jahrgang 1966, No. 7, 223-277, 237sk; 240. A téma szélesebb összefüggéseihez l. S.A. *Stertz*, Aelius Aristides’ Political Ideas, ANRW II 34,2 (Berlin – New York 1994; szerk. W. Haase), 1248-1270; 1254-1260; továbbá l. még F. *Millar*, The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337), Ithaca, New York 1977; 203-272. és küln. 207sk (az „*eis Rhómén*” 32. kaputjához). Egy újabb, a dióni oeuvre köréből vett párhuzammal élve, figyelmet érdemel, hogy míg Dión Chrysostomos „jó királya” az or. I-IV-ben (valamint a tartalmilag és szövegkritikailag szorosan hozzájuk kapcsolódó beszédekben: or. XXXVI és LXII) maga „a testet öltött törvény” (*nomos empsychos*: or. LXXX,5.) – bár annak, végső fokon, önmaga is alávetett –, addig Aelius Aristeidés a „Róma-beszéden” belül megnyilvánuló felfogásában az uralkodó már nem a törvényt testesíti meg, hanem egy világméretű demokrácia első polgáraként (or. XXVI,90; vö. 31. és 109.c.) maga is a törvény hatalma alá tartozik. Így már Bleickennél, NAWG 7 /1966/, 240.o. 33.sz. jegyzet, majd hasonlóképpen R. *Klein* ezzel kapcsolatos értékelésében is: Die Romrede des Aelius Aristides. Einführung, Darmstadt /Wissenschaftliche Buchgesellschaft/ 1981; 132.

[155] Vö. *Bleicken*, NAWG 7 (1966), 237sk. és küln. 239; néhány ezt kiegészítő szemponttal l. még 251. A további részletek *Stertz*nél: ANRW II 34,2 (1994), 1260-1262. A téma átfogó bemutatását adja újabban A. *Lintott*, Imperium Romanorum. Politics and Administration, London 1993. és W. *Eck*, Die Verwaltung des römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit, Bd. I (1995), 315skk. Néhány lényegi aspektushoz, röviden, vö. még F. *Millar*, Empire and City, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Status, JRS LXXIII (1983), 76-96., ill. M.H. *Crawford* (szerk.), Impero Romano e le strutture economiche e sociali delle province, Como 1986.

[156] Vö. *Bleicken*, NAWG 7 (1966), 243. Számos további szemponttal l. még ehhez A.R.R. *Sheppard*, Homonoia in the Greek Cities of the Roman Empire, Ant Soc 15-17 (1984-1986), 229-252.

[157] Vö. *Bleicken*, NAWG 7 (1966), 236sk; 237skk. és rövid összegzésben 251. „Die kaiserliche Fürsorge erreicht auf dem Wege über den versachlichten Verwaltungsapparat in gerechter Verteilung die Reichsangehörigen” – állapítja meg tanulmánya az utóbb felsorolt helyén a német kutató majd a következő, figyelemre méltó megállapítást teszi: „Freiheit ist Sicherheit, aber nicht Sicherheit auf Grund herrschaftlicher Gewalt, sondern Sicherheit auf Grund einer institutionalisierten und versachlichten Verwaltung, ... Az utóbbi megállapítás első feléhez, az *eleutheria* korabeli fogalmának az *asphaleia* alattvalói elvárásával, ill. követelményével való azonosításához („Freiheit ist Sicherheit”: vö. or. XXVI,100.), l. uő. NAWG 7 (1966), 247skk; küln. 251skk. és 260sk (= 65^a.sz. jegyzet).

[158] A korábbi nézetek összegzésével ezzel a gondolatmenettel J. *Bleicken* is: NAWG 7 (1966), 230. és 228.

[159] Vö. *Bleicken*, NAWG 7 (1966), 231sk; B. *Bernhardt*, Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens, Diss. Hamburg 1971; 88sk. és *Klein*, „Einführung” (1981), 125. Bár egy későbbi időszak vonatkozásában, további részletekkel, megannyi hasznos kiegészítéssel szolgál F. *Jacques*, La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l’Occident romain (161-244), Rome-Paris 1984. – A városi autonómiák fenntartásának szükségességére kár is külön utalni itt. Jelentősége nyilvánvaló volt a Birodalom keleti tartományai szempontjából. A kor görögségének egy részénél újra jelentkező irreális szabadságélményekkel szemben már Dión Chrysostomos is ezt tanácsolta honfitársainak az egyetlen reális alternatívaként: or. XXXI,161-162 (idézve fentebb, jelen alfejezet lezárásaként).

[160] Vö. *Plut. praec. ger. reip.* 814; 824c. és C.P. *Jones*, Plutarch and Rome, Oxford 1971, 130. A gondolatmenet egészéhez vö. még *Bleicken*, NAWG 7 (1966), 231., ill. *Klein*, „Romrede” (1983), 81sk.

[161] A keleti municipális ordo egyik gyakori sérelméhez, az Imperium a keleti görög városok vezetőrétegével szemben is érvényesülő adminisztratív gyakorlatához, valamint az aristeidési or. XXVI,64-65-ben említett lokális hatalommegosztás valós viszonyaihoz l. pl. *Plut. praec. ger. reip.* 813e-f; 824c;d-e. (A helyekhez vö. *Jones*, „Plutarch and Rome” /1971/, 112; 113., ill. *App. II*: 133. Néhány további szemponttal vö. még S. *Swain*, Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250, Oxford 1998² (1996), 162-183; küln. 166sk.) A tartományi helytartók „zsarnoki uralmáról”, közelebbről a provinciális városok felső rétegével szemben is megnyilvánuló túlkapasáiról más szerzők is említést tesznek, így Dión Chrysostomos is: or. XXXVIII,36. és XLIII,11. Bár ezek inkább csak egyedi, kirívó példák voltak, mégis ráébresztették a városok rendjének fenntartásában érdekelt municipális arisztokráciát a Rómával való együttműködés tényleges lehetőségeire és korlátaira. – A Róma hatalmának való alávettség általános érzetéhez (főbb összetevőiben: a „szabadság” elvesztése és az állami függetlenség megszűnése), a városokat irányító *prótoi* számára tényleges jelentőséggel pedig: a politikai aktivitás beszűkülésének a fentieknek mintegy keretül szolgáló gondolatához l. még *Hahn* I. – [*Németh Gy.*], Appian und Rom, ANRW II 34,1 (Berlin – New York 1993; szerk. W. Haase), 364-402; küln. 369skk. és 377skk (*Németh Gy.* bibliográfiai kiegészítéseivel). L. még uo. a kötet egy további tanulmányát: K. *Brodersen*, Appian und sein Werk, (ANRW II 34,1), 339-363; küln. 352-354skk; 355. és 360.

[162] Vö. Arist. or. XXVI, 99.

[163] A kor szabadságfogalma – mint arra számosan rámutattak – a korábbi időszakhoz képest jelentős mértékben megváltozott (l. ehhez egy korábbi cikkemet: Könyvégetés mint cenzúra Rómában, a korai császárság idején. Fejezetek a principatus-kori politikai ellenzék, az ún. senatori-”értelmiségi” /filozófusi-rétori/ opposzió történetéből I, Publ. Univ. Miskolciensis, Sect. Philos. Tom. IV. Add. 1998, 163-184; küln. 167sk.). E szerzeágazó kérdés tárgyalásához itt röviden annyit, hogy az *eleutheria*, ill. latin megfelelője, a *libertas* korabeli fogalmának a korszak irodalmi alkotásaiban – így például az aristeidési „Róma-beszéd”-ben – való jelentkezőseinek tudatosan ketté kell választanunk a klasszikus kor megannyi görög polisára jellemző politikai szabadság – teljes vagy részleges – hiányát az állami függetlenség elvesztésének gondolatától. Az, hogy – lényegét tekintve a már-már „világméreteket” öltő Imperium távoli központjában – a római nép hajdani szabadsága (*libertas populi Romani*) helyébe a császárok által adott szabadság (*libertas Augusti*) lépett, ahogy közömbös volt a római városi köznép előtt, jószerevével közömbös lehetett a római hatalom előnyeit élvezni képes provinciálisok többsége számára is. Bár ez a szabadság, elméletében és gyakorlatában egyaránt, a császár adománya (*Iubes esse liberos: erimus* – e szavakkal fordul császárához, meglepő őszinteséggel, ill. már-már zavarba ejtő szókimondással Plinius minor: paneg. 66.4.); s ennél fogva hiányos, és gyakorta törekeny szabadság is ez (*iubes quae sentimus promere in medium: proferemus: loc. cit;* vö. L. Wickert, RE „Princeps”: XXII,2 /1954/, 2084. has. 45skk.); ha tudatában is voltak ennek, mindez csak kevésbé számított. Legkevésbé a Birodalom nyugati, a romanizáció hatásait inkább előnyként megélő felén. De hasonló volt a helyzet a keleti tartományokban is. A görögség hajdani nagy múltját hangoztató fellengzős szólammokkal, a hellén polisok szabadságának elveszte felett kesergő retorikus szóvirágokkal itt is naponta szemben állt a való világ. A *libertas* megszűnte, vagy az *eleutheria* hiánya ... Az önkormányzatú városok municipális arisztokráciája számára csupán csak szavak. Mindez eltörpült a „jó császárok” által a társadalom széles rétegei számára biztosított jólét mellett, és a jólét alapjául szolgáló biztonság (*securitas publica*) mögött. Ez utóbbit röviden érintettük már: l. fentebb a 157.sz. jegyzetet.

[164] Így vélekedett Aristeidés görög honfitársainak többsége, de ugyancsak így vélekedhetettek az Imperium nyugati felének „római” és „nem római” polgárai (vö. or. XXVI, 63.) is. Ugyancsak erre a következtetésre jutott R. Klein, „Einführung” (1981), 135; a gondolatmenet egészét tekintve J. Bleicken korábbi értékelése, ill. kérdésfelvetései nyomán: NAWG 7 (1966), 239sk; 247., ill. vö. még 266. Az azóta eltelt időszak erre vonatkozó kutatási eredményeinek rövid összegzésével l. még Swain, „Hellenism and Empire” (1998²), 280skk. – E felfogás megértéséhez mindenképp utalnunk kell arra, hogy a Kr. u. II. század görög szerzői meglehetősen sajátos módon próbálják összeegyeztetni ’szabadság’ fogalmáról kialakított tradicionális görög teóriákat a római uralommal, a kor valóságával. Dión Chrysostomos, Aelius Aristeidés vagy később Cassius Dio *eleutheria*-felfogása szerint csak az él szolgai alávettségben (*duleia*), aki idegen önkényt (*hybris*) kénytelen eltűrni. A „közjő” szolgálatában álló monarchia azonban nem az önkényuralom, hanem éppen hogy a szabadság legfőbb bizonyítéka. Az Imperiumon belüli Keleten az önkényt e szerzők számára ezért – a szabadság, ill. az egyes szabadságjogok gyakori megsértője – a tartományi helytartó testesíti meg (l. fentebb a 161.sz. jegyzetet). Vele szemben maga a császár a szabadság legfőbb biztosítója; írásaikban a római uralkodó jelenik meg az alattvalói szabadságjogok legfőbb védelmezőjeként: vö. D. Nörr, Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit /Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 50/, München 1966; 86skk (forráshivatkozásokkal).

[165] Vö. Klein, „Einführung” (1981), 135., ill. további részletekkel F. Quass, Zur politischen Tätigkeit der munizipalen Aristokratie des griechischen Ostens in der Kaiserzeit, Historia XXXI,2 (1982), 188-213. A téma szélesebb összefüggéseire l. H.J. Masson, The Roman Government in Greek Sources, Phoenix 24 (1970), 150-159; továbbá S. Walker – A. Cameron (szerk.), The Greek Renaissance in the Roman Empire, BICS Suppl. 55 (1989).

[166] Röviden ehhez l. J. Bleicken, Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches I-II, Paderborn usw. 1981² (1978), I,79-94 („Herrschaftsauffassung und Herrschaftsidee”).

[167] A fentiek értékelése kapcsán (a korábbi eredmények maradéktalan érvényesítésével) már J. Bleicken is elsődlegesen ezeket a helyeket emelte ki: NAWG 7 (1966), 236sk. – A gondolat általános érvényű megfogalmazásához l. az aristeidési „Róma-beszéd” 51. és küln. 58. kaputjait.

[168] Dión Chrysostomos, a kényszerű vándorévek során lassan „filozófussá” érő „aranszajú” prusai rhétor, bár sohasem vált a rómaiak teremtette világ Plutarchoshoz hasonló lelkes csodálójává, mindazonáltal meg volt győződve a római uralom a görögök lakta városok és területek fennmaradásához és töretlen fejlődéséhez szükséges voltáról. Minden igyekezetével azon fáradozott tehát, hogy a tartalmatlan és irreálisztikus „szabadságélményekkel” szemben, ezt honfitársai számára is nyilvánvalóvá tegye. A lassan kibontakozó ún. második szofisztika számos későbbi alkotójához hasonlóan, Dión a görögség közös nagy múltjának tisztelője. Szemében a jelen (különösen ami a Kelet görögök lakta városainak tartalmatlan és hiú, sokszor csak pusztá címekért folyó vetélkedését illeti: or. XXXVIII,23skk; 30skk; 36skk; vö. or. XXXIV,9; 48. stb.) sokszor éppen ezért kisszerűnek és jelentéktelennek tűnik. Ugyanakkor „reálpolitikus” is, aki számot vet, s „megbékél” a jelen valóságával. Ez a meggyőződése, ill. ez a szándéka csendül ki már egy – vélhetően – korai műve, a valamikor Kr. u. 70 és 75 közé datálható híres harmincegyedik beszéd, a *‘Rhodiakos’* fentebb idézett soraiból.

[169] Később a hajdanvolt Hellas városi közösségei, a dicső múlt nagy emberei előtt még nyitva álló nagy lehetőségekről, ill. a jelenkori görögség ezzel ellentétes, visszavonhatatlanul megváltozott viszonyairól szólva, hasonló következtetésre jut Dión az or. XLIII,4-ben is: *tote men gar tauta én dynata, nyn d' heteroi gegonasin hoi kairoi* („akkor még mindez lehetséges volt, ám mások a mai idők”). Számos tekintetben ezzel egyező véleményt alakított ki Plutarchos is a görög városok vezetőrétegének az Imperiumon belüli valós hatalmi lehetőségeiről: praec. ger. rei publ. 16sk. – 813c-f. Az ott mondottakhoz, egyben kitekintéssel Plutarchos már politikai tárgyú írásaira is, l. C.P. Jones, Plutarch and Rome, Oxford 1971; 110-121 (*Ch. XII: The Political Treatises*; küln. 113; vö. 133.).

[170] Görögország hajdani szabadságáról, ill. a római uralom alatti helyzetéről szólva az ifjabb Plinius mondja ki ezt: *reliqua umbra et residuum libertatis nomen* (epist. VIII 24,4.).

[171] Ez meglehetősen nagy, bár Sherwin-White szerint korántsem irreálisan nagy összeg: „The Letters of Pliny” (1968²), 614. Néhány reprezentatív célú városi középítkezés – színházak, oszlopcsarnokok, fürdők stb. – számokban kifejezett költségeiről a korábbi irodalom alapján rövid összeállítást ad M. Stahl, Imperiale Herrschaft und provinziiale Stadt etc., Hypomnemata 52 (Göttingen 1978); 113skk. Egy megépült vízvezeték Hadrianus korabeli „bekerülési költségeihez” (7 millió drachma – a később említett 200 000 sestertius kb. tízszerese) l. Philostrat. vit. soph. II,1 – 548§ (Alexandria Tróas).

[172] Maróti Egon fordítása. In: Ifjabb Plinius – Levelek, Budapest 1966; 489 (azóta több kiadásban is).

[173] A legfontosabb szempontok felsorakoztatásával, rövid és jó áttekintésben l. ehhez Jones, „The Greek City” 241-250. Hasonlóképpen jó és rövid áttekintés: CAH XI¹ (1936), 467-470., bevezetéképpen mindjárt az egyik legfontosabb szempont, az éves hivatalviselésből, ill. a vezető pénzügyi tisztségeket is *honor*-jelleggel betöltő személyek hozzá nem értéséből („amatőr voltából”) fakadó problémák – némiképp túlzó – megjelölésével.

[174] A bithyniai térség kisebb városai, az Olympos melletti Prusa és a közeli Myrlea-Apameia épp íly elkeseredetten, a nagyobb tartományi közösségekhez méltó hévvel rivalizáltak egymással. A témához újabban l. R. Merkelbach, Der Rangstreit der Städte Asiens und die Rede des Aelius Aristides über die Eintracht, ZPE 32 (1978), 287-296; küln. 291sk. (Dión) és 292skk (Ael. Aristeidés). Vö. még ehhez a 61.sz. jegyzetet. Más, hasonlóképpen rivalizáló bithyniai közösségek említésével l. Plin. epist. X 32,2. és 78,lsk.

[175] Minderről részletesebben is szólok a tanulmány második részében.

[176] Így már A.H.M. Jones is: „The Greek City” 241skk. Vö. még M. Stahl, „Imperiale Herrschaft u. provinziiale Stadt”, Hypomnemata 52 (Göttingen 1978), 105skk; küln. 111skk. és 125skk.

[177] Bithynia-Pontus tartomány hivatalba lépő helytartójaként az ifjabb Plinius felülvizsgálja a bithyniai kisváros, Prusa kiadásait, bevételeit és követeléseit. Jelentésében beszámol a császárnak arról, hogy magánszemélyek különböző címeken jelentős pénzüsségeket tartanak maguknál, más esetekben pedig a legszabálytalanabb kiadásokra folyósítanak pénzt: *multae enim pecuniae variis ex causis a privatis detinentur; praeterea quaedam minime legitimis sumptibus erogantur* (epist. X 17a,3.).

[178] Mindez a későbbi századokban is elterjedt jelenség volt, amint arról a Codex Theodosianus számos rendelkezése alapján is értesülünk (l. később).

[179] L. pl. a már említett Plin. epist. X,37-38-at. A fentebb idézett epist. X 38,2. kapcsán már J. Keil is joggal állapította meg: „The famous phrase of the Emperor Trajan ‘dum inter se gratificantur’ is an epigrammatic description of the non-social attitude, prejudicial to the public welfare, adopted by a part of the ruling class.” In: CAH XI¹ (1936), 579.

[180] Vö. Plin. epist. X 23,2. – A helytartó értesíti a császárt arról, hogy megkezdte a magánszemélyek által szabálytalanul visszatartott városi vagyont (vö. Plin. epist. X 17a,3.) behajtását. Egy további példa: Dig. L 10,7.

[181] Maróti Egon fordítása. Latinul: *Rationes ... in primis tibi /sc. Traiani imperatoris legato, Plinio/ rerum publicarum excutiendae sunt: nam et esse eas v e x a t a s satis constat*. Vö. még Plin. epist. X 32,1. és 117.

[182] L. pl. Plin. epist. X,37 (Nikomédeia); 39 (Nikaia); 43 (Byzantion); 77 (Iuliopolis); 90 (Sinópé); 92 (Amisos); 98 (Amastris).

[183] A városhoz és környékéhez, valamint az ott előkerült nagyszámú felirat újabb gyűjteményes kiadásához l. a 202.sz. jegyzetet.

[184] Plin. epist. X 47,1: *cum vellem ... Apameae cognoscere publicos debitores et redditum et impendia*.

[185] A várost megillető jövedelmek ellenőrzésével helyi kezdeményezések, ill. *határozatok alapján* megbízott városi tisztségviselők kevés számú példájához l. pl. IGRR IV,860; 862 (a Lykos melletti Laodikeia). A vélhetően hasonló funkciót ellátó pénzügyi tisztségviselő: *apodektés tón poleitikon khrématón* említésével vö. még IGRR IV,1248 (Thyateira) és SEG II,653 (Smyrna).

[186] Vö. G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965, 88. Alkalmanként már a köztársaság vége felé is ellenőrizték a helytartók *ad minuendos sumptus civitatum* egyes tartományi városok számadásait: l. pl. Cic. ad fam. III 8,4. és küln. ad Att. VI 1,15; lin. 19sq.

[187] Vö. ILS 1017.

[188] A Kr. e I. század nyolcvanas éveitől kimutatható korábbi kezdeményezések nyomán, immáron rendszeres jelleggel, mindenekelőtt a császárok különleges figyelmét és gondoskodását élvező Itáliában. A tisztség megnevezése itt: *curatores civitatum*: RE IV (1901), „*curatores*” V No. 10; 1806.has. 49skk.

[189] A tartományokban – Nyugaton és Keleten egyaránt – küln. a helytartó közvetlen beavatkozásától mentesülő, teljes körű pénzügyi önállósággal is rendelkező ún. szabad városokba (*civitates liberae*: l. később) küldött a központi kormányzat pénzügyi ellenőröket (*curatorokat*).

[190] = Smallwood (1966), p176sq. No. 475. – Kr. u. 114; Caere (Etruria).

[191] A helyekhez l. Sherwin-White, „The Letters of Pliny” (1968²), 418sk. és 477skk. A *curatores* általában vett feladatainak felsorolását adja Ulpianus: ‘*De officio curatoris*’, in: Dig. XXII 1,33; L 9,4; X,5. és XII 1,5. A téma bevezetéseként máig nélkülözhetetlen W. Liebenam alapos tanulmánya: *Philologus* 56 (1897), 290-325. A kérdés modern irodalmából kiemelendő G.P. Burton, *The Curator rei publicae: towards a Reappraisal*, *Chiron* 9 (1979), 465-487; továbbá M. Sartori, *Osservazioni sul ruolo del curator rei publicae*, *Athenaeum* 67 =1989), 5-20. A szerzeágazó téma újabb feldolgozásai közül l. küln. R. Duthoy, *Curatores rei publicae en Occident durant le principat*, *Ancient Society* 10 (1979), 171-238; és megannyi speciális vonatkozással: F. Jacques, *Les curateurs des cites dans 3 Occident romain de Trajan `a Gallien. Études prosopographiques*, Paris 1983.

[192] = Smallwood (1966), p81. No. 216. Vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LXIX 14,4.

[193] = Smallwood (1966), p85. No. 228.

[194] Az IGRR IV,218-as sorszámot viselő feliratra visszatérek még a tanulmány második részében.

[195] A császári kormányzat által kiküldött *curatores* – vagy a feladatuk lényegét jobban visszaadó görög szóhasználattal: *logistai* (‘számvevők’) – mindenkor az uralkodó bizalmi emberei voltak. Ennek megfelelően általában senatori rangú személyek – miként már a Plin. epist. VIII,24-ben említett, talán az ILS 1018-ban megnevezett *latus clavusszal*, Sex. Quintilius Valerius Maximusszal azonosítható ifjabb Maximus. Elképzelhető, hogy ugyancsak ő az a személy, aki – Bithynia-Pontus quaestoraként (vö. ILS 1018; Kr. u. 97: Alexandria Tróas) – „kitűnő szervezéssel megalapozta egy tekintélyes város bevételeit” (Plin. paneg. 70,1: *civitatis amplissimae reditus egregia constitutione fundaverat* – Sherwin-White a már E. Groag által is osztott azonosítással kapcsolatos ellenvetéseihez l. „The Letters of Pliny” /1968²/, 479sk.). A jelentősebb városokba a Kr. u. II. század során – általános érvényű szabályként – senatori rangú, s gyakorta már magasabb tisztségeket betöltött személyeket küldtek, mint arról egy kyzikosi feliratról értesülünk: *logistén meta hypatikus dothenta tés Kyzikénón poleós* (CIG 2782). Később a tisztség széles körű elterjedésével megnyitották azt a lovagrendhez tartozók, majd mind gyakrabban a más közösségekből való provinciálisok (l. pl. IGRR III,440; 474; IV,218. stb.) előtt. A Kr. u. III. század derekára azután – az elterjedt tisztség teljes körű leértékelődésével – az uralkodó megerősítése alapján már saját városuk pénzügyi ellenőrzését is elláthatták a helyi politések közül kikerülő *curatorok*.

[196] Vö. SEG IV,519.

[197] A kariai Aphrodisiashoz irodalmi hivatkozásokkal l. a 82.sz. jegyzetet.

[198] = Smallwood (1966), p75. Nr. 194.

[199] Vö. CAH XI¹ (1936), 219; 468skk. és Magie, *Roman Rule in Asia Min.* II,1454sk (a városi autonómiák érvényesülését *ad corrigendum statum liberarum civitatum* korlátozó császári megbízottakhoz).

[200] A gazdag szülőiteinek, nem utolsó sorban Dión Chrysostomosnak és családjának jóvoltából folytonosan szépülő és gyarapodó bithyniai kisvárosához, Prusához l. lentebb a 202.sz. jegyzetet.

[201] Ha az új fürdő építése nem fogja megterhelni a prusaiak erőit (*si ... oneratura vires Prusensium non est*), úgy engedhet kívánságuknak – üzeni helytartójának a császár. Mindazonáltal kiköti, hogy ne rójjanak ki ezért külön hozzájárulást a polgárookra, s az új fürdő építésére fordított összeg ne hiányként terhelje majd – meggátolva a szükséges kiadásokat – a városi költségvetést (*modo ne quid ideo aut intribuatur aut minus illis in posterum fiat ad necessarias erogationes: X,24.*).

[202] Vö. még Dión Chrys. or. XLVII,17; 19-20; vö. XLV,12skk. és XLVI,9 (a Prusát ékesíteni hivatott *stoaról*). – A rhétor szeretett szülővárosához, a Phrygia és Mysia határán fekvő, már Strabóntól is „jó vezetés alatt álló város”-ként bemutatott (XII 4,3– 564.) Prusához újabbán l. küln. Th. *Corsten*, Die Inschriften von Prusa ad Olympum I-II /Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien [IK] Bd. 39-40/, Bonn 1991 és 1993. A várost környező területek, a *khóra* virágzó mezőgazdasága mellett Prusa legfőbb bevétele a bithyniai Olympos erdősegeire alapozott faiparából származott: vö. Dión Chrys. Or. XL,30.

[203] Ti. az *ab epistulis* (l. G.B. *Townend*, *Historia X* /1961/, 375skk.) élén álló, a korban már ált. lovagrendű tisztségviselő ('*secretarius*').

[204] *Honorarium decurionatus*: vö. Sherwin-White, „The Letters of Pliny” (1968²), 721sk – további hivatkozásokkal.

[205] Minderről részletesebben is szó lesz a tanulmány második részében.

[206] Még visszatérek erre a tanulmány második részében.

[207] További példákat is hozok erre a tanulmány második részében.

[208] A részletekhez l. Dig. L 10,3 (Aemilius Macer).

[209] A *curatores*, ill. *correctores rei publicae* (*legati Augusti ad corrigendum statum liberarum civitatum*) kinevezésének módjához, valamint sokoldalú feladatköréhez – a 137; a 195. és a 199; továbbá a 231.sz. jegyzetek irodalmi hivatkozásai mellett – rövid áttekintésben l. küln. Jones, „The Greek City” 136sk. és M. *Stahl*, *Imperiale Herrschaft und provinzielle Stadt etc.*, *Hypomnemata* 52 (Göttingen 1978), 128.

[210] Rövid összegzésben újabbán l. ehhez S. Mitchell, „The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250, in: *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den Kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jh.* /Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 42; szerk. W. *Eck*, München 1999; 17-46; küln. 22skk. és 37skk (*Ch. 6: Imperial Estates as Administrative Units*).

[211] „*One of the twin pinnacles of the senatorial provincial career*”: J. *Bennett*, *Trajan, Optimus Princeps. A Life and Times*, London – New York 1997; 18 (az idősebb M. Ulpius Traianusról, aki Syria tartomány *legatusa*, majd hivatali pályafutása méltó lezárásaképp Asia provincia *proconsula* volt); vö. uo. 48. Syria helytartói posztjának jelentőségéhez l. még Tac. Agr. 40,1: *Syriam provinciam Agricolaie destinari ... maioribus reservatam*. Az egymást követő tartományi posztok elnyerésében megnyilvánuló, a szokásjog alapján meghatározott szigorú rangsorról („melyik tartomány élére nevezhető ki, a tartomány jelentősége alapján, egy korábban másutt már helytartói posztot betöltött senator?„) röviden l. W. *Eck*, *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit: ausgewählte und erweiterte Beiträge Bd. 2 /Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 3/*, Basel-Berlin 1998; 53sk; vö. 179.

[212] *Aderat iam annus, quo proconsulatum Africae et Asiae sortiretur*. A helyhez l. R.M. *Ogilvie* – I. *Richmond* kommentárját: *Cornelii Taciti, De vita Agricolaie*, Oxford 1967; 294. A kitüntetésszámba menő helytartói poszt egyes birtokosaihoz vö. W. *Eck*, *Prokonsuln von Asia in der Flavisch-Traianischen Zeit*, ZPE 45 (1982), 139-153; továbbá R. *Syme*, *The Proconsuls of Asia under Antoninus Pius*, ZPE 51 (1983), 271-290. = RP IV, 325-346.

[213] A senatusi igazgatás alá tartozó Asia provincia proconsuli rangú helytartója a mindenkori császár bizalmi emberei közé tartozott. Ennek szokásos kifejezéseként Asia tartomány helytartóját a hozzá intézett hivatalos levelekben az uralkodó részéről is a császári tanács (*consilium principis*) tagjainak kijáró *amicus* címzés illette meg; vö. W. *Eck*, *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit Bd. 2* (1998); 9sk.

[214] Mint például Kr. u. 112-113 körül a történetíró Tacitus (vö. OGIS 487 = Smallwood /1966/, Nr. 203. p.77.) vagy 135/136-ban a későbbi császár, Antoninus Pius (l. később). A helytartói megbízatás általában egy évre terjedő időtartamához a senatori provinciákban, így a senatus igazgatása alá tartozó Asia provinciában is, a Tac. Agr. 42,1. fentebb már idézett közlésén kívül vö. még Stat. sil. V 2,56skk: *quantusque potentis/mille urbes Asiae sortito rexerit anno,/ imperium mulcente toga* (ti. Vettius Bolanus) és Aristeid. or. XXIII,62 – K.

[215] *Legatus iuridicus*, más megnevezéssel: *iuridicus provinciae*. Kijelölésük a helytartó kívánsága alapján, ill. választásának megfelelően történt. A három *legati iuridici* megbízatása a tartományt igazgató *consularis* megbízatásának idejére szólt. Praetori rangú helytartó mellett, más senatusi provinciákban egy – ugyancsak senatori rangú – személy látta el (önállóan, vagy közvetlen utasítások alapján: vö. Plin. epist. X 25,1. és 31,5.) ezt a feladatot.

[216] Vö. ILS 1018 (Alexandria Tróas) – I. ehhez a 299.sz. jegyzetet.

[217] *Beneficarii consularis* [in officio]. Első említéseként így az IGRR III,6800-as sorszámot viselő felirat (Kr. u. 150 körül, a kappadokiai Tyana). A megnevezéshez vö. még IGRR III,677: *benefikarios hegemonos* (valamikor Kr. u. 70 és 130 között; Patara, Lycia és Pamphylia provincia).

[218] Újabbán I. ehhez R.L. *Dise (Jr.)*, Trajan, the Antonines, and the Governor's Staff, ZPE 116 (1997), 273-283. A fentebb említett *stationes* felsorolásával I. i.m. 275sk.

[219] Vö. Plin. epist. X 33,1 (*cum diversam partem provinciae c i r c u m i r e m*), továbbá A.J. *Marshall*, *Governors on the Move*, Phoenix 20 (1966), 231-246. és P. *Garnsey*, *The Criminal Jurisdiction of Governors*, JRS LVIII (1968), 51-59. – Cicero Kilikiából írott levelei alapján meglehetősen jól nyomon követhetők 'jogszolgáltató körútjai', melyeket Kr. e. 51 nyara és Kr. e. 50 nyara között tett, amikor a tartomány helytartója volt. Általában véve megállapíthatjuk, hogy a főbb útvonalak mentén haladva, Cilicia provincia valamennyi jelentősebb városát felkereste, mindegyikben elegendő időt töltve el ahhoz, hogy a kérelmezők, a panaszosok, vagy a peres felek ügyei bírói széke előtt elintéztetést nyerjenek. Vö. ehhez L.W. *Hunter*, *Cicero's Journey to the Province of Cilicia*, JRS III (1913), 73-97. Egy későbbi helytartói 'jogszolgáltató-körutazás' nagy vonalaiban hasonlóképpen rekonstruálható részleteihez I. U. *Wilcken*, *Plinius' Reisen in Bithynien und Pontus*, Hermes XLIX (1914), 120-136., valamint L. *Vidman*, *Étude sur la correspondance de Pline le jeune avec Trajan*, Prague 1960, 61skk. és Sherwin-White, „The Letters of Pliny” (1968²), 529-533.

[220] *Conventus iuridici*; görögül *agora dikón*, *hé agoraios* vagy *hé agoraia*, ill. területi vonatkozásban: *dioikésis*. Vö. E. *Kornemann*, RE IV (1900/), 1173.has. 8–1200.h. 68: s.v. *conventus*; küln. 1178.h. 52skk; továbbá Ch. *Habicht*, *New Evidence on the Province Asia*, JRS LXV (1975), 64-91. és G.P. *Burton*, *Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire*, JRS LXV (1975), 92-106. Néhány rövid észrevétellel I. még A.D. *Macro*, *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*, ANRW II 7,2 (1980); 670skk. Sardeisről, mint a lydiai *conventus* központjáról a milétosi Dionysiosról írott életrajzában Philostratos is megemlékezik: vit. Soph. I,22 – 524§.

[221] A tanulmány bevezetésében említett észak-lydiai Thyateira Kr. u. 215-ig a pergamoni *conventus*hoz tartozott (ez után, Caracalla látogatását követően, önálló „jogszolgáltató kerület” székhelye lett), míg az ugyancsak ott említett Lykos melletti Laodikeia a kibyraei *conventus* központja volt.

[222] Azt, a gazdasági és egyéb előnyökben is lemérhető megtiszteltetést, hogy egy-egy város a regionális *conventus* központja lehessen, mindenkor nagyra becsülték. S hogy mennyire törekedtek annak elnyerésére, az „aranszajú” Dión a phrygiai Apameia polgárai előtt tartott beszéde (or. XXXV: '*En Kelainais tés Phrygias*'); Kr. u. 100 körül, vagy valamivel később) különösen jól példázza ezt. „Minden második évben – mondja Kelainai-Apameia lakóinak Dión – nálatok tartják a bírósági tárgyalásokat [*hai dikai*], és ezekre megszámlálhatatlan sokaság sereglik egybe: ítéletet kérők és ítélezők, szónokok, vezető tisztségviselők, szolgák és kerítők, öszvérhajcsárok, vásári árusok, szajhák, meg kézművesek is. Tulajdonosaik így meglehetősen magas áron adhadják el portékájukat, de a városon belül sem akad egyetlen igás állat, egyetlen háztartás, egyetlen asszony sem, amelyik télenkednék. És ez nem csekély hozzájárulás a közösség jólétéhez. (16) Ahol ugyanis ekkora embertömeg jön össze, a legtöbb pénznek is szükségképpen ott kell lennie, és a hely várhatóan tovább gyarapodik.” (15-16sk.§§; vö. or. XL,10. és 33.). A császárkori Apameia, e jelentős kereskedelmi központ Phrygián belül elfoglalt helyéről szólva S. *Mitchell* is joggal állapította meg: „... the economic benefits that derived from its status as a Roman assize centre (ti. *conventus* – Sz. G.) were the key to its further growth under the empire”: „Anatolia” I,258. A regionális *conventus* központjává emelt város privilegizált helyzetéhez I. Dig. XXVII 1,6,2. A helyi jogszolgáltató tevékenység ideje alatt a város polgárainak jutó egyéb előnyökre nézve vö. IGRR IV,788; II. lin. 4sq. Dión Chrysostomos egy helye alapján meglehetősen nyilvánvalónak látszik, hogy a „jogszolgáltató kerületen” belül elhelyezkedő többi város persze bizonyos irígysséggel szemlélte mindezeket: or. XL,33. – Asia provincia *conventus*-székhelyeihez vö. még R. *Haensch*, *Capita provinciarum*. *Statthalterseite und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit /Kölner Forschungen 7/*, Mainz 1997;748-751 (*App. VIII*: irodalmi utalásokkal és hivatkozásokkal). Az egyes *conventusok* minden esetben székhelyük nevét viselték.

[223] L. pl. a Pionios presbiter és társai – Kr. u. 249-250 körül lefolytatott – smyrnai peréről adott beszámolót: 19,1skk. = H. *Musurillo*, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972; 136skk (lapszámozás az akta elejétől).

[224] A felirat állításának helye: a kétszeres *neókoros* címet viselő Smyrna; keltezése: Kr. u. 124 után. Az aristeidési '*eis Rhómén*' elhangzásának idején ugyancsak kétszeres *neókoros* volt a – címet végül négyszeresen viselő – rivális Ephesos. Mindez a város pusztán helyi jelentőségű érmelésén is megjelenik, így például az Antoninus Pius uralkodása idején itt kibocsájtott „sestertiuson”. EPHESIÓN DIS NEÓKORÓN tudatja büszkén az érme hátlapja a város és a régió belüli más városok, mindenekelőtt a közeli

Smyrna lakóival (Munskgaard, SNG Kop. 397.).

– A városok közötti versengés tárgyául is szolgáló (vö. Tac. ann. IV 55,1: *undecim urbes certabant*; Kr. u. 26-ban), a senatus által kiténtetéképpén adományozott – egyszeres vagy többszörös – joghoz, tí. hogy az ezzel a joggal felruházott (s így a *neókoros*-címet is viselő) városi közösség egy, a császárkultusz céljaira szolgáló templomot építhessen, vö. K. Hanell, RE XVI,2 (1935), 2424.has. 59skk. és küln. S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Oxford 1984. Az egyes városok – a császárkultuszhoz (is) szorosan kapcsolódó – ünnepeihez röviden l. még S. Mitchell, *Festivals, Games and Civic Life in Roman Asia Minor*, JRS LXXX (1990), 183-193., ill. P. Herz, *Fest und Gemeinde. Feiern des Kaiserkultes und die Gemeinschaft der Bürger*, Die Alte Stadt 22 (1995), 65-81. A Kr. u. II. század közepén pl. Pergamon, Ephesos, Smyrna, ill. Sardeis és Kyzikos viselték az egyszeres vagy többszörös *neókoros*-címet Asia provinciában.

[225] Az *ab epistulis* hivatalát a Kr. u. II. század elejétől még csak alkalmanként, a Kr. u. 166. évtől kezdve, Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodása alatt azonban véglegesen is két részre osztották: az *ab epistulis Latinis* és az *ab epistulis Graecis officium*aira: vö. Der neue Pauly III (1997), 1169sk; s.v. *Epistulis, ab*.

[226] Mindezt a görög nyelv a keleti Mediterráneumban már jóval korábban megszerzett dominanciája tette lehetővé. Kis-Ázsiában a városi vezető réteg egy jelentős része még a nem görög, vagy nem vegyes lakosságú területeken is beszélt, vagy bizonyos fokon legalábbis értette a Birodalom „második hivatalos nyelvének” számító görögöt.

[227] A fentiek rövid, ám jó összefoglalását adja Adamik B., A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A latin nyelv keleti dominanciájának okai a dominatus korában, AntTan XLIV,1-2 (2000), 199-212; 199-203 (a principatus időszaka, a témára vonatkozó jelentősebb szakirodalom értékelő felsorolásával).

[228] Röviden l. ehhez CAH XI¹ (1936), 581. és W. Eck, *Die Verwaltung des Röm. Reiches in d. Hoh. Kaiserz. Bd. 2* (1998), 190skk (további hivatkozásokkal) és 201sk. Hasonló volt a helyzet a szomszédos Bithynia-Pontus provinciában is: vö. Plin. epist. X 21,1sk.

[229] A provinciális városok eltérő jogállásának, illetve változatos formájú függéviszonyaiknak ez a tudatosan kialakított rendszere lényegében már Kr. e. 188 után, az apameiai békekötést követően létrejött: vö. W. Dahlheim, *Gewalt und Herrschaft. Das provinciale Herrschaftssystem der römischen Republik*, Berlin 1977, 174skk; 261skk. és passim. Az Asia provinciában berendezkedő római hatalom kisebb-nagyobb változtatásokkal ezt a szisztémát vette át, amit az egymást követő helytartók sora a *divide et impera* elvének megfelelően alkalmazott, ill. gyakorolt. Aelius Aristeidész, úgy látszik, nagyon is tudatában volt ennek. Róma a görög városok irányában gyakorolt politikájának alapelveit említve beszédében, a szónok a következőket mondja: „A legkiválóbbaknak közülük ... meghagyatott szabadságukat és függetlenségüket [*eleutherus kai autonomus*], de mértéktelenen ... és körültekintően kormányozták a többieket is” (or. XXVI,96.). A városok ilyen vagy olyan jogállásának kérdése (*stipendiariae, liberae, liberae et immunes* stb.) azonban mindinkább elméleti kérdéssé vált. Bár a pisidiai Sagalassos – korántsem egyedülálló példaként – az Antoninusok korában is Róma „barátja és szövetségese”-ként tünteti fel magát (IGRR III,348; 350-353.), a fejlődés menete keleten is a görög *poleiszszek* egységesülő jogállásának irányában hatott.

[230] Asia provincia viszonylag nagy számú, a „szabad város” (*civitas libera*) jogával felruházott közösségéhez – rövid összességben – l. A.H.M. Jones, „The Greek City” (1940), 130., ill. 324. és ennél részletesebben uő. „Cities of the Eastern Roman Provinces” (1937), 76skk., ill. 396skk (további hivatkozásokkal). Széles kitekintéssel vö. még ehhez R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Diss. Hamburg 1971., továbbá uő. *Die Immunitas der Freistädte*, Historia XXIX,2 (1980), 190-207. Egy későbbi időszak vonatkozásában l. még F. Jacques, *La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cites d'Occident romain (161-244)*, Rome-Paris 1984.

[231] Görögül *logistés* (Cod. Iust. I,54,3; Dig. I 22,6; XLIII 24,34.), ill. *phrontistés*. Az önkormányzatú városok életében betöltött pénzügyi ellenőrző szerepükhöz röviden l. A.D. Macro, *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*, ANRW II 7,2 (1980), 668skk; W. Eck, *Die Verwaltung des Röm. Reiches in d. Hoh. Kaiserz. Bd. 2* (1998), 127skk. Jóllehet e tisztség csak Nerva, de még inkább csak Traianus alatt válik rendszeressé, az első ismert példa – mint utaltam már rá – Domitianus uralkodásának idejére tehető: ILS 1017.

[232] Az adófizetésre kötelezett egyes városi közösségek esetében is a *khóra* összterülete szolgált alapul. A kivethető adó összegének pontos meghatározása érdekében (a senatusi provinciákban ez általában a földek értéke alapján megállapított évi állandó összeg, a *stipendium*: vö. Gai. II,21.) a Rómában székelő központi kormányzat felmérte a Birodalom egész területét. Meghatározták az egyes városok *territorium*ának pontos kiterjedését, a városi területen (a *khóra*ban belül) pedig az egyes birtokok határait. Ennek a felmérésnek az alapján vetette ki a provincia helytartója az adót a városra, a várost irányító *curia* pedig az egyes adófizetőkre. Ugyancsak a *curia* felelt (ill. a *curian* belül az ezzel megbízott *dekaprótoi* feleltek: Dig. L 4,18,26; vö. L 4,1. és 4,3,1.) az adóbehajtás lebonyolításáért, amiként a városi *territorium*ra kivetett adóösszeg maradéktalan behajtásáért is (vö. Dig. L 4,18,6.). Az Asia provinciával délen határos Lykiában a városok helyi szövetsége, a *koinon* látta el ezt a feladatot – az *archyphylax Lykión* ellenőrzése mellett, és formális irányításával (IGRR III,739: 2-3§.). Az egyes templomok birtokában levő földterületek nem tartoztak a *khóra*hoz. A városi szervezet

fennhatósága alól ugyancsak kivont magánbirtokok adózása vagy nem adóztatása hasonlóképpen külön jogszabályok hatálya alá tartozott.

[233] A részleges adómentesség kiváltságában egyes személyeket, olykor egész városi közösségeket részesített a császári kormányzat. A kedvezményezettek így pl. felmentést nyertek az egyes provinciákban szokásos fejadó (*tributum capitis*): vö. Dig. L 15,3: Ulpianus) megfizetésének kötelezettsége alól.

[234] Antoninus Pius Asia provincia tartománygyűléséhez (*koinon Asias*) intézett, a kisebb, ill. a nagyobb városi közösségekben adómentességben *részesíthető* személyek (orvosok és rhétorok) körét normatív meghatározó – a privilegizálható személyek számát helyileg *maximáló* – császári leirata (*rescriptuma*). Antoninus Pius fenti rendelkezése értelmében a nagyobb városok pl. hét orvosnak és négy szónoklattan-tanítónak adományozhattak adómentességet, míg a kisebb városok öt orvost és három szofistát részesíthettek ebben a kedvezésben. Ezt a számot nem szabad túlhaladni – szögezi le a császári rendelet – csökkenteni viszont lehet.

[235] Ugyancsak Antoninus Pius rendelkezése értelmében a tartományi székhelyeken tíz, az egyes *conventusok* központjaiban hét, minden más közösségben pedig öt fizetett orvost (*archiatroi*) alkalmazhattak közpénzekből a városi önkormányzatok: Dig. XXVII 1,6,2.

[236] Közelebbről a Bithynia-Pontus Kr. u. 111/112 - 112/113 között igazgató Plinius minor és az uralkodó, Traianus elvi utasításait írásba foglaló császári *scriniumok* levélváltása alapján. A témához még mindig alapvető A.N. *Sherwin-White*, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1968² (1966), 525skk; küln. 580skk. Újabban vö. még Ch. *Marek*, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia /Istanbuler Forschungen Bd. 39/*, Tübingen 1993. A fentiekben kényszerűen csak vázolt kérdésekhez l. küln. M. *Stahl*, *Imperiale Herrschaft und provinzielle Stadt. Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1-3. Jh. der Kaiserzeit*, *Hypomnemata* 52 (Göttingen 1978), 137skk., ill. küln. 36-63. (4: *Die Basis der römischen Herrschaft: Die Sozialstrukturen der Städte und der ordo decurionum*) és 63-72 (5: *Konsequenzen der Bürgerrechtspolitik: Doppelbürgerrecht und Immunität*). Ehhez, és a munka egészének értékeléséhez l. H. *Bruns* recenzióját: *Gnomon* 52 (1980), 28sk (több kritikai megjegyzéssel).

[237] D. *Nörr* meghatározása szerint Kis-Ázsia görög városai a Kr. u. II. században is „az idegen uralomnak alávetett önmagukban véve politikai egységek” maradtak, jóllehet – fűzi hozzá – ez a jellegük egyre inkább elhalványul: *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München 1966; 116. Jelentős városoknak valójában már csak az évenkénti tartománygyűlések állandó vagy alkalmi székhelyei tekinthetők (a *metropolisok*: l. az 55.sz. jegyzetet), valamint az egyes „jogszolgáltató körzetek”, *conventusok* központjai. A Dig. XXVII 1,6,2. ennek megfelelően három kategóriába sorolja a Birodalmon belüli, görög igazgatási nyelvű Keleten a tartományi városokat: *metropoleis*, *hai echusai agoras dikón* (vagyis a *conventus*-székhelyek) és egyebek (*tói de tritói tas loipais*; Modestinus).

[238] Az egyes tartományi városokból ált. a birodalmi székvárosba indított követségek feladata vagy protokolláris (a trónra lépő új uralkodó köszöntése: vö. Diön Chrys. or. XL,13., ill. az uralkodónak szóló alkalmi köszönetnyilvánítás), vagy panasszal fordulnak a császárhoz (például a helytartók túlkapásai miatt. Mindezek vázlatos áttekintésével l. küln. F. *Millar*, *The Emperor in the Roman World*, Ithaca /Cornell University Press, New York/ 1992² /1977: London/, 375-385; Ch. VII.3§: *Provincial Communities and the Emperor: Embassies*. Néhány további részlettel vö. még a tanulmány második felének vonatkozó passzusát). A követségküldések oka lehetett segélykérés is: így kereste fel például a két régió határán fekvő, hol lydiaiaknak, hol kariainak mondott Tralleis küldöttsége a Hispaniában időző Augustust a város nagy részét romba döntő Kr. e. 26. évi [?], katasztrófális földrengés után (Agathias II,17.). A Kis-Ázsiai városok Rómába indított küldöttségei azonban általában a fokozódó, s lassanként nyomasztóvá növekvő adóterhek sérelmezték. A viszonylagos jólét mind szűkebb társadalmi rétegekre való korlátozódásával, a Kr. u. második században egyre gyakoribbá válnak a súlyos adók miatti panaszok, így az adóelengedési kérelmek is. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg az adókvítés burkolt fajtájának számító „önkéntes ajándékfelajánlások” esetében – így például az új princeps trónra lépésekor is szokásos ún. koronaarany (*aurum coronarium*; *stephanos*) megfizetésének elengedésére irányuló kérelmek (vö. SIG³ 832: Astypalaia; Kr. u. 118.) terén. A lakosság véges teherbíró képességének felismerésével a császárok gyakorta tekintetbe is veszik ezeket a kérelmeket. Az „aranykor” két császára, Hadrianus és Antoninus Pius egyaránt megette ezt. A Pius követő, nálánál lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között uralkodó Marcus Aurelius pedig már nem is tehetett volna mást. A kincstár követeléseinek behajthatatlan voltát felismerve, császári elődeinél jóval nagyobb méretű adóelengedésekre kényszerült: vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LXXII 32,2.

[239] A Dig. XVII 1,6,2. a tartományi városokat privilegizált vagy nem privilegizált jogállásuk tekintetében három kategóriába soroló rövid meghatározásához l. fentebb a 237.sz. jegyzet második felét. A *conventus*-székhely státuszával járó gazdasági előnyökhöz l. a 222.sz. jegyzetet.

[240] Augustus a görögország irányában tanúsított – inkább a hagyományos értelemben véve konzervatívnak, mintsem *philhellénnek* mondható (a polgárjog adományozása vagy a városi autonómiák kiterjesztése tekintetében pedig Caesarhoz képest meglehetősen visszafogottnak minősíthető) – magatartásához l. küln. G.W. *Bowersock*, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965, 85skk. Hasonló álláspontot alakított ki később az első római császárt számos vonatkozásban uralkodói példaképének tartó, inkább a

romanizált Nyugat felé tekintő Vespasianus is. Vespasianus első uralkodói intézkedései közé tartozott, hogy visszavonta a Görögországnak biztosított különleges jogokat, amelyeket még Nero adott: Suet. Vesp. 8,2. = Eutrop. VII 19,4: *Achiam, Lyciam, Rhodum, Byzantium, Samum, quae liberae ante id tempus fuerant*, item Thraciam, Ciliciam, Commagenen, quae sub regibus amicis egerant, *in provinciarum formam redegit*. Vö. még Philostrat. vit. Apoll. V,41. stb.

[241] A korábbi irodalom összegzésével hasonlóképpen R. Klein is: Die Romrede des Aelius Aristeides. Einführung /Wissenschaftliche Buchgesellschaft/, Darmstadt 1981; 21. A *civitas Romana* kiterjedt – a keleti görög *poleis* vezető rétegét szinte kivétel nélkül érintő, ill. azt zömében magában foglaló – adományozásához az Antoninusok idején vö. Aristeid. or. XXVI,59skk.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Erdélyi Gabriella: Válság vagy megújulás? Az ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban

1. Helyi válság – tartományi reformtörekvések?

A 15–16. század fordulója körüli évtizedekben az Ágoston-rendi remeték körmendi kolostorában a rendszeres szerzetesi élet felbomlott. Legalábbis az a 49 mezővárosi és környékbeli lakos, akiket az ágostonosok életéről egy per során 1518 májusában kihallgattak, egyhangúan és részletesen vallották: a rendi vezetés és a helyi szerzetesek hanyagsága következtében a kolostor évtizedek óta romosan áll, az ott élő néhány barát kicsapongóan él és liturgikus kötelezettségeit elhanyagolja. Ez pedig nemcsak a hívek, de az egymást követő földesurak/kegyurak felháborodását és haragját is kiváltotta. Aminek az lett a tanúk által egyöntetűen helyeselt következménye, hogy 1517 májusában Bakócz Tamás pápai legátus – egyben Körmend földesura[1] – ítélete nyomán az ágostonosoknak távozniuk kellett a kolostorból. A hivatkozott tanúkat a rákövetkező évben az Ágoston-rendiek kitételük elleni fellebbezése nyomán elindult szentszéki per során hallgatták ki. Hagyjuk most egy kicsit őket szóhoz jutni. Montázszerű válogatás helyett álljon itt szemléletes példaként az egyik legidősebb (magát 70 évesnek valló), s körmendi születése folytán egyúttal a legtöbbet tudó és tudását szabatosan előadni képes *providus* Rosos Simon körmendi polgár jegyzőkönyvbe foglalt vallomásából egy részlet: „...az ő ideje alatt is az ágostonos barátok a regula fegyelmeiben napról napra ellankadva életük és erkölcsük terén egyre mélyebbre süllyedtek, s a kolostor alapítójának kegyes akarata ellenére létszámuk és az istentisztelet lecsökkentek, [...] olykor alig három vagy kettő, illetve csak egy barát lakott a körmendi kolostorban, akik se misét nem celebráltak, se a zsolozsmákat a kellő módon nem végezték el [...]. A körmendi polgárok ezért gyakran folyamodtak közösen levélben a hivatalban lévő provinciálishoz, hogy Istenért és a közösség üdvéért gondoskodjon arról, hogy Körmend mezőváros kolostora ne maradjon istentisztelet nélkül, és ezért küldjön annyi barátot a kolostorba, hogy a miséket, zsolozsmákat és az egyéb kegyes szolgálatokat a barátok kellő módon elvégezzék a hívek okulására [...]. A provinciális kérésükre nem többet, mint két-három, vagy négy barátot küldött a körmendi kolostorba, úgy hogy olykor összesen négyen, sőt hárman vagy ketten, néha öten-hatan, vagy nyolcan voltak [...] akik hamarosan ismét annyira megfogyatkoztak, hogy csak egy barát maradt a kolostorban, akiről nem hiszi, hogy elvégezte a zsolozsmákat, mivel erre egymaga nem lehetett képes. Sőt azt hiszi, hogy bizonyos napokon még misét sem celebrált [...].Ő maga számtalanszor találkozott a barátokkal

a kolostorban hol ilyen, hol olyan ügyben, s fiatalok óta gyakran látogatta a kolostort, olykor hogy misét vagy zsolozsmát hallgasson, máskor hogy velük társalkodjon vagy együtt egyen. Tud a botránnyról, mivel közismert volt, hogy a barátok tetteikkel, s különösen rendetlen és rossz életükkel [...] a népet gyakran felháborították. Azt mondja, hogy annyi mulasztás történt az istentiszteletekben az ágostonosok idejében, hogy megérdemelték, hogy ezért a körmendi kolostorból kidobták és elűzték őket.”[2]

A tanúk vallomásainak lapjain mintha a késő középkori egyház (jelesül az ennek élcsapatához tartozó egyik nagy koldulórend) válságának hagyományos tétele kelne életre, értelmezzük a válságot akár az egyházi viszonyok tényleges korabeli hanyatlásaként, akár a laikus társadalom fokozott érzékenysége és igényei következtében megnövekedett elégedetlensége – sokféle írott forrásban, köztük a körmendiek vallomásaiban is ránk maradt – kifejeződésének. Az újabb késő középkori kutatások azonban amellet érvelnek, hogy a korabeli egyházi életet a megújulási tendenciák éppúgy jellemezték, mint a válság – rámutatva ezáltal arra, hogy ítéletünket a sokrétű valóság vizsgálatra kiszemelt részének az egészre történő kivetítése torzítja. Így ha például a koldulórendek obszerváns mozgalmaira irányítjuk figyelmünket, a válság helyett a megújulást tekinthetjük meghatározónak.

A körmendi példa felveti a kérdést: a kettő közül melyik milyen arányban jellemezte a magyarországi ágostonosokat. Másképp fogalmazva: a körmendi eset kivétel, negatív szélsőség csupán, vagy az általános tendenciát tükröző minta? A probléma, vagyis az ágostonosok magyar provinciájának és a rendi reformnak az ügye a körmendi eset és per kapcsán kezdett tehát foglalkoztatni. Ugyanakkor a rendelkezésünkre álló terjedelmes és izgalmas témájú jegyzőkönyv ritka (értsd: a korból kivételesen megmaradt) forrásának segítségével a késő középkori vallási kultúra korábbiaknál jobb megismerésére nyílik egyben lehetőségünk. Ugyanis a laikusok hétköznapi vallási életének legalapvetőbb tapasztalata a helyi papsággal/szerzetességgel való mindennapi kapcsolat volt. Így a per – egyéb tanulmányok tárgyát képező – rekonstruálása mellett ebből a szempontból sem tűnik hiábavalónak, hogy a korabeli szerzetesség egy jelentős csoportját az alábbiakban kicsit közelebről megismerjük.[3]

A magyarországi ágostonosok középkori történetének megírásával mindmáig adós a hazai historiográfia. E hiány pótlását már 1943-ban sürgette Mályusz Elemér, paradox módon épp Fallenbüchl Ferenc *Az Ágoston-rendiek Magyarországon* című, akkor megjelent könyvét recenzáló cikkében. Ez a munka ugyanis monografikus feldolgozást sugalló címe ellenére a rend középkori történetével alig foglalkozott. Ebből az apropóból Mályusz a református egyháztörténeti folyóirat hasábjain 14 oldalon elsősorban nem kritizálni, hanem a jövő kutatásainak irányt mutatni kívánt.

Miközben röviden felvázolta sejtéseit a hazai ágostonosok késő középkori helyzetére vonatkozóan: egyrészt az obszerváns mozgalom korai és tartós hazai jelenlétét, másfelől a rend 16. század eleji virulenciáját feltételezte néhány erre utaló adat alapján. „Mindez sajnós, csak feltevés” — zárta gondolatmenetét.[4] Feltevése az akkor legújabb nemzetközi kutatási tendenciákkal csengett egybe, amely többek között – amint maga Mályusz utal rá – „Luthernek a német reformált kolostorok fejével, Staupitz Jánossal való meghitt viszonyát, valamint számtalan szerzetestársának a wittenbergi mozgalomhoz csatlakozását mérlegelve bizonyos összefüggést vél feltételezhetni a rendi megújulási törekvések és a nagy reformáció között”. Az evangélikus középkorász, az „egyházi társadalom” és művelődés méltán klasszikussá vált monográfiájának szerzője a protestáns reformáció gyökereit kereste tehát a középkori egyház élcsapatát alkotó, Luther fiatalkori tapasztalatait meghatározó egyik nagy koldulórend berkeiben, amint részben ez irányította figyelmét a hazai pálosok kora 16. századi reformjára is.[5] A nemzetközi kutatásnak ez az akkor – szemben a késő középkori egyház válságának uralkodó tézisével – általa lényegesnek érzékelt vékonyka ága mára annak törzsévé vastagodott: az obszerváns és az evangéliumi mozgalom közötti kontinuitás elemzése több szálon is folyik.[6] Ennek keretében mindenekelőtt olyan egymást követő teológiai és művelődési reformáramlatokként jelennek meg, melyek növekvő mértékben a laikus társadalom érdekeit szolgálták.[7] Mályusz már 1943–44-ben a középkori egyház történetében a világi értelmiség kialakulását tartotta a központi problémának.[8]

Az ágostonosokhoz visszatérve: a középkori rendtörténet hiányának pótlása magától értetődően nem lehet egy rövid tanulmány feladata. Az alábbiakban céloim csupán annyi, hogy az ágostonos obszerváns törekvések hazai kezdeményezésének, illetve fogadtatásának kérdését kicsit alaposabban megvilágítsam, ezzel a körmendi eset rendtörténeti kontextusát felvázolva. Plasztikusabban fogalmazva: arra a kérdésre keresem a választ, hogy a körmendi/helyi válságot valóban a provinciabeli vezetés megújulásra való törekvéseit indukáló szubjektív tapasztalat részének, vagy e törekvések hiánya, esetleg sikertelensége tünetének kell-e inkább tekintenünk? Segítségemre ebben mindenekelőtt a rendi generálisok hivatali írásos tevékenységét rendszeresen rögzítő regisztrumkötetek lesznek, amelyek közreadása a római ágostonos történeti intézet érdeme.[9] Mivel azonban ez a sorozat ma még nem teljes, a hiátusok pótlását a Timkovics Pál által a rend központi római levéltárában az 1970-es években végzett rendszeres *Hunkarika*-kutatás kéziratban maradt cédulagyűjteménye tette lehetővé.[10] E forrásbázis mellett az újabb – és a késő középkorra irányuló megkülönböztetett figyelem következtében – meglehetősen gazdag nemzetközi rendtörténeti és obszervancia-történeti munkák eredményeire támaszkodhatok. A hazai okleveles anyag teljes körű kiaknázását ugyanakkor nem tekintettem feladatomnak.

2. Obszerváns mozgalom — Ágoston-rendi sajátságok

A szerzetesrendek késő középkori reformtörekvéseinek közös és központi jelszava az eredeti rendi szabályzatokhoz és ideálokhoz való visszatérés volt. Vagyis mivel a szerzetesi reformerek a fegyelem felbomlásának okait az egyes regulák negligálásában látták, ezért azok életre keltésétől remélték a *renovatiót*. Ide tartozott mindenekelőtt az egyéni tulajdon felszámolása, a klauzúra szigorú megtartása, valamint a rendszeres és mindenkire kötelező közösségi élet. Ezt pedig elsősorban a zsolozsmán és misén való részvétel, a közös étkezés, a szerzetesi ruha viselete, valamint a szigorúbb aszkézis, a böjt és a szilencium megtartása alkotta – egyszóval mindaz, amit esetlegesen a szerzetesek emberi gyengeségei, strukturálisan pedig az előjáróknak és tudományos tevékenységet végző rendtagoknak juttatott pápai privilégiumok rendszere megbontott.

A kolostorok elzárása a világtól az obszervancia eredeti belső lényegét képező felfogás kifejeződése volt, amely hasonlóan a szerzetesség kezdetéhez, a megújulás alapját a gazdasági, szociális és politikai kényszerek alóli függetlenülésben látta. A felsorolt pontok összességükben pedig – az egyes rendek reguláin túlmenően – a szerzetesség belső lényegének: a szegénység, szüzesség és engedelmesség hármasságának életre keltését jelentették. Ebből adódott az egyes rendek reformelképzelései közötti alapvető tartalmi azonosság, s az obszervancia rendi határokon átívelő egyetemessége.

Az egyes rendek mozgalmainak sajátosságai ugyanakkor az eltérő középkori hagyományokból és a korabeli kihívásokra adott eltérő válaszokból adódtak. Így a hagyomány és az akkori jelen igényeinek kettős vonzása formálta a szerzetesi közösség vallásos életének bensőségessé tételére irányuló általános törekvés változatos eszköztárát is. Míg egyes bencés reformköröknél ekkor is kísértett a vallás és tudás ellentmondásának középkori felfogása, a koldulórendek kifejezetten tagjaik megfelelő képzésében látták egyén és közösség intenzívebb vallásos életének lehetőségét. A világból való kivonulás elve és a régi tudományos tevékenység elutasítása tehát nem anti-intellektualizmusból fakadt, hanem a hit és tudás autentikus forrásainak igaz megközelítésének törekvéséből. Ez pedig végül a tudás és oktatás új tartalmához – egy új, egyszerűbb teológia mellett a humanista műveltség befogadásához – és formáihoz vezetett. Az önképzés célja tehát a 15. század során egyre inkább – programmatikus szinten és a gyakorlatban is – túlmutatott a szerzetesi közösség vallásos megújításán, és a tömegprédikációban találta meg végső célját. Vagyis a koldulórendek és egyben obszerváns mozgalmak sorsát is végigkísérő belső feszültség az eredeti szerzetesi *vita contemplativa* és az általuk a 13. században

meghirdetett *vita apostolica* között az utóbbi javára dőlt el a 15. században. Az obszervancia szerzetesi ideálok terén mérsékelt, a korabeli igényekre annál rugalmasabban reagáló irányzata jutott túlsúlyra és befolyásra Európa-szerte. Ez pedig a pápaság egyházpolitikai érdekeinek képviselője mellett a laikus társadalom minden eddigénél intenzívebb lelkigondozásának a felvállalását is jelentette.[11]

A kettős identitás lappangó feszültsége leginkább az ágostonos remeték rendjére és reformmozgalmára nyomta rá a bélyegét. A pápai alapítás (1256) és „átprogramozás” ellenére e harmadik nagy koldulórend itáliai remeterendekre visszamenő – nevében őrzött – eredete ugyanis meghatározta a rend későbbi arculatát is, mivel a 13–14. században tovább hatott az eremita hagyomány, amelyet így a ferences spiritualizmus is megtermékenyített. Központja a toszkánai Lecceto volt, szellemi terméke pedig a rend visszavezetése Szt. Ágostonig, akiben a rend alapítóját tisztelték. A belső feszültség, amely most már nemcsak a sajátnak tekintett remete-, illetve az apostoli életminta között, hanem egyben az Ágostonra tekintő apokrif legenda és a 13. századi pápai alapítás között is húzódott, a ferencesektől eltérően azonban mégsem rendi szétválásokban, hanem egy 14. századi teológiai szintézisben talált feloldásra: középpontjában Szt. Ágoston állt, aki remete és prédikátor, püspök és szerzetes volt egyszerre. A szintézis további eszközeként pedig a *vita religiosa communis* nagyra értékelése szolgált.

Mindez az Ágoston-rendi obszervancia közvetlen történeti és szellemi előzményét alkotja. Ugyanis nemcsak a mozgalom hivatalos kiindulópontja lett Lecceto – 1385-ben az Esztergomban tartott rendi nagykáptalanon a generális elrendelte e toszkánai kolostor reformját, remélve hogy példája önkéntes követőkre talál –, hanem az ágostonosok végig az eremita életet tekintették ideáljuknak. Gyakorlati síkon ugyanakkor a reform elsődleges célja a közösségi vallásos élet minél tökéletesebb megvalósítása lett: az egyéni vagyon elutasítása (a közösségi vagyon megőrzésével), az istentiszteletek közös végzése, a klauzúra és szilencium szigorúbb megtartása a nagyobb kölcsönös szeretet és intenzívebb lelki élet jegyében.

Az Ágoston-rendi obszervancia arculatára és terjedésére másfelől erős befolyással volt az a tény, hogy a mozgalom az anyaországban, Itáliában volt és maradt messze a legerősebb: a 13 reformkongregációból kilenc itt található, szemben például a ferencesekkel, akiknél az Alpokon túli térhódítás a jelentősebb. Mindez persze még nem jelenti, hogy egyes tartományokban, nevezetesen Spanyolországban és Írországon ne az obszervánsok alkották volna az elsöprő többséget. Eközben azonban a középkor végére 34 kolostorral rendelkező szász reformkongregáció helyzetét a „győzelem nélküli örökös harc” jellemezte a német területek négy provinciájával szemben. Az angol és francia provinciákban pedig a 15. század – az obszervancia

jegyében történő expanzió és megújulás helyett – stagnálást, illetve további hanyatlást hozott.[12]

magyar Ágoston-rendi provincia és a rendi reform a késő középkorban

Az Ágoston-rendi remeték magyarországi megjelenése egyidejű a rend alapításával. A korai kezdeteket a vilhelmiták – az egyesített remeterendek egyike – 1256 előtti magyarországi jelenléte magyarázza. E rend IV. Béla király által, illetve idején alapított kolostorai – Esztergom, Sáros, Komár és Körmend – lettek az ágostonosok első házai.[13] A 13. század végén magyarországi kolostoraik már önálló provinciába szerveződtek.[14] Mivel a kolostorok alapításának idejét és mennyiségét illetően a rendelkezésünkre álló ismeretek igen hiányosak, meg kell elégednünk annyival, hogy nagyobb részük a 14. századdal bezárólag került a rend birtokába, s számuk a középkor végén negyven körül mozgott.[15]

3.1. 14. század vége: szoros itáliai kapcsolatok

A provincia fénykorát a belső életet tekintve is a 14. század, illetve annak utolsó évtizedei jelentették. Nemcsak itáliai konventekben tanult ekkor sok barát, akik a hazai kolostori iskolákban ezután a fiatalokat tanították, de az egyetemeken végzetek közül nemzetközi hírű, külföldön oktató teológusok, a hazatérők közül pedig az egyházkormányzat irányítói kerültek ki.[16] Ez nem jelenti azt, hogy ugyanakkor a kolostorok életét ne a konventuális szokások jellemezték volna: a barátok természetesnek tekintett egyéni tulajdonlása[17] és a tanult réteg közösségi életet bomlasztó kiváltságos helyzete és laza életvitele – amint ezt a rendi főiskolának (*studium generale*) otthont adó esztergomi konventben mutatkozó fegyelmi problémák is jelzik.[18] A rendi előjárókban azonban megvolt a szándék a hibák felszámolására. A generális 1384 júliusában, Tordai Máté provinciális megerősítésével egyidőben, tehát feltehetően ezzel a tartományi gyűlés döntését és kérését teljesítve, Galamboki (*de Galambuk/Galamboc*) Mihály lectort és Tamás váci perjelt vizitátorának nevezte ki. Feladatuk az esztergomi konvent „főben és tagjaiban” való reformja volt,[19] ami alatt a konventualizmus helyreállítását semmint obszerváns reformot kell értenünk, mivel utóbbit csak a következő év májusában indította útjára Bartholomeo Veneto generális (1383–1400) az éppen Esztergomban tartott nagykáptalanon. Az esztergomi konvent reformjára adott utasítás pedig a káptalan előkészítésére irányuló intézkedések sorába illik. 1384 május-júniusára kiderült ugyanis, hogy a generálisnak minden igyekezte ellenére sem sikerül megegyezésre jutnia a német rendtartományok előjáróival az általános gyűlés ottani megrendezéséről.[20] Ekkor került szóba a magyar helyszín. A júliusi utasítást pedig szeptember-októberben már Bartholomeo

rendfőnök helyszíni szemléje követte. A generális Esztergomon kívül Budára is ellátogatott: itt a magyar vezetőkkel együtt döntött immár véglegesen a következő káptalan Esztergomba történő összehívásáról; egyúttal a gyűlés megszervezése végett Tordai Máté provinciálist a tartomány kolostorait terhelő adókivetésig bezárólag széles hatáskörrel ruházta fel.[21]

Az 1385. évi esztergomi egyetemes káptalan a provincia szoros itáliai (római) kapcsolatait jelzi a rendek életében is belső megosztottságot és vitákat hozó nyugati skizma idején.[22] Szintén a 14. század végi római orientáció és a rendezett belső viszonyok mutatója, hogy Galamboki Mihályt, a generális bizalmas emberét rendtársai is elfogadták. Miután ugyanis a püspöki kinevezése miatt lemondó provinciális helyébe Veneto 1383-ban a következő káptalanig – „tekintettel feddhetetlen életére” – Galambokit *vicarius*ának nevezte ki, rendtársai 1389-ben tartományfőnöküké választották, amit a generális rendkívüli örömeinek kifejezésével fogadott.[23]

3.2. A központtal való kapcsolat meglazulása a reform itálián kívüli korai szakaszában — válság

Egy generációval később azonban, amikor a konstanzi és bázeli zsinat hatására az 1420-as és 30-as években, az obszerváns reform immár Itálián kívül, a német és spanyol rendtartományokban is megindult, a magyar provinciában a konventualizmus szélsőséges formáival: a rendi officiálisok széleskörű visszaéléseivel és mulasztásaival találkozunk. Egyre gyakrabban hallunk ezekben az években kolostorbéli civakodásokról: a barátok perjelük elleni lázadása, máshol a kolostori elöljáró erőszakos hatalmi visszaélése zavarta meg a békés együttélést. Az ellentétek, úgy tűnik, többnyire az egyes fráterek magánjvai körül forogtak:[24] Tapolcsányi János provinciális (1422/1423;1428)[25] például az elhunyt rendtagok javait – a kolostorok kárára – azonnal lefoglaltatta.[26] Visszatérő probléma volt továbbá, hogy a provinciálisok az (újra)választásukra hivatott tartománygyűlést nem hívták minden évben egybe.[27] De az is előrordult – jól szemléltetve a helyi és központi vezetés megváltozott kapcsolatát –, hogy a megtartott választások törvényességét kérdőjelezték meg Rómában.[28] A legtöbb gondot a generálisoknak mégis a római udvar költségeire a provinciáktól szedett évi 24 dukát *collecta* behajtása okozta. Ennek oka pedig a jelek szerint nem a magyar provincia szegénysége, hanem a pénzek hűtlen kezelése volt.[29]

A fenti visszaélések mellett Rómában gyakorta fogalmazódott meg panasz az utánpótlás,[30] a papnevelés és a barátok képzésének elhanyagolása ügyében is,[31] amelynek jogosságát igazolni látszik, hogy a külföldön tanulók száma ekkor valóban szokatlan mélypontra süllyedt.[32] E problémák orvoslására, vagyis mai kifejezéssel élve a válság kezelésére, korabeli szóhasználatlaltal a provincia *reformatió*jára a generálisok széles hatáskörrel felruházott vikáriusokat (*vicarius*

generalis) neveztek ki. Elsőként 1423-ban a provincia egyik tagját, Bálint frátert, aki azonban visszaélt megbízatásával. A pénzügyi csalás vádja később is felmerült ellene, ezúttal provinciális minőségében (1433). Vagyis amíg Rómában pénzügyi csalással vádolták, rendtársai nyilván másként ítélték meg a helyzetet, ha vezetésükre alkalmasnak találták. A központ és a távoli magyar provincia közötti nézeteltérést Bálint ezt követő generális kiközösítése pedig csak tovább fokozhatta.[33] A konfliktust jelzi továbbá az a tény, hogy a magyar provincia képviselői ekkoriban – szokatlan módon – három egymást követő generális káptalanról is távol maradtak.[34]

A hibák kijavítása és a római centrumhoz szövődő kapcsolat erősítése lehetett tehát csak a feladata az ezt követően a generálisok által a provinciába küldött bajor vikáriusoknak is: Georg von Schöntalnak, és amennyiben küldetésére valóban sor került, Berthold Puchhauser von Regensburgnak (1435).[35] A fent vázolt előzményeken túl Schöntal 1431. májusi kinevezéséből ez már konkrétan is kiderül: megbízatása a kolostorok vizitációja és a rendi adó beszédése mellett elsősorban a nemrég megválasztott provinciális, minden bizonnyal az említett Bálint ellen irányult: tudniillik felhatalmazást kapott megválasztása körülményeinek kivizsgálására és szükség esetén leváltására.[36] Amint a generális iratokból tehát egyértelműen kiderül, a bajor vikáriusok a rendfőnök hatáskörével felruházott vizitátorok voltak.[37] Hogy feladatuk nem az obszerváns normák bevezetése, hanem a konventualizmus helyreállítása volt,[38] mi sem mutatja jobban, minthogy a vikáriusok maguk sem obszervánsok, hanem a konventuális szerzetesség tudós teológusai, a bajor ágostonos provincia előljárói voltak. Az egyetemes zsinatokon maguk is az egyház reformjának ügyét képviselték, de saját provinciájukban a konventuális szerzetesség érdekeit védelmezték a generális által a provinciájukba küldött szász vikárius vezette obszerváns terjeszkedés ellenében.[39]

A kérdés ezután inkább az, hogy miért a bajor provincia előljáróira esett a választás, ki kezdeményezte küldetésüket és milyen volt hazai fogadtatásuk, amely meghatározta eredményességüket. Az első kérdésre könnyű a válasz: a bajor provincia, mivel a nevét adó kolostorok mellett a cseh, morva, lengyel, sziléziai, litván és ausztriai házakat is magába foglalta, a magyar rendtartomány szomszédja volt. A vikáriusok küldetése a bázeli zsinat (1431–1449) kezdetére, korai szakaszára esett. Arra az időszakra, mely az egyház főben és tagjaiban való reformációja iránti általános lelkesedés jegyében telt. E célkitűzés megvalósítására irányuló korai törekvések közé tartozott a magyar ágostonos provincia reformációját célzó kettős akció is. A kezdeményezés mögött a reform ügyét felkaroló rendi generálisok – Agostino da Favaroni (1419–1431 június), Schöntal megbízója, és Gerardo da Rimini (1431–1443) – mellett azonban nem szabad megfeledkeznünk Zsigmond német és magyar király

valószínű szerepéről sem, akinek a bázeli zsinaton bőven akadhatott alkalma Riminivel és a többi ágostonossal a rend sorsáról értekezni.[40] Hogy az egyház uniójában és megújításában maradandót alkotó uralkodó élt is a lehetőséggel, azt joggal feltételezhetjük a sváb/rajnai, bajor és a magyar ágostonos provincia iránt az 1420-as években tanúsított figyelme alapján. E vidékek ágostonos kolostorainak megújításában a tartományközi kapcsolatok kihasználásával tevékenykedett.[41] 1422-ben bajor közreműködéssel tett kísérletet arra, hogy a magyar provinciát egy kassai kolostorral bővítse. Ez a vállalkozás minden jel szerint kudarcba fulladt,[42] de folytatásra talált 1428-ban, amikor a generális, Zsigmond kérését teljesítve a – provincia legnyugatibb fekvésű, ezért a rendfőnöki befolyás érvényesítésének máskor is alkalmas csatornajaként szolgáló[43] – körmendi kolostorba inkorporálta a király udvari káplánját, az Ágoston-rendi Johann von Schwabent. A német szerzetes egyúttal vikáriusként azt a feladatot kapta, hogy a tartományi gyűlés megszervezésével minél hamarabb gondoskodjon a korábbi provinciális elhalálózása után az új elöljáró megválasztásáról.[44] Talán nem tévedünk, ha a fenti eseménysort a magyar provincia válságos állapotának rendbe szedésére irányuló uralkodói törekvés egymást követő állomásainak tekintjük, s ide kapcsolhatók a széles fegyelmi jogkörrel felruházott bajor vizitátorok röviddel ezt követő küldetései is. Az ő hazai fogadtatásukról csupán még bizonytalanabb feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Schöntal jobban adatolt küldetéséről, aki 1431 májusától szeptember-októberig tartózkodhatott a magyar provinciában,[45] annyit tudunk, hogy munkája költségeit itthon nem térítették meg[46] – ami a pénzszűke mellett akár arra is utalhat (amint az alábbiakban még látni fogjuk), hogy működését nem nézték jó szemmel, rendelkezéseit nem ismerték el.

3.3. 16. század eleje: a római reform elutasítása — rendezett belső viszonyok

Többet tudunk a kívülről érkező obszerváns reformtörekvések itthoni fogadtatásáról annak kora 16. századi, utolsó szakaszából. A jelek szerint ugyanis az obszerváns reform a rend e Rómából nézve távoli provinciájában miként korábban, most sem lelt helyi kezdeményezőkre. Ami pesze nem jelenti, hogy néhányan nem akartak itt is az eredeti ideálokhoz visszatérni, vagy nem próbálták a provinciában a rendi fegyelmet helyreállítani. Az általános tendenciákon azonban ez a kisebbség nem tudott maradandó nyomot hagyni.[47]

Két évtizedes vezetői válság után Egidio da Viterbo személyében korának kiemelkedő humanista tudósa, prédikátora és reformátora került a rend élére (1506–1517).[48] Az új generálisnak két olyan ellentétes problémával kellett szembenéznie, amelyek a rendet ekkorra a felozlás szélére sodorták. Az egyik a rendi élet és fegyelem

fellazulása, a másik – amint fentebb szó volt róla – az egyes obszerváns kongregációk egyre nagyobb függetlenedése volt. A generális reformprogramja ezért a különbségek kiegyenlítésére törekedett: az obszervánsok engedelmességre kényszerítésére és a *vita communis* jegyében a rendi fegyelem, tanulmányok és szellemiség általános felvirágoztatására.[49]

A magyar provinciában – rációfolva Mályusz Elemér korábbi feltételezésére – a reformszellem elültetése és a szigorúbb életmód bevezetése jelentette a nehézséget. Mályusz a váradi kolostor egy könyve alapján ugyanis messzemenő következtetéseket vont le. A könyvet 1508-ban Velencében nyomtatták, és Szt. Ágoston Hugo de S. Victore kommentárjaival ellátott regulája mellett tartalmazza a rendi konstitúciókat és statútumokat, szertartáskönyvet, pápai privilégiumokat, élükön a *Bulla Aureaval* (1507) és a lombard obszerváns kongregáció kiváltságaival. Mályusz fantáziáját e kiváltságok ittléte ragadta meg, melyeket a lombardiai reformkongregáció kivételes kiváltságaira való vágyakozás, egyben az irányába szövődő kapcsolat – egyszóval a hazai reformtörekvések jelének vélt.[50] Ez a könyvecske azonban, amely tartalmazta mindazt, amit egy ágostonos barátnak tudnia kellett, minden ágostonos kolostorban megtalálható volt a 16. század elején, és számos példánya máig fennmaradt. Ugyanis e szerzetesi kézikönyv kinyomtatása és a rend kolostoraiba való eljuttatása az Egidio-féle reform egyik első lépése volt. Célja nem szorul külön magyarázatra. A kakukktojásnak tűnő lombardiai privilégiumok pedig éppen azért kerültek bele, hogy az ellenpontként melléjük helyezett, egész rendre vonatkozó pápai kiváltságok függetlenségük korlátozottságát és – az erre törekvő szász kongregáció lecsillapítására – kivételes voltát hangsúlyozzák. A váradi példány a Rómában készült első kiadásnak még az év novemberében Velencében készült utánnomata.[51] Amint a generális leveleiből kiderül, az újabb kiadás ötlete talán Gabriele Veneto tartományfőnöktől – a rend következő generálisától – származott, akinek gondozásában Viterbonak ajánlva megjelent, de megvalósulása ezúttal is a generális elszántságának, ellentmondást nem tűrő konkrét utasításainak volt köszönhető.[52]

A generális a kézikönyvnél hatékonyabb fegyvereket is bevetett az 1507. évi nápolyi generális káptalanon elfogadott harminc pontos reformprogram keresztülvitele érdekében. Az itáliai és az Alpokon túli provinciák, így Magyarország vonatkozásában is a kapcsolat folyamatosságát biztosító alapokat a provinciálisokat reformra buzdító gyakori levélbeni felszólításai, illetve a tőlük havonta elvárt, az eredményekről, a rendtartomány állapotáról beszámoló jelentések alkották.[53] A reform extrapolálását szolgálta továbbá az az új eljárás, hogy a provinciális káptalanok döntéseit és az újonnan megválasztott tartományfőnököt Rómában csak azzal a feltétellel erősítették meg, ha az a reform ügye mellett elkötelezte magát. Konkrétan ez nyolc, a kolostori fegyelemre, egyéni szegénységre, közös liturgiára vonatkozó szabály bevezetésének

ígéretét jelentette.[54] Ilyen előzmények után került sor 1509-ben Pécsi Márton *magister*, 1514-ben Dombus Pál, és valószínűleg 1518-ban Pécsi Balázs választott provinciálisok megerősítésére is.[55] Az azonban már speciálisan a magyar provinciálisok tevékenységét minősíti, pontosabban az ígért intézkedések elmaradásáról tanúskodik, hogy a generális reform-felszólításai ezután sem szűntek meg. Sőt nemcsak gyakorta ismétlődtek, de egyre keményebb hangot is ütöttek meg.[56] 1509 novemberében Viterbo Pécsi Mártonnak a reform további elszabotálása esetére egyenesen leváltását helyezte kilátásba.[57] Hogy ezt nem szabad üres fenyegetésnek tekintenünk, azt többek között a hasonló okokból lemondott egyik francia provinciális sorsa is tanúsítja.[58]

Mindez jelzi, hogy a magyar provincia idősebb generációja, egyben vezetőrétege, ha nyíltan nem is szegült ellene, de a gyakorlatban nem hajtotta végre a Rómából irányított reformokat. Mivel ez a rendben általános jelenség volt, és a generális a rend demokratikus berendezkedése miatt – amely a hivatalban lévők leváltását csak igen korlátozottan tette lehetővé számára –, s különösen az Alpokon túli tartományokban tehetetlen volt velük szemben, sok türelemre és hosszútávú reformprogramra volt szükség. Viterbo azon rendelete, hogy a rendi főiskolákra csak az mehet továbbtanulni, aki a szigorúbb szabályok szerint hajlandó élni, biztosítani látszott, hogy a következő elit- és vezetőréteg már a reform híve lesz. Mivel pedig általános jogosítványai ellenére a generálisnak a gyakorlatban csak az itáliai tanulmányi házakban sikerült gyakorolnia a diákokra és tanárookra egyaránt vonatkozó kinevezési jogát, erősíteni igyekezett a reformált itáliai iskolák nemzetközi jellegét, a tanulóéveik után hazatérőktől remélve a reformszellem elültetését szülőföldjükön. Úgy tűnik, hogy a fiatalok itáliai taníttatásában a magyar provincia teljesítette a római elvárásokat, legfeljebb anyagi támogatásukat kellett időnként megsürgetni.[59]

A generális azonban az objektív és szubjektív nehézségek ellenére sem mondott le a távoli provinciák reformjáról. Ha hiábavalónak bizonyultak írásbeli felszólításai, egy helybéli barátot nevezett ki vizitátorának és bízott meg a vidék reformjával. Magyarországra azonban e köztes fokozat mellőzésével – amely újfent a reform hazai híveinek hiányát jelzi – 1512 júliusában egyből egy olaszt küldött: Agostino da Vicenzat, aki eddig a római, majd sienai rendi főiskola vezetője (*magister regens*), a teológia magisztere volt, most pedig Esztergomban kapott hasonló megbízatást. Az olasz tudós feladata mindenekelőtt a reform kulcspontját alkotó tanulmányi rend bevezetése volt.[60] Feltehetően ezért sem volt szükség ekkor az új provinciális (*mag. Egidius de Eedes*) megerősítését a máskor szokásos feltételhez kötni.[61]

Az egymást váltó tartományfőnökök azonban nem ismerték el Vicenza rendelkezéseit, s Róma – az olasz távozásával sem szűnő – szigorú felszólításai ellenére sem fizették

meg Vicenzának költségeit.[62] A generális rövid levélkivonatai alapján azonban nem lehet egyértelműen eldönteni: a konfliktus csak az anyagiak körül forgott, vagy ez valamilyen elvi nézeteltérés (szigorúbb életmód, vagy a stúdiumok rendje, tematikája körüli kérdés) tünete volt? A magyar előjárók hagyományos reformellenessége fényében joggal gondolhatnánk, hogy az ellentét a reform ügyében keletkezett. Vagyis hogy a konzervatív magyar vezetés obstruálta a római reformelképzelések képviselőjének tevékenységét. Az irodalomtörténészek érdeklődését felkeltő Ágoston-rendi teológus életének későbbi epizódjai ugyanakkor egy nemcsak szellemileg nyughatatlan (1529-ben a lutherán eretnokség vádja érte), hanem egy makacs és összeférhetetlen, nehéz természetű embert sejtetnek. Az esztergomi konfliktus igazi okát illetően különösen egy későbbi, firenzei epizód kicsit elbizonytalanító. Az itteni studium vezető tanáráként (1518–1523) állásfoglalása a kolostort megosztó politikai vitában a perjelnek engedetlen frakció oldalán, úgy tűnik, elvi megfontolások mellett igencsak profán érdekeken is alapult: a perjellel ugyanis maga is külön csatát folytatott a kolostorban legkényelmesebb celláért, amit Vicenza önkényesen elfoglalt. Az Esztergomban folyó elvi vita mellett szól azonban (hogy a ferenceseknél az itáliai biztos és a magyar előjárók közötti világnézeti összecsapást 1512–1513-ból mint lehetséges analógiát ne is említsem), hogy míg itt a leköszönő és az új generális is határozottan az olasz pártját fogta és a magyar provinciálisoktól rendelkezései végrehajtását és költségei megfizetését sürgette, a szoba-ügyben Gabriele da Venezia rendfőnök személyes barátságuk ellenére Vicenza ellen fordult.[63]

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a rendi reformtörekvések sem korábban, sem a 16. század elején nem találtak termékeny talajra a magyar provinciában. Mivel azonban azt nem tudjuk, hogy a 16. század elején az elutasítás mennyire szólt a reformgondolatnak magának, és mennyire a külső/római beavatkozásnak, ez önmagában még nem cáfolja a hazai ágostonosok Mályusz által sejtett életerejét. Sőt, számos adat utal arra, hogy a hazai állapotok korántsem voltak olyan rosszak, mint amelyet a 15. század első felében tapasztaltunk. A *collecta* fizetése rendszeres volt.[64] Ismét kielégítő számú diák tanult itáliai konventekben, sőt a lektori címmel rendelkező előjárói többség mellett[65] néhányan magasabb tudományos fokozatot is szereztek.[66] A szerzetesek teljesítménye és élete ugyanakkor valóban gyakran nemcsak a regula előírásainak, de a lakosság elvárásainak sem felelt meg. A hívek panasza a rendi előjárókhoz azonban nem maradtak megválaszolatlanul. Nemcsak Körmenden, de például Bártfán sem[67] – mégha a provinciálisoknak néhány szerzetes küldésével és az otlévők megfegyvelésével tartós sikereket nem is sikerült elérniük. A kolostorok provinciálisi vizitálása sem volt kivételes jelenség,

még ha ez sem hozott feltétlenül változást a mindennapokban. Amint nemes Kemesmáli Nagy Pál, az egyik Körmenten kihallgatott tanú mesélte, a körmendi „fekete barátok” például „fellázdak provinciálisuk ellen, amikor az őket vizitálta és kihágásaikat korrigálni akarta, úgy, hogy nem hagyták magukat vétkeiktől megtisztítani”.^[68] S bár Körmentet, e korábban oly jelentős kolostorát a szerzetesek állhatatlansága miatt a rend valóban elveszítette, voltak friss új szerzeményeik is: Ercsi például Hunyadi Mátyás adományából, Zalalövő és Németújvár pedig magánalapításból. 1521-ben pedig két további — sajnos általam pontosan nem ismert — házzal bővültek „kiváló férfiak”-nak a rend iránti jóindulatából.^[69]

Mindezekén túl a rend belső viszonyaira közvetlenül is kedvezően hathatott az a tény, hogy Pécsi Balázs személyében képzett és népszerű vezetőre talált. Először 1518-ban választották provinciálisnak, majd 1521-ben újraválasztották. Ezt azonban a generális nem fogadta el, mivel az a rendi előírásoknak – amelyek három évben maximálták a tisztség betöltését – ellentmondott. Tekintettel azonban Pécsi egyhangú megválasztására, a generális a következő évre kiírt újabb káptalani választásig tartományi vikáriusnak nevezte ki, amit – 1526-beli újraválasztásával egyetemben – rendtársai közötti népszerűségén túl elsősorban az uralkodó támogatásának köszönhetett. A provinciális ugyanis II. Lajos különös szeretetét és kegyét élvezte, ami bizonyára rendje belpolitikai súlyát is növelte.^[70]

Végül Körmenthez visszatérve: e korábban kulcsfontosságú konvent válságos állapota ha nem is volt egyedülálló jelenség a rend soraiban a 16. század elején, de tipikusnak sem mondható. A provincia előjárói pedig ha nem is az Itáliához kötődő obszerváns mozgalom képviselői, de a jelek szerint képzett és elkötelezett szerzetesek voltak, a rendszeres kolostori élet fenntartásának szándékával. Ezért nem nyugodtak bele Körment elvesztésébe sem szóltanul. Hogy az esztergomi érsekkel, egyben a pápa legátusával szembeszállva is megkockáztatták a fellebbezést, ahhoz pedig hozzájárulhatott a II. Lajossal kialakított jó kapcsolat is. Jóllehet azt megintcsak nem tudjuk, hogy az uralkodó szimpátiája közvetlenül a rendnek magának szólt, vagy a rend csak az 1518-ban, tehát a fellebbezés után és a körmendi per során provinciálissá választott Pécsi Balázs révén részesült ebben. Mindenesetre ha az ágostonosok számítottak a király támogatására, várakozásukban a jelek szerint csalódnuk kellett. 1520. április 10-én Gabriele da Venezia generális körlevelet intézett a magyar provinciához, melyben a barátokat „szent életre és különösen az esztergomi bíboros kibékítésére” ösztönözte.^[71] Talán nem tévedünk, ha a bíboros-érsek rend iránti haragját az ágostonosok római fellebbezése következményének tartjuk. A köztük lévő feszültségről Pécsi Balázs személyesen számolt be Rómában. A generális magyar királynak küldött figyelmes ajándéka (egy tintatartó) a provinciális és tartománya ajánlásával pedig nyilván az eddig elmaradt, de az ekkor már öreg és beteg prímás

megszelídítésével még bepótolható aktív uralkodói támogatást igyekezett számukra biztosítani.[72]

Jegyzetek

[1] Bándi Zsuzsanna: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. 37-41. p. (továbbiakban: Bándi, 1987.)

[2] Biblioteca Apostolica Vaticana (továbbiakban: BAV), Fondo Barberiniani Latini (= Barb. Lat.), vol. 2666, fol. 83^v-84^r (37. tanú). A jegyzőkönyvet tekintettel rendkívüli forrásértékére teljes terjedelmében érdemesnek tűnik közreadni, amit a közeljövőben tervezek.

[3] A jegyzőkönyv anyagát feldolgozó résztanulmányok: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. Kolostorreform Körmenden: obszerváns vagy koncepció? In: Történelmi Szemle 2002. (sajtó alatt); „Causa scientiae”. Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája. In: Korall, 2002. 5-31. p.; A közösség és a földesúr hitváltása (Esettanulmány). In: Szabó András (szerk.): Az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-Kutató Csoportjának 2001. május 31-június 2. közötti nagykőrösi konferenciájának tanulmánykötete. Bp., 2002. (sajtó alatt)

[4] Mályusz Elemér: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. In: Egyháztörténet, [1943] 427-440. p., főleg 432. és 436-437. p. (továbbiakban: Mályusz, 1943.). A recenzált mű: Fallenbüchl Ferenc: Az Ágoston-rendiek Magyarországon. Bp., 1943 (A Szent István Akadémia II. osztályának értekezései III/3). (továbbiakban: Fallenbüchl, 1943). Ld. még Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 295-296. p. (továbbiakban: Mályusz, 1971.)

[5] Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. In: Egyháztörténet, 1947. 1-53. p., ld. a tanulmány felütését.

[6] A probléma lekézenfekvőbb megközelítése valóban a szerzetesrendek Luther-recepciója, reformáció szemszögéből az evangéliumi lelkészek első generációja „múltjának” vizsgálata. Ld. pl. Zumkeller, Adolar: Martin Luther und sein Orden. In: Analecta Augustiniana, 1962. 254-290. p.; Nyhus, Paul: The Franciscans of South Germany 1400-1530: Reform and Revolution. In: Transactions of the American Philosophical Society, 1975. 10-17. p.; Újabbán: Sauzet, Robert: Mendiants et Réformes. Les réguliers mendiants acteurs du changement religieux dans le royaume de France (1480-1560). Tours, 1994.; Dipple, Geoffrey: Antifraternalism and Anticlericalism in the German Reformation: Johann Eberlin of Günzburg and the Campaign against the Friars. Cambridge, 1996. További irodalmat ld. itt 1-36. p. Itthon foglalkozott a kérdéssel. Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. In: Irodalomtudományi Közlemények, 1974. 409-435. p.

[7] Berndt, Hamm: Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: der Prozess normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland. In: Archiv für Reformationsgeschichte, 1993. 7-82. p.; Dohna, Lothar Graf zu: Von der Ordensreform zur Reformation: Johann von Staupitz. In: Kaspar

Elm (hrsg): Reformbemühungen und Observanzbestrebungen in spätmittelalterlichen Ordenswesen. Berlin, 1989. 571-584. p.; Taylor, Larissa: Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation France. Oxford and New York, 1992.; Elm, Kaspar: Die Franziskanerobservanz als Bildungsreform. In: Boockmann, B. – Moeller, B. – Stackmann, K. (hrsg): Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Berichte über Kolloquien der Kommission zur Erforschung des Kultur des Spätmittelalters 1983 bis 1987 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. III, 179). Göttingen, 1989. 201-213. p. További irodalmat ld. még itt.

[8] Mályusz, 1971. 10. p.

[9] *Fontes Historiae Ordinis Sancti Augustini. Prima Series: Registra Priorum Generalium* c. sorozat. A konkrét köteteket ld. alább.

[10] Timkovics-hagyaték. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. (továbbiakban: ELTE EKK) H 306. A regisztrumokra az alábbiakban értelemszerűen a kiadásokból, ezek híján Timkovics nyomán a levéltári jelzetet megadva hivatkozok, miután egyébként sem lapszámozott, olykor javításra, kiegészítésre szoruló jegyzeteit az eredeti forrásokkal Rómában egybevettem. Lelőhelyük: Archivum Generalis Ordinis Eremitarum Sancti Augustini (továbbiakban: AGA) Serie Dd: Registri dei Reverendissimi Padri Generali (= Dd.). A generális regisztrumköteteiből részleteket (1471-1482) közölt: Petrovich Ede: Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban. In: *Filológiai Közlöny*, 1970. 158-163. p.(továbbiakban: Petrovich, 1970.)

[11] A fentiekre ld. hazai vonatkozásban elsősorban Mályusz, 1971. 209-304. p.; Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. (reprint: 2000.); Oszwald Arisztid: Fegyvernek Ferenc, sági prépost, rendi visitor. 1506-1535. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134-1934)*. Gödöllő, 1934. 51-108. p.; Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. In: *Levéltári Közlemények*, 1972. 235-236. p. A bőséges nemzetközi irodalomból fontos: Schreiner, Klaus: Benediktinische Klosterreform als zeitgebundene Auslegung der Regel. In: *Zeitschrift für württembergische Kirchengeschichte*, 1986. 105-195. p., stúdiumokra 108-120. p.; Weinbrenner, Ralph: Klosterreform im 15. Jahrhundert zwischen Ideal und Praxis. *Der Augustiner-Eremit Andreas Proles (1429-1503) und die privilegierte Observanz*. Tübingen, 1996. 24-57. p.; Elm, Kaspar (hrsg): *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlin, 1989. című kötet rendtörténeti jellegű tanulmányai, 3-400. p. (Berliner Historische Studien 14, Ordensstudien VI.); Elm, Kaspar: Die Bedeutung Johannes Kapistrans und der Franziskanerobservanz für die Kirche des 15. Jahrhunderts. In: Berg, Dieter (hrsg): Elm, K.: *Vitasfratrum: Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantenorden des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts: Festgabe zum 65. Geburtstag*. Werl, 1994. 309-320. p. (*Saxonica Franciscana* 5.) (továbbiakban: Elm, Vitasfratrum)

[12] A rend alapítására ld. Elm, Kaspar: *Italiensiche Eremitengemeinschaften des 12. Und 13. Jahrhunderts. Studien zur Vorgeschichte des Augustiner-Eremitenordens*. In: Elm, Vitasfratrum, 3-53. p.; A remete hagyományra ld. Elm, Kaspar: *Neue Beiträge zur Geschichte des Augustiner-Eremitenordens im 13. und 14. Jahrhundert*, *Archiv für Kulturgeschichte* 42 (1960) 357-380. p.; Martin, Francis X.: *Giles of Viterbo and the Monastery of Lecceto: The Making of a Reformer*. In: *Analecta Augustiniana*, 1962. 225-253. p. Az obszervanciára, illetve a rend reformáció előtti helyzetére: Gutierrez, David: *Die Augustiner im Spätmittelalter 1357-1517*. Würzburg, 1981. (Geschichte des Augustinerordens I/2.) 81-115. p. (továbbiakban: Gutierrez, 1981.); Martin, Francis X.: *Friar, Reformer and Renaissance Scholar. Life and Work of Giles of Viterbo 1469-1532*. Roma, 1992. 73-118. p. (továbbiakban: Martin, 1992.) További irodalmat az egyes tartományok mozgalmaira ld. ezekben.

[13] Bándi Zsuzsanna: *Ágostonos remeték Körmenten*. In: *Vasi Szemle*, 1979. 360-361. p.; Fügedi Erik: *Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon*. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*.

Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. (továbbiakban: Fügedi, 1981.) 474. p.. 74. sz. jegyz.

[14] A provincia önállósulásának pontos éve bizonytalan, az első biztos adat létezésére 1295-ből való. Mályusz, 1971. 276. p.; Gutierrez, David: Die Augustiner im Spätmittelalter 1256-1356. Würzburg, 1985. (Geschichte des Augustinerordens I/1.) 50-51. p.

[15] Fügedi, 1981. 70. p., 474-475. p.; F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. Összesen 43 középkori ágostonos kolostorról tud, melyek közül a korszak végén 41 működött. (Térképek, Grafikonok) A kolostorokról egyenként 7-75. p., passim.

[16] Itáliai konventek főiskoláin (elsősorban Bologna, Padua, Firenze, Siena, Verona) 1383-1393 között 9 barát tanult. A generális külön engedélyével többen egy év alatt megszerezték az ekkor hivatalosan 5 éves tanulmányokat igénylő lektori címet. Hartmann, Arnulfus (ed.): Veneti, Registrum I. 1383-1387. Romae, 1998. (Fontes Historiae OSA .Prima Series. Registra Priorum Generalium) 83. p. (No. 268), 88. p. (No. 285), 102-103. p. (No. 338), 211. p. (No. 674.); Hartmann, Arnulfus (ed.): Bartholomei Veneti, OSA: registrum generalatus II. 1387-1389. Romae, 1998. 66. p. (No. 180), 76. p. (No. 213); Hartmann, Arnulfus (ed.): Bartholomei Veneti, OSA: registrum generalatus III. 1389-1393. Romae, 1999. 288. p. (No. 834), 429. p. (No. 1283), 444. p. (No. 1339) (továbbiakban: Veneti, Registrum I, II, III.). Püspökök: *Johannes de Frusten* (1363) és utódja *Nicolaus de Frusten* (1365), *episcopus Nandoralbensis*, bajor származású, de a magyar provinciához tartozó Ágoston-rendiek. Kunzelmann, Adalbero OSA: Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten, 3. Teil: Die bayerische Provinz bis zum Ende des Mittelalters. Würzburg, 1972. (Cassiacum XXVI), 337-338. p. (továbbiakban: Kunzelmann, 1972.); Szigeti István 1350-től nyitrai megyéspüspök, 1367-től kalocsai érsek (Udvardy, Joseph: Etienne de l'Ile (1382). Ermite de Saint Augustin. Archeveque de Kalotcha. (Hongrie). In: Augustiniana, 1956. 326. és 330. p.; István provinciális 1383-ban episcopus Argensis (Ardijsch Moldvában, Kalocsa suffraganeusa, 1383. dec. 28, Veneti, Registrum I, p. 5, no. 5.). Négy címzetes püspök, egyik közülük egri segédpüspöki funkcióval csak 1390-1395 között és 1391-ben ágostonosrendi az esztergomi érseki helynök (Mályusz, 1971. 286. p.; Gutierrez, 1981. 59. p.). Egyikőjük, Pécsi János a sienai és firenzei konventekben tanult 1387-1390 között, a generális ajánlásával hazatérve 1392-ben már episcopus Labariensis (Veneti, Registrum II, p. 66, no. 180.; III, p. 100, no. 264.). Tudósaikra ld. Mályusz, 1971. 288. p.; Gábrriel Asztrik: Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára. In: Egyetemes Philológiai Közlöny, 1941. 22-40. p.

[17] Ld. pl. 1477. július 20.: „Dedimus auctoritatem nostram venerabili magistro Thome de Thorda, ut possit mandare executioni quedam legata cuiusdam civis nomine Laurentii Hanczo, qui condidit testamentum per manus prioris magistri Thome et eidem magistro bona mobilia et immobilia reliquerit.” AGA Dd. 7. fol. 290r. Ld. még 1424. január 1. és december 9. AGA Dd. 4. fol. 132r és 157v; 1434. május 23. Dd. 5. fol. 330r; 1438. augusztus. 13. Dd. 5. fol. 331r.

[18] 1388. május 25.: „Commisimus provinciali Ungarie, fratri Mathie de Torda, quod nostra auctoritate dispensare possit cum quibusdam fratribus, qui in conventu Strigoniensi nonnulla mala enormia commiserunt, et eos rehabilitare et in statum pristinum restituere.” Veneti, Rregistrum II, 266. p. no. 795.

[19] 1384. július 14. Veneti, Registrum, I, 82-83. p. no. 267.

[20] Gutierrez, 1981. 20-21. p.; Estéban, E.: De convocatione capituli generalis Strigoniensis, deque rectoribus ordinis, qui ante ipsum nostrum ordinem gubernarunt. In: Analecta Augustiniana, 1913-1914. 56-62 p., 80-89. p. (továbbiakban: Estéban, 1913-1914.)

[21] Körmend, 1384. október 20.: a budai döntést a provincia tagjai számára kihirdető, illetve a káptalan előkészítése végett a provinciális, Tordai Mátét vikáriusának kinevező irat. Veneti, Registrum I, 9. p. no. 329; Estéban, 1913-1914. 86-87. p.

[22] Az országban ekkor dúló trónviszályok miatti zavaros állapotok aggasztották ugyan a római vezetést, de a jelek szerint végül zavartalanul lezajlott a nagykáptalan. Estéban, 1913-1914. 86-88. p.

[23] 1383. december 28, Veneti, Registrum I, 5, no. 2.; 1390. augusztus 29, Veneti, Registrum III, 153. p. no. 418.

[24] 1424. december 9.: „Fecimus fratrem Michaellem de Warendino provincie Vngarie conventualem in ipso suo conventu [...] Concedentes quoque ei ut semel tantum possit visitare corpus Patris nostri Augustini [...] Cum hic frater Michael [...] graves querelas afferat de priore cuiusdam conventus sue provincie Vngarie, in quo morabatur. Quod cum iste gravem passus egritudinem, de ipsius prioris licentia novisset visitare limina apostolorum ac corpus patris nostri Augustini. Iamque liberatus, nonnullas elemosinas acquisivisset ad iter proficiendum et in promptu esset. Prior licentiam quam antea dederat, denegaverit. Quod cum frater Michael egre nimium ferret, qui se venturum Romam, civibus a quibus elemosinas acceperat, persuaserat. Prior enim ut hic asserit, carceri mancipavit et omnibus elemosinis, quas acquisiverat, ac bonis que antea habuerat spoliavit, prius insuper eundem diversis in carceribus affligens penis...”. AGA Dd. 4. fol. 157v. Ld. még 1427. január 1. AGA Dd. 4. fol. 208v–209r.; 1438. augusztus 13. AGA Dd. 5. fol. 331r.

[25] AGA Dd. 4. fol. 101v, 213r és 224v.

[26] 1424. január 1.: „Mandavimus per obedientiam salutarem fratri Valentino lectori, vicario nostro super provinciam Vngarie, ut investiget diligenter, an id verum sit, quod ad aures nostras nuper querulose deductum est, quod scilicet mortuo superioribus diebus quodam fratre in conventu nostro de Cormendino provincie Ungarie frater Johannes de Tapolczano lector et provincialis illius provincie, misit illuc quendam fratrem, qui omnia bona ipsius defuncti fratris asportavit. Qui provincialis, ut dicitur, simile quoque alias facere consuevit. Quod si ita esse repererit, cogat omni censura dictum provincialem, ut illi conventui de Cormendino atque omnibus aliis, in quibus simile commisisset, restituat integre, quicquid tam inique rapuerit. Quod si facere neglexerit maximam se nobis molestiam facturum sciat.” AGA Dd. 4. fol. 132. Az elhunytak javai feletti, kolostorok közötti osztozkodást pl. az 1425. évi bolognai egyetemes káptalan is szabályozta. Rosario, Antonio do-Alonso, C.: Actas ineditas de diez capitulos generales: 1419-1460. In: Analecta Augustiniana, 1979. 58. p. (továbbiakban: Rosario-Alonso, 1979.)

[27] 1423. október 18. AGA Dd. 4. fol. 124v; 1433. január 28.: „Fecimus nostrum vicarium in provincia Vngarie fratrem Ladislau[m] priorem de Hesick ad congregandum capitulum solum provinciale, eoque provincialis, qui nunc est frater Valentin[us], qui negligat tenere capitulum. Precipientes dicto fratri Ladislao, quod si provincialis usque ad festum Pentecostes non celebraverit capitulum, item ipse vicarius noster ad hoc congreget fratres”. AGA Dd. 5. fol. 329v.

[28] 1431. május 12. AGA Dd. 5. fol. 329r.

[29] 1423. október 18. és 1427. február 28. AGA Dd. 4. fol. 124v és 213r; 1432. április 26, 1433. szeptember 1, 1435. július 19, 1437. augusztus 18. és 1439. június 9. AGA Dd. 5. fol. 329rv, 330v, 331v.

[30] 1434. május 26.: A generális évente egy novícius felvételét írja elő minden perjel számára. AGA Dd. 5. fol. 330r.

[31] Gutierrez, 1981. 59-60. p. 1423 október 18.: Bálint fráter vikáriusi kinevezése: „Curam denique et promotionem iuvenum, qui ad scientiam apti sunt, quam curam iam provincia illa reliquit, huic commisimus ut id efficere studeat, quod provincia doctos quosdam viros habere possit.” AGA Dd. 4. fol. 124v.

[32] A regisztrumkötetekben csupán kétfő diák szerepel 1419 és 1439 között *Nicolaus de Ungaria* Sienában és Bolognában 1420-22-ben (AGA Dd. 3. fol. 31v és Dd. 4. fol. 86r), *Nicolaus de Kalacha* Bolognában

1434-ben (AGA Dd. 5. fol. 118v). Vagyis tíz évre jut egy barát, ami a 14. század végi átlag töredékrésze (ld. feljebb).

[33] 1423. október 18. vikáriusi kinevezése; 1427. február 28. és 1433. szeptember 1. pénzügyi visszaélései, kiközösítése; 1433. január 28. provinciális. AGA Dd. 4. fol. 124v, 213.; Dd. 5. fol. 329v.

[34] Sem 1419-es, sem az 1425-ös, sem az 1430-as gyűlések *diffinitorai* között nem szerepelnek a provincia képviselői. Rosario-Alonso, 1979.

[35] Puchhauser megbízatásának ténye bizonytalanabb, az egyetlen adat rá Xystus Schier: *Memoria provinciae Hungaricae Augustiniana antiquae*. Ed.: Martinus Rosnak. Graecii, 1778. 15. p. (továbbiakban: Schier-Rosnak, 1778.) „Anno 1535 Bertholdus Puechauser seu de Ratisbona [...] constituitur Vicarius Generalis per Ungariam.” Miközben Milensius szerint 1431 októberéig nemcsak bajor, de egyben magyar provinciális is volt. Milensius, F.: *Alphabetum de monachis et monasteriis Germaniae et Sarmatiae citerioris* OESA Prag 1613, 11.p., idézi Kunzelmann, 1972. 132. p. 483. jz.. Kunzelmann sem említi 1435-beli magyarországi megbízatását, csupán hogy ez év márciusában a generális különleges védelmébe vette, s néhány hónappal később a következő provinciális káptalanra vikáriusának nevezte ki. Uo. 132. p. Küldetésének ténye mindenesetre elképzelhető, mivel Gerardo da Rimini generális 1432 óta Baselben tartózkodott, mialatt főleg a német tartományok reformján fáradozott. Eközben minden bizonnyal a magyar tartományra is több figyelmé juthatott, mint túlnyomórészt itáliai rezideálása alatt Zumkeller, Adolar: *Die Augustinereremite in der Auseinandersetzung mit Wyclif und Hus. Ihre Beteiligung an den Konzilien von Konstanz und Basel*. In: *Analecta Augustiniana*, 1965. 48-49. p.

[36] 1431. május 12.: „Fecimus vicarium nostrum in tota provincia Vngarie venerabilem virum magistrum Georgium de Valle Speciosa provincie Bauarie tam in spiritualibus quam in temporalibus, ut in omnibus et singulis exigendis nostra posset auctoritate facere, providere, statuere, disponere, corrigere emendare, punire, ordinare atque tam super priorem provincialem quam alios priores et fratres visitare, [...] priores locales destituere et instituere prout ipsorum meritis et utilitati locorum viderit convenire. Priorem quoque provincialem, si suis et fiendis et disponendis se presumpserit opponere, possit privare et deponere et provincie regimen [esetleg regendum] alteri committere. Volentes ut investiget utrum provinciale capitulum et iusta et canonica electione fuerit celebratum absque contractione alicuius illiciti, quod si convinci accideret contra provincialem, ut diximus, omnino processerit. Concedentes, ut capituli fiendi aut congregationis tempus quando ei commodius videbitur possit ordinare et disponere. Dantes auctoritatem, ut conventibus possit licentiam impertiri commutandi, vendendi et alienandi bona mobilia et immobilia iuxta necessitatem seu maiorem commoditatem conventuum [...]. Volentes ipsum diligenter inquirere, qui conventus solverint collectas et qui non, ut totius ordinis communitati presto satisfiat, et conventus omnes qua putat melius censura compellat ad solvendum.” AGA Dd. 5. fol. 329r.

[37] Schöntal kinevezése mellett (ld. feljebb) ld. erre még 1434. szeptember 10.: „Precepimus provinciali provincie Vngarie sub pene nostre inobedientie, ut solvat venerabili magistro Georgio de Valle Speciosa provinciali provincie Bauarie ducatos viginti pro subsidio magistrorum in concilio commorantium, cum ipse provincialis eam provinciam sibi delegerit. Item, ut solvat ducatos VIII, si ita est, ut dicit, quod pro visitatione sibi ab ordine in Vngariam commissa debeantur ipsi provinciali.” AGA Dd. 5. fol. 330r.

[38] Mályusz tehát (sajnos) tévesen feltételezte, hogy a bajor vikárius(ok) magyarországi tevékenysége az obszervancia jegyében való reformtörekvésekhez kapcsolódik. Ő a többféle funkció betöltésére használatos *vicarius generalis*i tisztségüket ugyanis – az ezidőben alapuló szász kongregáció (1438) előjárója, azaz *vicarius generalis*a mintájára -az obszerváns kolostorok előjáróiként, illetve a kolostorok obszerváns reformjával megbízott officialisként értelmezte. Mályusz, 1943. 436-37. p.

[39] Puchhauser a bécsi egyetem dékánja, Schöntal a bécsi rendi főiskola *magister regense*. A bajor provincia provinciálisai: Puchhauser 1419-1431 között, utána Schöntal 1442-ig. Kunzelmann, 1972. 123-133. p. és 223-231. p. Provinciabeli tevékenységükre, a szász vikáriusra ld. Zschoch, Hellmut: Klosterreform und monastische Spiritualität im 15. Jahrhundert. Tübingen, 1988. 33-34. p. és 37-39.p.; Kunzelmann, Adalbero: Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. 5. Teil: Die sächsisch-thüringische Provinz und die sächsische Reformkongregation bis zum Untergang der beiden. Würzburg, 1974. (Cassiciacum 26.) 392-395. p. .

[40] Zsigmond 1433. októbertől 1534. májusáig volt itt, Riminivel egyidőben. Mályusz Elemér, Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. Bp., 1987. 78-79. p.

[41] Kunzelmann, Adalbero: Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. 2. Teil. Die rheinisch-schwäbische Provinz bis zum Ende des Mittelalters. Würzburg, 1970. 123. p. (továbbiakban: Kunzelmann, 1970.). Zsigmond 1425 körül a badeni kolostor Bécsből való obszerváns reformjában működött közre. Rosario-Alonso, 1979. 52. p.

[42] 1422. december 6. AGA Dd. 4. fol. 99v. Feltehetően az egyik már itt álló koldulórendi – ferences és domonkos – kolostor átadásának tervét kell ez alatt értenünk.

[43] Vö. 1423. április 8.: „Ad instantiam et requisitionem magnifici domini Petri de Seche, fecimus fratrem Johannem de Sallase province Vungarie priorem conventus nostri de Cormendino eidem domino subiecto, dantes ei auctoritatem regendi et gubernandi etc. mandantes fratribus, ut sibi obedient, nolentes, ut exinde possit ullo tempore amoveri, sine expresso mandato litterarum nostrarum sub pena nostre inobedientie et rebellionis, quam quilibet eum impedire aut amovere temptans ipso facto se noverit incurrisse.” Szécsi Herceg Péter kegyúrra ld. Bándi, 1987. 33-34. p. 1423. április 11.: „Fecimus fratrem Blasium de Cormendino provincie Vngarie conventualem perpetuum in eodem conventu de Cormendino, ita ut exinde per nullum nobis inferiorem ullo tempore removeri possit.” AGA Dd. 4. fol. 109r. 1427. január 1., *Johannes de Sallase* körmendi perjel megbízása, hogy a provinciális által tisztségéből jogtalanul elmozdított, korábban a tartományi gyűlés által törvényesen állított és konventjét becsülettel igazgató komári perjel ügyét vizsgálja ki és küldjön róla jelentést. Uo. Dd. 4. fol. 208v-209r.

[44] 1428. január 2. AGA Dd. 4. fol. 224v-225r; Kunzelmann, 1970. 123. p. Schwaben vikáriusi kinevezését nem említi.

[45] 1431. szeptember 1-én az új generális, G. Rimini megerősítette *vicariusi* minőségében (AGA Dd. 5. fol. 329r), de ez év október 18-án bajor provinciálisnak választották, ami magyarországi küldetése végét jelentette.

[46] Ld. a 37. jegyzetet.

[47] 1459. november 4, engedély *Andreas de Ungaria* számára obszerváns kolostorbeli tartózkodásra. AGA Dd. 6. fol. 289v; 1483. augusztus 12, pápai felszólítás a kalocsai és esztergomi érseknek a rendi fegyelem helyreállítására. Theiner, Augustin: Vetera Monumenta historica Hungarum Sacram Illustrantia I-II. Romae, 1859-1860. II. 468. p. no. 665.; 1488. február 28.: a generális gratulációja a magyar tartományfőnöknek a provincia reformjáért. AGA Dd. 8. fol. 312. Az eredmények átmenetiségét jelzi ugyanazon generális (A. Montefalco) 1494-beli utasítása a rendi fegyelem helyreállítására. Vö. Gutierrez, 1981. 60. p.; 1494. június 8.: „reservavimus autem nobis omnes promotiones ad gradus et hortamur atque astringimus nos ad reformandam provinciam vita regulari quatenus et pontifices et principes id intendunt, et deus iubet et animam nostram cogit professio et nostrarum salus requirit.” AGA Dd. 8. fol. 312v.

[48] Giles of Viterbo, OSA. Letters as Augustinian General (Lettere ufficiali, 1506-1517). A cura di Clare O'Reilly, Romae 1992. (Fontes Historiae OSA, Series II); Martin, 1992.

[49] Martin, Francis X.: The Augustinian Order on the Eve of the Reformation. In: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* 2, Louvain 1967 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 44). 77-81. p. és 96-103. p. (továbbiakban: Martin, 1967.)

[50] Mályusz, 1943. 432. p. és 436-37. p.

[51] ELTE EKK Vet. 08/34.

[52] Martin, 1967. 82-83. p. Egyéb fennmaradt példányokra ld. Rosario-Alonso, 1913-1914. 8-9. p.; Biblioteca Angelica, Roma: *Regula Beati Augustini una cum expositione Hugonis de Sancto Victore*, Venetiis 1508; Egidio da Viterbo, OSA. *Lettere familiari* II, 1507-1517. A cura di Anna Maria Voci Roth. Roma 1990 (Fontes Historiae OSA. Series II: Epistolaria aliique Fontes). no. 309, 312, 321, 324 (1508. január-októberi levelek).

[53] Általában: Martin, 1967. 85-86. p. és 90-91. p. A magyar provinciára ld. pl. 1510. április 20.: „Provinciali Ungaro magistro Martino de Quinque Ecclesiis littere reformationis scribuntur.”; 1510. május 27.: „Ad provincialem Ungarum magistrum Martinum de Quinque Ecclesiis litteras reformationis scripte sunt, prorogaturque capitulum ad triennium prout in bulla continetur.”; 1517. szeptember 15.: „Ad provinciam Ungariae litteras reformationis damus quibus annexam misimus apostolici brevis copiam, in qua S.D.N. voluntas de reformatione continetur.” Meijer, Albericus de: *Aegidii Viterbiensis*, OSA, *registrum generalatus* I: 1506-1514, II: 1514-1518 (Fontes Historiae Ordinis Sancti Augustini I/17-18). Romae 1984-1988. I. no. 577. és 614.; II. no. 883. (továbbiakban: Meijer, *Aegidii Registrum*)

[54] Martin, 1967. 89-90. p.

[55] 1509. június 23.: „Provinciali Ungaro modus reformationis scribitur et vite communis regula sub penis ut supra. Confirmaturque in provincialem et ea lege confirmatur, ut reformationi laboret, confirmatur et acta capituli.”; 1514. augusztus 12.: „Confirmamus acta provinciae Ungariae et provincialem fratrem Paulum Dombum quem publicis litteris ad reformationem hortamur.” Meijer, *Aegidii Registrum* I. no. 275.; II. no. 122.; 1518. július 23.: „Acta capituli Vngarie confirmamus omnia preter gradus [...] Litteras reformationis publicas ad provinciam illam Vngharie scribimus”. AGA Dd. 12. fol. 79v. Bár Pécsi Balázs megerősítése itt nincs külön megemlítve, de a körmendi per során már 1518. május 4-én *electus provincialis*, egyik irata a budai provinciális káptalanon kelt, tehát ekkor kellett, hogy megválasszák.

[56] 1520. június 16.: „Frater Blasius de Quinque Ecclesiis factus est provincie rector usque ad capitulum in regni Vngarie cum auctoritate consueta; scribimus autem de reformatione litteras tum longas tum valde rigidas.” 1520. június 24.: „Ad provinciam Vngarie scribimus litteras amplissimas reformationis...” AGA Dd. 13. fol. 135v és 137r. Ld. még a következő és az 53. jegyzetet.

[57] 1509. november 4.: „Ad provincialem Ungarum Magistrum Martinum de Quinque Ecclesiis, ut omnino provinciam reformet, quod nisi ipse fecerit mittemus aliquem idem facturum.” Meijer, *Aegidii Registrum* I. no. 407.

[58] Martin, 1967. 90. p.

[59] Martin, 1967. 102-103. p. 1518. október 10.: „Provinciali Vngarie mandamus ut suis studentibus quos Rome habent mittat subsidium a provincia decretum...” AGA Dd. 13. fol. 39v.

[60] 1512. július 12.: „Fecimus regentem in gimnasio ungaro magistrum Augustinum Vicentium omni cum auctoritate etc. dedimusque sibi facultatem, ut quoscunque secum ducere posset quoscunque etiam graduatos modo velint ipsi venire et licentiam obtinuerint ab eorum superioribus ad studium disponendi usque ad

lectoratus dignitatem exclusive, neminem tamen creare possit in cursorem vel magistrum studii, quamvis posset eis dare locum et officium”.; Megbízatása és a reform ügyének kapcsolatára ld. 1516. június 15.: „Confirmamus acta capituli provinciae Ungariae, mandantes provinciali servari faciat reformationem, et studium instauret sub poena privationis officii”. Meijer, Aegidii Registrum II. no. 478.; Martin, 1967. 92-93. p., illetve következő megbízatását: 1516. október 6.: „Magistrum Augustinum Vicentium Florentiam adiutorem reformationi et studio mittimus.” Meijer, Aegidii Registrum II. no. 569.

[61] 1512. július 6.: „Registravimus definitiones factas in capitulo Ungarie, in quo capitulo magister Egidius de Eedes factus fuit provincialis.” Meijer, Aegidii Registrum I. no. 916.

[62] 1514. szeptember 18.: „Magistro Augustino Vicentino regenti Ungarie scribimus ut patribus provinciae satisfacere studeat. Provinciale hortamur ut studium ac magistrum Augustinum optime pertractet.”; 1516. szeptember 29.: „Scripsimus ad provinciam Ungariae, conquerentes quod magistrum Augustinum Vicentium in laboribus studiorum suorum non recognoverit, precepimusque sub penis et censuris consuetis, ut infra duorum mensium spatium a notitia premissarum satisfaciat promissa et reficiat expensas etc.” Ugyanez a felszólítás leváltás terhe mellett 1517. szeptember 13-án (Meijer, Aegidii Registrum II. no. 161, 563. és 881). 1518. július 23.: „Acta capituli Ungarie confirmamus omnia preter gradus mandantes ea servari que reverendissimus dominus Egidius instituit. Litteras reformationis publicas ad provinciam scribimus monentes provinciam, ut satisfieri faciat Magistrum Augustinum Vincentinum iuxta tenorem reverendissimi cardinalis Egidii.” Továbbá 1518. július 29. és október 10. AGA Dd. 12. fol. 179, 180. és 186.

[63] Bár Mezey László (Hubert Jedin alapján) kizárólag politikai konfliktusról beszél Firenzét illetően, a regisztrumokat alaposan kiaknázó és tárgyilagosan elemző Timkovics Agostino da Vicenza életútját nyomon követő kéziratot tanulmányát követtem az ügy előadásában. Ő az esztergomi konfliktus kapcsán egyébként nem gondol többre, mint anyagi vitára. Vö. Mezey, László: Maestro Agostino da Vicenza, Agostiniano Platonista nell'Ungheria Cinquentesca. In: Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del rinascimento. A cura di Tibor Klaniczay. Bp., 1975. (Studia Humanitatis 2.) 332-333. p.

[64] AGA Collette del padre Generale 1441-1519, L1 2. fol 75-76: 1506-1519-ig évente fizetve – ELTE EKK H 306.

[65] 1472-1482 közöttre ld. Petrovich, 1970. Ld. még *Martinus*, Bologna 1455 (AGA Dd. 6. fol. 289); *Michael de Crigio, Ungarus*, Siena 1510 (Meijer, Aegidii Registrum II. no. 614); *Franciscus Ungarus*, Róma 1519. AGA Dd.13. fol. 74v.

[66] A sárospataki rendi iskola tanára, Kisvárdai János *baccalauerus*, 1489-90. Mályusz, 1943. 435. p. Uz Tamás 1505-ben és az esztergomi perjel 1508-ban *baccalaureusok*. Mályusz, 1971. 286. p. Ez a kettő egy személy: ld. Schier-Rosnak, 1778. 51 és 101. p. Vö. még: Petrovich, 1970. 158-159. p.

[67] Wagner, Carolus: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Poonii et Cassoviae, 1780. 532. és 545. p. (továbbiakban: Wagner, 1780.)

[68] „aliquando insurrexissent contra eorum provinciam dum ipsos visitasset et huiusmodi eorum excessibus corrigere voluisset ita, quod se in eiusmodi eorum delictis emendare facere non permisissent.” BAV Barb. Lat. vol. 2666, fol. 72v. A bártfai vizitációra ld. Wagner, 1780. 540. p. (1505)

[69] Romhányi, 2000. 23, 41. és 47. p. A két ismeretlen kolostorra ld. a generális levelét Pécsi Balázs *provincialis vicarius*nak: „Nos eius ex litteris intellexisse dicimus preclaros illos viros duo ordini nostro monasteria elargitos fuisse, que quidem grato animo acceptamus et auctoritate in bulla aurea nobis collata nostre religioni et isti provincie unimus cum gratiis et indultis apostolicis...” 1521. március 20. AGA Dd. 14. fol. 20r.

[70] Pécsi Balázs, *sacre theologie lector*, 1518 májusában *electus provincialis* (BAV Barb. Lat., vol. 2666, passim) – 1522 (ld. alább) és 1526 (ld. alább) – 1527. Fallenbüchl, 1943. 28. p. Közben ercsi perjel. Bunyitay Vince et al. (szerk.): Egyháztörténelmi Emlékek a Magyarországi hitújítás korából I-II. Bp., 1902. I. No. 95. A királlyal való kapcsolatára a generális Pécsihez szabálytalan újraválasztása ügyében írt levelében olvashatjuk: „Verumtamen quoniam illum publicis suffragiis ac concordibus patrum votis electum fuisse intelleximus atque ob eximium amorem et reverentiam, quam erga [...] regis illius amantissimi maiestatem gerimus neve semper rebus invocandis studuisse videremur, eundem hoc anno dumtaxat provincie rectorem aut provincialem vicarium constituimus cum auctoritate solita [...]. Quare precepimus illi ut omni tergiversatione post habita futuro anno capitulum celebret, neque putet nos tantum tribuere regis in eum amoris ut aut equitatem, aut maiorum nostrorum decreta ob eum labefactari velimus, que si nos amat, det operam ut inviolabiliter per totam provinciam suis auspiciis observentur.” 1521. július 20. AGA Dd.14. fol. 41v-42r. És végül II. Lajos levele a generálishoz: „vadit nunc istuc in Urbem is fidelis noster religiosus frater Blasius Ordinis Sancti Augustini Sacre Theologie lector et prior provincialis provincie huius regni nostri Vngarie pro certis rebus suis, quem nos ob eius virtutes speciali gratia et favore prosequimur. Eum igitur vestre Paternitati ex animo comemndamus rogantes eundem, velit nostri intuitu in illis rebus, in quibus patrocinium Vestre Paternitatis imploraverit, eidem omni ope et auxilio adesse. Qua in re factura est nobis Vestra Paternitas rem singulariter gratam. Referet idem nonnulla nomine nostro eidem, cuius verbis Vestra Paternitas fidem prebebit, et eandem benevalere optamus.” Buda, 1526. május 6. AGA Dd. 15. fol. 94r. A generális 1526 júliusi válaszában a királyt arra kérte, hogy „engedje Balázs frátert továbbra is a hit ügyét szolgálni” – vagyis II. Lajos bizonyára az állam szolgálatában kívánta volna inkább a jelek szerint a barát tehetségét kamatoztatni. AGA Dd. 15. fol. 94v.

[71] „Litteras item dedimus ad priores eiusdem provincie in singulis conventibus legendas, hortantes eos ad vite sanctimoniam et presertim ut cardinalem Strigoniensem pacatum redderent.” 1520. április 10. AGA Dd.13. fol. 132v.

[72] II. Lajos válasza Gabriele da Venezia generálishoz. Buda, 1520. május 15. AGA Dd. 13. fol. 145v.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Molnár Máté: Vallási tolerancia és szabadkereskedelem Émeric Crucé univerzalista nézetrendszerében

A harmincéves háború (1618-1648) az egyik leghosszabb, legpusztítóbb és legkiterjedtebb európai háború volt a XX. századi nagy nemzetközi konfliktusok előtt. Talán ezért szokták helyenként „nulladik világháború”-ként emlegetni. A harmincéves háború kitörését és hosszú időtartamát részben a vallási ellentétekkel, a protestáns vallásszabadságért folyó küzdelemmel, részben a Habsburg-dinasztia európai hatalmát és befolyását csökkenteni szándékozó külpolitikai törekvésekkel (amelyek elsősorban Franciaország részéről jelentkeztek), részben a megváltozott nemzetközi viszonyok, Hollandia, Dánia és Svédország megerősödése politikai következményeivel magyarázhatjuk.

E háború kezdeti időszakában, 1623-ban Párizsban megjelent egy értekezés, amely az államok közötti konfliktusok békés rendezését és a nemzetközi béke tartós fenntartásának lehetőségét taglalta. Szerzője Émeric Crucé (1590?-1648) francia szerzetes, akinek életéről és tevékenységéről meglehetősen kevés ismeretünk van. Nevét hosszú ideig – a latinus alakból, Emericus Crucaeus-ból tévesen fordítva – Émeric de la Croix-ként és több hasonló alakban tartották számon.^[1] Valószínűleg 1590 körül született, feltehetőleg alacsony sorból származott, és a tudományok művelése és a tanulás iránti vágya vezette a szerzetesi élet választásához.^[2] A celesztinus (más forrás szerint a karmelita) rendben,^[3] Párizsban, elsősorban matematika-tanítással és irodalmi munkával, kritikai szövegkiadással foglalkozott. 1618-ban Papinius Stavius latin költő műveit rendezte sajtó alá. Halála (1648) után neve és értekezése hosszú időre feledésbe merült, csak a XIX. század közepén fedezték fel újra gondolatainak jelentőségét a nemzetközi béke és az európai federáció hívei. Elihu Burritt amerikai pacifista az 1850. évi frankfurti nemzetközi békekongresszuson még egy francia Anonymus-ként említi az „Új Kineasz” szerzőjét. A népek senatusának összehívására, a döntőbíráskodás alkalmazására és a közös nemzetközi munkákra, mint például csatornák létesítésére vonatkozó terveket, amelyekről Crucé írt művében, Burritt az elsőnek tekintette az európai egység-tervezetek közül.^[4]

Émeric Crucé 1623-ban, Párizsban megjelent értekezését – amelynek rövidített címe: „Az Új Kineasz” – egy ideig tévedésből Cyrano de Bergerac művének tekintették,^[5] amelynek fő oka az volt, hogy az első kiadásban csak a szerző rövidített nevével jelent meg. Crucé a könyvet az európai uralkodók befolyásolása céljából írta, amint a teljes címből kitűnik: „Az Új Kineasz, avagy államtudományi értekezés, amely megmutatja hogyan és milyen eszközökkel lehet az általános békét és a kereskedelem szabadságát megteremteni. Korunk uralkodóinak és fejedelmeinek ajánlva.”^[6] Valószínű, hogy több kiadása is volt. A másodikról legalábbis biztosan tudunk, mivel ez már első megjelenése után egy évvel, 1624-ben megtörtént, ezen már a szerző nevének teljes alakja (Émeric Crucé) szerepelt. A gyors második kiadást az indokolhatta, hogy a könyv jelentősebb visszhangot váltott ki a politizáló közönség körében. A mű egyébként könyvészeti ritkaságnak számít, mivel az 1623-as és 1624-es kiadásaiból összesen mindössze öt példány ismeretes a világon: ebből kettő a párizsi Nemzeti Könyvtárban (a két kiadás egy-egy példánya), egy-egy pedig a párizsi Mazarin Könyvtárban, az amerikai Harvard Könyvtárban és az oslo-i Nobel Intézet könyvtárban található.^[7]

Az értekezés címében szereplő Kineasz neve utalást jelent a mű legfőbb mondanivalójára, a háború értelmetlenségének bizonyítására. Kineasz Pürrhosz épeiroszi király tanácsadója volt, Démoszthenésznek, a híres szónoknak a tanítványa.^[8] A király általában őt küldte követségbe politikai ellenfeleihez, hogy azokat a maga számára megnyerje, és tanácsadója diplomáciai és szónoki képességeit igen nagy becsben tartotta, mivel – Plutarkhosz megfogalmazása szerint – „...Kineasz több várost szerzett meg neki szavaival, mint saját maga

fegyverrel.”^[9] A tartentumi háború (i.e. 280-272) idején azonban Kineasz hiába próbált meg közvetíteni királya és a rómaiak között. Diplomáciai küldetését a senatus elutasítóan fogadta, pedig a szónok megnyerő beszédében nagy tiszteletet tanúsított iránta és a királyok gyülekezetéhez hasonlította a testületet.^[10] Előzőleg egy beszélgetésben Kineasz minden erejét latba vetette, hogy Pürrhoszt a rómaiak elleni háborúról és későbbi hódítási szándékairól lebeszélje, és azok céltalanságáról és értelmetlenségéről meggyőzze őt.^[11] Az épeiroszi király azonban nem hallgatott tanácsára, és a háborúban sok győzelmet aratott ugyan, de végül vesztésként kellett elhagynia Itáliát. Nem sokkal később Görögországban egy újabb hadjárat során életét vesztette.

Az „Új Kineász” tehát – névadó elődjéhez hasonlóan – a béke biztonságos alternatíváját kínálja a háborúk kockázatával szemben. A mű megjelentetését a királyi hivatal által 1622. november 26-án kiadott privilégium engedélyezte, amely hat évre szól. A könyv szerkezetileg meglehetősen tagolatlan, nincs felosztva fejezetekre, sőt mindössze két(!) bekezdésből áll. (A második bekezdés a 195. oldalon található, azon a helyen, ahol a mértékek és súlyok egységesítésének kérdését kezdi taglalni a szerző). A 249 oldalas művet egy előszó vezeti be, amely eredetileg nincs számozva (9 oldal), ezután a főszöveg következik (226 oldal), majd egy 14 oldalas tárgymutató. Tartalmi megfontolások alapján Christian Lange öt nagy részt különített el benne, amelyek a következőket tartalmazzák: az I. rész (1-59.o.) a háborúk okait sorolja fel és elemzi, a II. (59-73.o.) a nemzetközi szolidaritás és a béke megszervezése kérdését taglalja, a III. (73-191.o.) az államok belső kormányzati rendszerét és a belső béke biztosításának feltételeit vizsgálja, a IV. (191-220.o.) a nemzetközi kereskedelem szabadsága, a súlyok és a mértékek egységesítése programját vázolja fel, az V. (220-226.o.) pedig a célok elérésének lehetséges módját, eszközeit kutatja.^[12] A III., a többinél jóval terjedelmesebb rész a következő belső tematikai tagolódást mutatja: az abszolutisztikus, de mérsékelt kormányzat bemutatása (73-89.o.), a büntettek, lázadások szigorú uralkodói büntetése (89-130.o.), az érdemek megjutalmazása (130-155.o.), a szegények ellátásának biztosítása (157-168.o.), az adók csökkentése (168-173.o.), a gabonaellátás biztosítása (173-175.o.), a törvényes pihenés, szórakozás (175-180.o.), az erkölcsök cenzúrája (180-184.o.) és a nevelés, iskoláztatás (184-191.o.) kérdésköreinek vizsgálata.

Émeric Crucé háborúellenes fellépése elsősorban humanista szemléletéből, morális megfontolásokból fakadt. A tartós európai béke kiindulópontjának az emberek erkölcsi megújulását, a legfőbb bűntől, az embertelenségtől való megszabadulását tekintette.^[13] Az Előszóban elismerte ugyan, hogy az ateizmus és az eretnység a legsúlyosabb bűnök közé tartoznak, de mégis azt vallotta, hogy az embertelenség, a dicsőség fegyverek általi hajhászása sokkal általánosabban elterjedt problémák, ezért főleg ezek megszüntetésére kell törekedni. Az emberi társadalmat egységes testként képzelte el, amelyben valamely rész betegsége az egész szervezet működésére kedvezőtlenül hat, tehát bármely nép sérelme az egész emberiséget sújtja. Nézeteit általában a kor előítéleteitől való teljes szellemi függetlenség jellemezte, elítélte a skolasztikus vallási-dogmatikai vitákat, és ezeknél sokkal fontosabban tartotta a morál gyakorlását, tettekben való megnyilvánulását.^[14]

Mint az előzőekben látható, Crucé könyvének első vizsgálódási kérdésköre a háború okainak megállapítása volt, amelynek során annak négy fő tényezőjét különítette el. Felsorolt még ötödikként egy álokot (a hittérítést, a vallás terjesztését) és egy múltbeli okot hatodikként, amely azonban a jelenkorban (tehát 1623-ban) már nem létezik: a népvándorlás kényszeréből fakadó tényezőt.^[15] A legfontosabb és leggyakoribb oknak a dicsőségvágyat találta, ami a háborúban aratott győzelem révén talál kielégülést, és amelyet ő az értékrend torzulásaként értelmezett.^[16] A hadi dicsőség keresése ugyanis az uralkodókat meglévő vagyonuk és területük kockára tételére készíti, amit azonban többnyire figyelmen kívül hagynak. A háborús győzelem és dicsőség mellett második okként a nyereségvágyat említi, az elérhető zsákmányt, a gazdasági előnyöket. Nézete szerint a háborúba kezdő fejedelmek gondolkodását egyoldalúan csak a várható dicsőség és nyereség foglalkoztatja, de nem gondolják át az esetleges vereség okozta veszteségeket.^[17]

Harmadik fő oknak a háború kezdeményezésében a revans, a bosszú, az elégtétel utáni vágyat jelöli meg, amikor egy uralkodó régebben birtokolt, elveszett területeit akarja visszaszerezni. Crucé szerint a revans-háború a régi sérelmeknél sokkal több új igazságtalanságot szülhet, úgyhogy semmiképpen sem igazolható annak jogosultsága. A vagyont, a területeket, a birtokokat egyébként is Isten adja az uralkodóknak, ezért abba is bele kell nyugodniuk, ha elveszi azokat tőlük. A revansnak egyetlen módját azonban elfogadhatónak tartotta: ha a király aláveti magát uralkodótársai döntőbírósaí ítéletének a vitatott terület kérdésében.[18]

A háborúk negyedik fő okát a meglévő hadseregek gyakorlatoztatásában, foglalkoztatásában látta, tehát egyszerűen fegyvergyakorlatnak tekintette. Természetesnek találta, hogy az uralkodók hadseregük ütőképességét fenn akarják tartani, erre azonban a háború helyett más helyettesítő tevékenységeket javasolt. Ilyen volt többek között a határok és a tengerek védelmének biztosítása, a fegyverjátékok, viadalok rendezése, hadgyakorlatok tartása, vadászatok beiktatása a hadsereg tevékenységébe. A hadsereg feladata lenne a fejedelem hatalma és a közrend fenntartása is. Mindehhez a rendszeresen fizetett zsoldosereg fenntartását maga is szükségesnek vélte. Ugyanakkor azonban javasolta a hadseregek létszámának jelentős csökkentését –főleg békeidőben–, valamint azok nagyobb részének a határok közelében való állomásoztatását, hogy az uralkodótól és a fővárostól minél távolabb legyenek, nehogy a hatalmát veszélyeztessék, mint a római császárkorban a praetoriánus testőrség tette ezt.[19] Crucé humanizmusának azonban nagyon lényeges korlátját jelentette az a tény, hogy a „civilizált” népeknek a „barbárok” elleni háborúját éppúgy jogosnak tartotta, mint a kalózok, tolvajok és rablók elleni irtóhadjáratot![20] Más összefüggésekben nézve a kérdést viszont leszögezi, hogy a „vadak” elleni háborúra csak akkor kerülhet sor, ha azok megzavarják a „civilizált” világ békéjét. A legfontosabbnak a tengeri kalózok elleni fellépést tartja, s az uralkodók összefogásától várja azok legyőzését, így például az algíri berber kalózok likvidálását. Ugyanakkor azonban rámutat arra is, hogy a kérdés megoldásának csak egyik lehetséges útja az erőszak, ezért annak alkalmazása előtt –vagy azzal együtt– a békés eszközöket is igénybe kell venni. A tolvajok, rablók és kalózok elszaporodását (Európai területeken is) részben a szegénység kiterjedésével magyarázza, ezért javasolja a műveletlen, mocsaras területek állami megvételeit és felajánlását azok számára, akik hajlandók a bűnözői életforma feladására.[21]

A nemzetközi béke és a nemzetközi szervezet kiterjedése kérdésében mindenesetre egyértelműen túllépett elődei elképzelésein, akik csak a török elleni harc céljából akartak békét a keresztény államok között.[22] Crucé – részben reálpolitikai megfontolásokból – a keresztények és a törökök közötti kiegyezés híve volt, mivel e két rendkívüli erőt képviselő fél között értelmetlennek tartotta a háborút, amely egyiküknek sem hozhat döntő győzelmet. A háborúskodás megszűnése – nézete szerint – elősegítené a keresztény fejedelmek közötti béke fenntartását is, a török szultán pedig szabad kezet kapna a Perzsia és a tatárok elleni háborúhoz.[23]

Émeric Crucé univerzalista jellegű szemlélete elutasította azt a magyarázatot, amely szerint a háborúkat a népek egymás közötti „természetes” gyűlölete (így például a franciák és a spanyolok, vagy a törökök és perzsák ősi ellentétei) okozná. Azt állította, hogy ezek az ellentétek mesterséges, a politika által felszított gyűlölködések, amelyek nem szakíthatják el az emberek között fennálló alapvető, természetes azonosságot, amely mindenütt érvényesül.[24] Sajátos ellentmondást jelentett azonban Crucé nézeteiben, hogy az emberi nem egységének kinyilvánítása mellett az emberiség jelentős részét, a „barbárokat”, a civilizáció alacsonyabb szintjén élő népeket mégis kirekesztette az általa javasolt nemzetközi szerveződésből. Vallási vonatkozásban viszont toleránsabbnak mutatkozott, mivel a pogányok és zsidók csatlakozását is lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a keresztény-mohamedán szövetséghez.[25]

A háborúk okainak kérdésével kapcsolatban ötödik tényezőként a vallási motivációt is megemlíti, ezt azonban nem sorolja az igazi okok közé. Úgy látja, hogy a vallási kérdés inkább csak ürügyként, a politikai szándékok

leplezéseként szerepel a háborús ideológiában.[26] Crucé elfogadhatatlannak tartotta a vallási különbözőségekre, a hittérítésre való hivatkozást a háborút kezdeményező államok részéről. Az összes vallást lényegileg azonosnak tekintette, amelyek mindegyikének megvannak a maga csodái, bizonyítékai, mindegyik a legjobb, csalhatatlan és egyedül üdvözítő vallásnak hirdeti önmagát. A különbségek elsősorban a külsődlegességekben, a szertartásokban, az áldozatokban vannak, a vallások lényegét azonban nyilvánvalóan nem e külsődlegességek jelentik. Értelmetlen dolog a vallás erőszakos terjesztése az emberek által azért is, mert a hit dolgában egyedül Isten lehet döntőbíró, tehát az embereknek nincs joguk arra, hogy a saját igaznak hitt vallásukat a mások által igaznak hitt vallás elnyomásával terjesszék. A hit terjesztésének elfogadható módja a szavakkal és a viselkedés, a példa erejével való meggyőzés lehet. Az embert a jóság és a szeretet érzéseinek kell áthatniuk, a szeretet nélkül a hit fölösleges. Akiből ez az érzés hiányzik, annak a szívében nincs igazi vallásosság. A vallások különbözősége semmiképpen sem lehet akadály az általános béke megteremtésében.[27]

Crucé nézete szerint elérkezett az az időszak, amikor az erőszak barbár uralmának véget kell vetni, mert a háború, a vérontás a mai [tehát XVII. század eleji] államok kialakulása idejében szükséges rossz lehetett, de ez a helyzet már megváltozott. A háborús idők után az emberiség és az igaz erény korának kell következnie, az Észet és az Igazságosságot kell érvényesíteni az erőszak brutalitásával szemben.[28] Crucé tehát különbséget tett az abszolutista rendszerek kialakulásának beháborúkat előidéző szakasza, és a megszilárdult abszolutizmus korabeli, az államon belüli békét létrehozó szakasza között. Az abszolutista politikai rendszerben az uralkodó hatalmát lényegében korlátlan tekintette, és úgy vélte, hogy az tetteiről csak Istennek tartozik számadással, és minden alattvaló számára kötelező a tisztelet és az engedelmesség iránta.[29]

A háborúk kora tehát lejárt, a hadi dicsőség helyett a békés és hasznos tevékenységeknek kell dominálniuk a társadalomban. Crucé a háborús ideállal a termelő munka ideálját állítja szembe.[30] Elsősorban a földművelés és a kereskedelem jelentőségét hangsúlyozza, mert : „A földművelés táplálja, a kereskedelem gyarapítja az államot.”[31] E foglalkozások sok munkát, szorgalmat, körültekintést, sőt bátorságot követelnek meg (ez utóbbit különösen a kereskedők esetében) azok gyakorlójától, ami semmivel sem kisebb és lebecsülendőbb, mint a hadi mesterség követelményei.[32] Crucé a társadalom egésze számára hasznos foglalkozások között említi még a kézműves, ipari jellegű mesterségeket, így az ácsok, kőművesek, cipészek, takácsok, aranyművesek, órákészítők, stb. valamint az építészek és festők munkáját. Azt javasolta, hogy az állam minden városban állítson fel egy hivatalt, s annak tisztviselője ellenőrizze és értékelje a mesteremberek tevékenységét, s a legjobb teljesítményeket jutalmazza meg ill. honorálja magasabb fizetésekkel.[33] A tudományok közül az orvostudomány és a matematika fontosságát emelte ki. A humán jellegű tudományokról nem volt túlzottan kedvező véleménye: a teológiát túl nehéznek és elvontnak találta, a dialektikát csak segédtudománynak tekintette, a retorikát és a jogtudományt fölöslegesnek (sajátos módon a felmerülő jogvitákat egyszerűen a józan ész ítéletei alapján vélte elrendezhetőnek). A nyelvten, a poétika és a történelem témáit túl speciálisnak találta ahhoz, hogy a társadalom számára hasznosak legyenek.[34] Franciaország foglalkozási szerkezetének vizsgálatakor Crucé megállapította, hogy a katonák, egyházi személyek (papok, szerzetesek) valamint a jogászok, ügyvédek, bírák, ügyészek létszáma túlságosan nagy, s ez gyengíti a királyságot. A nemesség létszámát hozzávetőleg arányosnak és megfelelőnek tartotta. A földművesek, kézművesek, napszámosok és kereskedők számának növekedését az állam fenntartása és jóléte szempontjából a legalapvetőbb feltételének tekintette.[35]

Az összes eddig említett foglalkozás közül a kereskedőket tartotta a legbecsülendőbbnek, legfontosabbnak. Nézete szerint egyetlen más tevékenység sem ér fel vele. A kereskedő sokszor életét és vagyonát kockáztatja munkája és haszna érdekében, de sohasem úgy gyarapodik anyagilag, hogy mások tulajdonát elvonná vagy személyüknek ártana (mint ahogyan az háborúban történő zsákmányszerzés esetében tapasztalható). Az

uralkodóknak mindenképpen jobban kellene támogatniuk ezt a foglalkozást, elsősorban az adók és a létfontosságú árucikkek és alapanyagok (mint például a gabona, bor, só, hús, hal, gyapjú, vászon, bőr, réz) vámjainak csökkentésével. Mindez elősegítené a belföldi jólét és biztonság növekedését, ami lehetővé tenné a hadsereg létszámának csökkentését és szükségtelessé tehetné a belső konfliktusokban való alkalmazását.[36]

Crucé elsősorban a külkereskedelem, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok támogatását és fejlesztését szorgalmazta. Szükségesnek tartotta, hogy a fejedelmek ne tegyenek különbséget a saját országból származó és az idegen áruk között, és biztosítsák határaikon belül a külföldi kereskedők egyenlő elbírálását a törvény előtt, szavatolják kereskedési és utazási szabadságukat és személyes biztonságukat. Javasolta azt is, hogy az uralkodók –okori elődjeik mintájára– maguk is vegyenek részt a nagybani külkereskedelemben, s ügynökök alkalmazása révén közvetlenül is húzzanak hasznot a kereskedelem által kínált előnyökből.[37] Mindezek alapján nem tűnik túlzásnak Émeric Crucé-t a nemzetközi szabadkereskedelem hívének, a későbbi, XVIII. és XIX. századi közgazdászok előfutárának tekintenünk.

A nemzetközi áruforgalom és a közlekedés gyorsítása és fejlesztése céljából javasolta a kisebb folyók hajózhatóvá tételének megkezdését, csatornák létesítését, a Duna és a Rajna összekapcsolását, földszorosok átvágását, a Garonne folyó és a Földközi-tenger, valamint a Vörös- és a Földközi-tenger összekötését (tehát a „Suezi-csatorna” létrehozását), a Kaspi- és a Fekete-tenger közötti útvonalak lerövidítését.[38] A kereskedelem és az utazás szabadsága Crucé felfogása szerint azonban nem jelentette a költözködés szabadságát is. Nézete szerint az uralkodók alapvető érdeke az, hogy megakadályozzák alattvalóik országukból való elvándorlását.[39]

A kereskedelem előmozdítása céljából szükségesnek vélte állandó és tartós értékű pénz forgalomban tartását, amelyet nemzetközi megegyezésekkel garantálnának, valamint egységes súly- és mértékrendszer kialakítását. Így az áru- és személyforgalom egyaránt egyszerűbb és gyorsabb lehetne és a nemzetközi kommunikáció hatékonyabbá válna.[40]

Crucé szoros kapcsolatot tételezett fel a pénzek, áruk, súlyok és a nemesfémek minősége között. Egy stabil viszonyrendszert tartott szükségesnek közöttük, melynek hiányában bizonytalanság alakul ki a kereskedők körében. Ezért elítélte a pénzrontást, ami az uralkodók eszköztárában igen gyakori volt. A pénzzel kapcsolatos problémák gyökerét az arany, ezüst és a réz összekeverésében látta. Szerinte a pénzek közötti különbségek sok hátrányt okoztak Franciaországnak, mivel a külföldi pénzek és áruk (gyöngyök, selyem, illatszerek) túl erősek és értékesek voltak a honi árukhoz képest.[41] Megállapítása szerint 1602 és 1614 között mintegy húsz százalékos infláció volt az országban, melynek okait a luxusárak iránti igény, valamint az arany és ezüst mennyiségének növekedésében, és a monopóliumokban látta.[42]

A pénzek, súlyok és mértékek egymáshoz való viszonyának tisztázásában a kulcsszerepet mindig a legkisebb egységnek tulajdonította (tehát például a rézpénznek az arany és ezüst meghatározásában). Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy mindezek az uralkodó és a nép értékelésén alapulnak. Spártában az ókorban vaspénz volt használatban, az ezüst és az arany tehát felesleges volt, Etiópiában a só volt a fizetési eszköz, sok ókori államban a bronzot többre tartották az aragnál.[43] A pénz stabilitása kulcskérdés volt a nemzetközi kereskedelem szempontjából, hogy az országok ne szenvedjenek hátrányt (vagy ne nyerjenek előnyt) a pénzek értékkülönbségei miatt. Crucé szerint a kereskedők egy része jó pénzért vásárol, majd abból rosszabbat veret s azzal fizet a pénzügyekben járatlan köznépek. A stabil pénzhez szavatolni kell az azt alkotó nemesfémek minőségét, súlyát és névértékét. Egységesíteni kellene a pénzeket és minden országban csak egy helyen és azonos eljárás szerint szabadna pénzt veretni (állami pénzverdében, mint Nagy Károly idejében). Mindezek a pénzhamisítást is lehetetlenné tennék, mert annak a pénzek összevisszasága kedvez.[44] A súly- és hossz mértékek különbségei is az ügyeskedő kereskedők, spekulánsok eszközei, akik a nagyobb súlyokon

vásárolnak és a kisebbekben adnak el (ezek országokon belül is különböztek). Ezek egységesítése alapjául a gabonaszemet (grain) tekintette, amelyet nemzetközi megegyezéssel akart lefixálni (1 márka=4608 grain).[45]

Crucé törekvéseit a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének kérdésében lényegében kozmopolita szemléletűnek tekinthetjük.[46] E törekvések rövid és frappáns összegzése Crucé megfogalmazásában – Giesswein Sándor fordításában – a következőképpen hangzik: „Micsoda gyönyörűség volna ha az ember láthatná, mint járnak-kelnek az emberek egyik országból a másikba minden határvizsgálat és egyéb teketória nélkül, mintha csak a föld, aminthogy valójában úgy is van, mindannyiuk közös hazája volna.[47]

A nemzetközi szabadkereskedelemre vonatkozó nézeteivel Crucé kifejezetten ellentétes álláspontot képviselt azzal a tendenciával szemben, ami kora gazdaságpolitikai törekvéseit jellemezte. A merkantilizmus hatása és érvényesülése a nemzeti monarchiák, az abszolutista rendszerek gazdasági életében szinte kizárólagos volt. A XVI. században kialakuló európai világ gazdasági rendszer az államok protekcionista vám- és kereskedelmi politikájának szűrőjén keresztül funkcionált, a párizsi szerzetes azonban úgy látta, hogy e nemzetközi kereskedelmi és gazdasági rendszer hatékonyabban és gyorsabban működhetne, ha kereteit nemzeti helyett annál nagyobb mértékűre tágítanák.

A nemzetközi béke és a szabadkereskedelem között kétirányú összefüggést feltételezett: a szabad áruforgalom és közlekedés elősegítheti a béke megteremtését, a huzamosabb békeállapot pedig nyilvánvalóan kedvez a kereskedelem és a kommunikáció fejlődésének. Crucé számára azonban világos volt, hogy az államok között mindig fel fognak merülni vitás kérdések, amelyeket eddig – amennyiben nem tudtak megegyezni egymással – háborúval próbáltak megoldani. A rendezés módja Crucé szerint az, hogy ezekben az ügyekben a többi uralkodó döntsön a két vitázó fél helyett. Ezt a módszert nem tartotta újdonságnak, hiszen régebben is sokszor előfordult már, hogy két fejedelem egy harmadik felet kért fel döntésre. Ismert volt ez régóta az államok belső joggyakorlatában is. Crucé azonban az eljárást általánossá akarta tenni, és a döntések meghozatalát egy szövetségi gyűlés hatáskörébe szerezte volna utalni.[48]

A szövetségi gyűlést bármely vitás kérdés felmerülése előtt, sőt lehetőség szerint a súlyosabb konfliktusok megelőzése céljából, egy előre kijelölt városba szándékozta összehívni. Erre alkalmas helynek Velencét tartotta. Úgy gondolta, hogy viszonylag központi fekvése miatt Európa mindegyik országából könnyen elérhető, a tengeren át pedig a távolabbi területekről is megközelíthető. E relatíve kicsi városállam igen gazdag, független és erős, a nemzetközi diplomáciában jelentős gyakorlata van, ezért itt kellene állandó követségeket nyitniuk a szövetkező országoknak.[49]

A gyűlésnek tehát az államok delegáltjai lennének a tagjai, ők képviselnék az egyes országok érdekeit. E testület tulajdonképpen egyfajta világparlamentként funkcionálna, határozatait szótöbbséggel hozná. A fejedelmeket esküvel köteleznék a határozatok elfogadására és végrehajtására. Az ellenszegülőkkel szemben a gyűlés fegyveres erővel is felléphetne.[50] A szavazatok egyenlősége esetén Crucé a döntést a köztársaságok állásfoglalására bízta, amelyek egyébként csak tanácskozási joggal vennének részt a gyűlésben.[51] (Érdekes módon azonban Velence és Svájc mellett Hollandiát nem ismerte el valóban független államnak, nyilván az 1621-ben újra folytatódó spanyol-holland háború miatt, amely azt jelezte, hogy Spanyolország nem fogadja el Észak-Németalföld legitimitását).

Émeric Crucé úgy vélte, hogy ha a döntőbíráskodást sikeresen alkalmazzák a fontosabb ügyekben, akkor a kisebb jelentőségű viták számára ennek példaértéke lehet, és így könnyebben alkalmazható lesz azok esetében is. A legsúlyosabb politikai konfliktusokban azonban csak a fejedelmeket tartotta alkalmasnak a döntésekre. Bizonyos volt benne, hogy az uralkodók egészének szavával és tekintélyével senki sem mer majd szembeszállni.[52] A fejedelmek, illetve a szövetségi gyűlés akaratának végrehajtását tehát a döntéshozók

magas presztizsével garantálnak látta, az érintett felek morális kötelezettségének tekintette, amelynek esetleges megtagadóját a többi állam megvetése sújtaná. Példának az ókori görög poliszok gyűléseit (amphiktyóniák), valamint a gall fejedelmek szokását hozta fel, akik alávetették magukat a papok (druidák) határozatainak.^[53]

A francia szerzetes számára rendkívül lényeges szempont volt a gyűléseken az államok és azok uralkodóinak rangsora. A szavazásnál ugyan teljes egyenlőség lett volna az országok között, de a fejedelmek és a gyűlés presztizsének jelentősége miatt Crucé mindenképpen fontosnak tartotta a hatalmi rangsorolást, amit a status quo, a reálpolitikai szempontok szerint alkotott meg. (Leszögezte azonban azt is, hogy mindezt csak egy lehetséges megoldásnak, javaslatnak tekinti, mely kérdésről az érintett uralkodóknak kell döntenüök.) Így a szövetségi gyűlésben az első hely a pápát illeti, egyrészt vallási és erkölcsi tekintélye, másrészt a régi római birodalom hatalma örökösének kijáró megbecsülés alapján. A második hely a török szultán (l'Empereur des Turcs) számára lenne rendelve, mivel ő rendelkezik a kor legnagyobb birodalma felett, és a római birodalom keleti fővárosának, Konstantinápolynak is ura (annak régi területét is nagyrészt fennhatósága alatt tartotta). A harmadik helyre a német-római császár kerülne, aki méltóságánál fogva felette áll a királyi hatalomnak (és egyébként szintén örököse a római birodalom régi presztizsének). A negyedik helyre a legerősebb nemzetállam, Franciaország (amelynek régi uralkodói szintén a császári cím birtokosai voltak), az ötödikre Spanyolország lenne besorolva. E két ország viszonyára vonatkozóan Crucé (maga is francia) mintegy megelőlegezte a harmincéves háborúban később valóban bekövetkező változást az erőviszonyokban, ami Franciaországot Nyugat-Európa legerősebb abszolutista monarchiájává tette, míg Spanyolországot – hatalmas gyarmati területei ellenére – a gazdasági fejlődés stagnálása és a feudalizmus megmerevedése egyre inkább a hanyatlás irányába sodorta. A hatodik helyre már több – hozzávetőleg egyenértékűnek tekintett – állam is került, nevezetesen Perzsia, Kína, Tatár föld, Etiópia és Oroszország. Ezután következett – már további rangsorolás nélkül – a többi teljesen független állam, így például Anglia, Lengyelország, Dánia, Svédország, Japán és Mandzsúria.^[54] Az általa nem rangsorolt, hozzávetőleg azonos presztizsű uralkodók sorrendjére többféle megoldást javasolt: így vagy a gyűlésre elsőként érkező delegált, vagy az idősebb uralkodó kerüljön előrébb, vagy gyűlésenként felváltva legyenek besorolva az országok.^[55]

Kétségtelen, hogy e rangsorban az európai országok túlsúlya érvényesül – az első öt helyből négy őket illeti meg –, a kor gondolkodásában azonban mindenképpen nagy merészségnek számított egy keresztény részéről (ráadásul az illető szerzetes volt!) a török szultánt rögtön a római pápa mögött másodikként említeni a presztizs-hierarchiában, hátrébb rangsorolva így a német-római császárt (elvileg a legmagasabb világi hatalmat a keresztény Európában), valamint a katolicizmus egyik legfőbb védelmezőjét, a spanyol-portugál világbirodalom uralkodóját. Amint azonban az már a vallási kérdés esetében látható volt, Émeric Crucé messze túllépett éppúgy a kereszténység, mint Európa határain. Az általa elképzelt nemzetközi szövetség már valóban univerzális jellegű volt, nem pusztán európai, hiszen négy kontinensre terjedt ki (Ausztráliát pedig akkoriban még nem ismerték igazán). Univerzalitásának határa a „civilizáció” és a „barbárság” világának mezsgyéje volt. Civilizáción kívülinek számított Amerika indián lakosságának egy része (amelyet a portugálok és a spanyolok még nem „civilizáltak”), az afrikai kontinens népességének nagyobb fele, Belső-Ázsia és Szibéria nomadizáló népei (akiket Oroszország nem „civilizált” még), de érdekes módon belülről került Tatár föld (a Krími Kánság), talán az európai országokhoz való közelsége révén.

A békeszövetség létrehozásának gyakorlati kérdéseivel Crucé nem túl sokat foglalkozott. Annyit mindenesetre leszögezett, hogy a keresztény fejedelmek között a pápának kellene közvetítő és kezdeményező szerepet vállalnia, a török szultán megnyerése pedig a Portánál élvezett tekintélye és régi jó kapcsolatai miatt a francia királyra várt. A szövetségi rendszer kialakításához elsősorban az uralkodók józan belátására van szükség, tehát azoknak az előnyöknek a felismerésére, amiket a tartós békeállapot kül- és belpolitikailag nyújthat.^[56] A szövetség kiindulópontja tehát a keresztény világ és a török birodalom közötti jóviszony megteremtése volt, amelyhez azután a felsorolt országok csatlakozására számított, tehát lényegében az általa „civilizált világ”-nak tekintett területek politikai és gazdasági-kereskedelmi együttműködését képzelte el.

Crucé az univerzális szövetség kialakításának gondolatát egyáltalán nem tekintette valamiféle utópikus álmodozásnak. Meg volt róla győződve, hogy terve viszonylag egyszerű módon realizálható, s művében éppen a praktikus szempontok figyelembe vételére törekedett.[57] Javaslatait mindig gyakorlati–történeti példákkal igyekezett alátámasztani, főleg a római történelemből merítve azokat. Konceptiójának egyik alapfeltétele az volt, hogy az uralkodóknak el kell fogadniuk a status quo-t, le kell mondaniuk az országhatárok megváltoztatásának lehetőségéről.[58] Tulajdonképpen nem a szövetség létrehozását, hanem annak stabilitása, tartóssága garantálását tekintette igazán nehéz feladatnak. Ezért a szövetségi rendszer feltételeit, az államok kötelezettségeit az idők folyamán változtathatónak képzelte el. Az utópizmus lehetséges vádját részben azzal is cáfolta, hogy nézete szerint a háborúk egyetlen oka sem kiküszöbölhetetlen.[59]

A francia szerzetes az államok belső békéjének, politikai–gazdasági stabilitásának megteremtését ugyanolyan fontosnak ítélte, mint az államok közötti viszonylatban. A belső béke részben a nemzetközi békeszövetség következményeként, részben annak feltételeként jelent meg elméletében. A kettőt csak együttesen vélte megvalósíthatónak. Első lépésnek azonban mindenképpen a nemzetközi szövetség megkötését tartotta szükségesnek, s az ez által kínált előnyökből vezette le elméletileg az államok belső stabilitása biztosítását az uralkodók számára.

Így például a fejedelmek szövetségének megkötése után könnyebb lenne, a belső lázadások leverése, mert a lázadók nem tudnának külső segítségre támaszkodni, sőt az uralkodók támogatni tudnák egymást ezekben az esetekben.[60] Crucé elítélte minden fegyveres felkelést a fejedelmi hatalommal szemben, az esetleges kormányzati visszaélések orvoslását csak békés eszközök alkalmazásával tartotta kikényszeríthetőnek.[61] A király Istentől eredeztetett hatalmának megkérdőjelezését, a vele szemben való engedetlenséget szentségtörésnek tekintette.[62] ugyanakkor azonban hangsúlyozta az igazságos, morális felelősségtől áthatott, a kisembereket védő uralkodói magatartás szükségességét is.[63] Elítélte a zsarnokságot (annak türelmes túlélésére buzdított),[64] de a legrosszabb kormányzati formának a köztársaságot látta, amelynek állandó velejárója a pártoskodás, zűrzavar, a korrupció és a tudatlan tömeg közszereplése.[65]

Állami feladatnak tekintette a szisztematikus szegény-politika kialakítását. Magát a szegénységet természetes jelenségnek tartotta, mivel a társadalmak működése a vagyon egyenlőtlen megoszlásán alapul. A munkaképtelenek és katasztrófák által sújtottak számára az adományozást; állami támogatást, a munkaképesek számára közmunkák szervezését és mesterségek megtanítását javasolta. A szegénység kiterjedésének három fő okát jelölte meg: a háborút, a hosszadalmas pereskedéseket és a túl magas adókat. Ezek közül a háborút tartotta a legsúlyosabbnak, mivel részben ez idézi elő a másik két okot is, és főleg ez vezet a lakosság elnyomorodásához. A szegénység megelőzésének legfőbb eszközét tehát a béke megteremtésében látta.[66]

A rosszindulatú pereskedők és a jogi eljárások ügyvédek általi túlbonyolítása és hosszadalmassága azonban békeidőben is kifosztja az embereket. Crucé szerint a legtöbb esetben a törvények, a szokások és a precedensek alapján a józan ész is elegendő az igazság kiderítéséhez, a jogászok érdeke azonban az, hogy az ügyek minél kuszábbaknak tűnjenek (vagy azzá tegyék őket).[67] A nép túladóztatását a hadi kiadások okozzák főleg, ráadásul azok megoszlása nagyon aránytalan, nem tükrözi a jövedelmek nagyságát (pedig az ókori Rómában ez az elv már ismert volt). Az uralkodónak a nép kiszípolozása és az állami hivatalok eladása helyett saját birtokaira, a kereskedelmi vámokra és az egyházi javadalmak kiaknázására kellene támaszkodnia. Ez utóbbiak esetében a birtokok halmozását meg kellene tiltani, hogy azok haszonélvezetéből és bérletéből a papság és a szegényebb rétegek arányosabban részesedjenek.[68]

Émeric Crucé –a Panem et circenses elve alapján– állami feladatnak tekintette a rekreációt, a pihenést és

szórakozást jelentő rendezvények szervezését, melyek közül a sportversenyeket, a költői és zenei előadásokat és a színházat tartotta a legmegfelelőbbeknek.^[69] A jó közigazgatás érdekében vissza akarta állítani a cenzori intézményt, amelyek feladata –akárcsak az ókori Rómában– a népszámlálás és az erkölcsök felügyelete, javítása lenne, megelőzendő a bűntények és a peres ügyek számának túlbujánzását.^[70] Az erkölcsök javítása eszközöként javasolta a nevelés és oktatás ügyének állami megszervezését hét és tizennyolc éves kor között. Tizennégy éves korig az alapismeretek (írás, olvasás, számolás) és idegen nyelvek (latin, görög ill. a muzulmánoknál arab), majd ettől kezdve a humán- és természettudományok alapjainak elsajátítása és a testi nevelés (lovaglás, úszás, atlétika, fegyverforgatás) szerepeltek elképzelésében. Mindezek után a szülők kötelességének tekintette a fiatalok szakmára taníttatását, amelyben a szabad pályaválasztást tartotta kívánatosnak, azzal a megszorítással, hogy az esetleges egyenetlenségeket az állam korrigálhassa.^[71]

Az Émeric Crucé által közzétett béketervezetet a kortársak közül a holland Hugo Grotius, a nemzetközi jog egyik úttörő teoretikusa valószínűleg ismerte. Crucé 1637-1640 között hosszú vitát folytatott a német Gronovius-szal, a leydeni egyetem későbbi tanárával, aki erről Grotius-nak is beszámolt, mivel régóta ismerték egymást. Úgy tűnik, hogy az ismeretlen párizsi szerzetes-tanárt semmiképpen nem kezelték egyenlő vitapartnerként.^[72] Crucé művét Grotius már az első két kiadás megjelenésekor megismerhette, ugyanis 1623–1624-ben éppen Párizsban élt, sok ismeretséget kötött az ottani tudományos körökkel és tájékozódott a szellemi élet eseményeiről.^[73] 1625-ben megjelent könyve (A háború és a béke jogáról) éppúgy a nemzetközi kapcsolatok rendezésének kérdésével foglalkozott, mint Crucé írása.

A nemzetközi béke és federáció problémáival foglalkozó későbbi gondolkodók közül Leibniz olvasta és ismerte Crucé tervezetét, és 1717-ben ő hívta fel az ugyanerről a kérdéskörrel publikáló Saint-Pierre abbé figyelmét a párizsi szerzetes munkájára. Levelében Leibniz megemlíttette, hogy fiatal korában olvasott egy könyvet, az „Új Kineasz” címűt, amelynek szerzője az európai béke felállítását a döntőbíráskodás bevezetésének segítségével javasolta az európai fejedelmeknek.^[74] Később azonban Émeric Crucé írása és gondolatai hosszú időre feledésbe merültek és csak a XIX. század második felében kerültek újra az érdeklődés középpontjába.

A nemzetközi integráció eszméjének történetével foglalkozó kutatók rendkívül jelentősnek tartják Crucé szerepét e téma vonatkozásában. Sokan közülük benne látja az első igazi internacionalista, univerzalista gondolkodót, mivel Crucé túllép a keresztény civilizáció határain, és nemzetközi szervezetében más vallású, más kultúrával rendelkező államoknak is helyet ad, mint például a török birodalomnak, vagy Kínának. Ő az első olyan pacifista, aki határozottan szembeállítja a békés alkotó- és termelőmunka ideálját a háborús dicsőség- és zsákmányszerzés katonai-nemesi ideáljával.^[75] Ezzel tulajdonképpen a „harmadik rend” (Tiers État) dicséretét, annak munkája felértékelését vállalja éppúgy, mint későbbi eszmei társa, Sieyes abbé 1789-ben.

Ugyancsak lényeges eleme Crucé nézetrendszerének az, hogy vizsgálja az államok belső szerkezetének, stabilitásuk feltételeinek kérdését is a nemzetközi béke szempontjából.^[76] Társadalmi és oktatási reformokat tartott szükségesnek az államok belső rendjének biztosítása, az igazságosabb teherviselés és az iskolázottság szintjének emelése céljából. A lázadások, zendülések és elégedetlenségek megelőzésére átgondolt szegénypolitikát akart megvalósítani, amelyben a munkaképesek mesterségekre tanítása és a munkaképtelenek állami segítyezése is szerepelt.^[77]

A vallás gyakorlásának kérdésében tanúsított toleranciája rendkívül nagy érdeme a párizsi szerzetesnek. A vallási rendszerek lényegi egyenlősége, más – főleg kisebbségben levő – vallások szabadságának elismerése egyáltalán nem volt általános a XVII. század eleji Európában. Igaz, hogy a vallási tényező többnyire ürügyként, nem valódi okként szerepelt a nagy társadalmi-politikai konfliktusokban – mint ahogyan azt Crucé

is megállapította –, ez azonban nem csökkentette a vallási ellentétek súlyát azokban. A katolikusok és protestánsok közötti dogmatikai és egyházszerkezeti viták szinte minden jelentős összeütközésben szerepet kaptak, mint például a németalföldi szabadságharc (1566-1609) folyamán, amelyben Észak- és Dél-Németalföld kettészakadásának egyik legfőbb okát képezték. A vallási intolerancia, a saját hit kizárólagos érvényességének hirdetése éppúgy akadály volt a keresztény államok közötti tartós békeviszony megteremtésének, mint a nem keresztény, elsősorban a földrajzilag közvetlen szomszédságban levő muzulmán világgal való szorosabb gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok kialakításának. A vallási tolerancia hirdetése tehát nem egyszerűen önmagában volt jelentős cselekedet, hanem logikus és szükséges előfeltételét alkotta az univerzális jellegű, a keresztény világ határain túllépő nemzetközi szerveződésnek.

Végezetül következék Émeric Crucé gondolati rendszerének talán legfontosabb újítása, meglátása, amely a nemzetközileg tartós béke, együttműködés és a szabadkereskedelem kapcsolatával, azok egymással való összefüggésével foglalkozik. A legtöbb kutató ebben látja a francia gondolkodó legnagyobb érdemét és jelentőségét a modern béke- és federációs elképzelések előfutáraként.^[78] Crucé erre vonatkozó nézetei lényegében teljesen megegyeznek a XVIII-XIX. századi angolszász liberális közgazdászok (Smith, Bentham, J.S. Mill) okfejtésével, amelyben a nemzetközi kereskedelem, közlekedés, áru- és személyforgalom szabadságának biztosítása, a gazdasági fejlődés lehetősége és a nemzetközi béke megvalósítása közötti szoros kapcsolatokra utalnak.

Összegezve tehát a fentiekben elmondottakat megállapítható, hogy Émeric Crucé egy nagyobb méretű, több kontinensre kiterjedő nemzetközi szerveződés előnyeit több tényező együttes fejlődésében látta: a vallási türelem érvényesülése, a nemzetközi gazdasági, kulturális és kommunikációs kapcsolatok bővülése, az államok belső rendje stabilitásának erősödése és a tartós nemzetközi együttműködés és béke egymást feltételező és elősegítő folyamatai eredményeképpen az abban részt vevő országok magasabb civilizációs szintre való felemelkedését remélte. Ennek lényege pedig az, hogy az erőszak és az állandó háborúskodások, az embertelenség korát egy békés termelő- és alkotómunkán alapuló, humánusabb világ váltja majd fel.

Jegyzetek

[1] Nys, Ernest: A propos de la paix perpétuelle de l'abbé de Saint-Pierre. Émeric Crucé et Ernest, landgrave de Hesse-Rheinfels. In: Revue de droit international et de législation comparée. Bruxelles, 1890. XXII. k. 371-384. p. (továbbiakban: Nys, 1890.) 377. p.; Les Etats-Unis d'Europe /EUE/. Organe de la Ligue internationale de la Paix et de la Liberté. 1867-1939. Geneve, Bern, Paris, 1882: 37. sz.; Destrem, Hyppolyte: Les théoriciens de la paix universelle (dans le passé et dans le présent). In: La Nouvelle Revue. Paris, 1888. aug. 1., 53. k. 504-517. p., 513. p.; Lange, Chr.L.– Schou, A.: Histoire de l'internationalisme. I III.k. Kristiania, 1919. I. k. (továbbiakban: Lange, 1919.) 398. p.; Raumer, Kurt von (Hrsg): Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance. Freiburg, 1953. (továbbiakban: Raumer, 1953.) 515. p.

[2] Lange, 1919. 400. p.

[3] Vesnitch, Mil. R.: Deux précurseurs français du pacifisme et de l'arbitrage international. In: Revue d'histoire diplomatique. Paris, 1911. 23-78. p. (továbbiakban: Vesnitch, 1911.) 62. p.; Giesswein, Sándor:

Háború és béke között. Bp., 1921. (továbbiakban: Giesswein, 1921.) 62. p.

[4] Lange, 1919. 398. p.; Valentin, Veit: Die 48-er Demokratie und der Völkerbundgedanke. Berlin, 1919. 25. p.; Rougemont, Denis de: Vingt-huit siècles d'Europe. Paris, 1961. (továbbiakban: Rougemont, 1961.) 88. p.

[5] Richet, Charles: A háború múltja és a béke jövője. Bp., 1912. (továbbiakban: Richet, 1912.) 201. p.; Ter Meulen, Jacob: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung. I-III.k. Haag, 1917. (továbbiakban: Ter Meulen, 1917.) I. k. 143. p.

[6] Lange, 1919. 401. p.; Rougemont, 1961. 88. p. Eredeti francia nyelvű címe a következő: „Le nouveau Cynée ou discours d'Etat représentant les occasions et moyens d'établir une paix générale, et la liberté du commerce par tout le monde. Aux monarques et princes souverains de ce temps. Em. Cr. Par. A Paris, chez Jacques Villery, au Palais sur le perron royal. MDCXXIII [1623]. Avec privilège du Roy.”

[7] Nys, E.: Émeric Crucé, l'auteur du „Nouveau Cynée”. In: Revue de droit international et de législation comparée. Bruxelles, 1909. 594-599. p., 595-596. p.; Vesnitch, 1911. 62., 76. p.; Raumer, 1953. 79., 537. p.; Foerster, Rolf Hellmut: Europa. Geschichte einer politischen Idee. München, 1967. (továbbiakban: Foerster, 1967.) 143. p.

[8] Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. I-II. k. Bp., 1978. II. k. (továbbiakban: Plutarkhosz.) 104. p.

[9] Plutarkhosz. 105. p.

[10] Plutarkhosz. 111., 113. p.

[11] Plutarkhosz. 105-106. p.

[12] Balch, T.W. (ed.): Crucé, Émeric: Le Nouveau Cynée – The New Cyneas. Philadelphia, 1909. (Francia és angol nyelven, (továbbiakban: Crucé.). X., 195. p.; Lange, 1919. 407-408. p.; Rougemont, 1961. 88. p.

[13] Crucé. II-III., V-VIII. p.; Lange, 1919. 404. p.

[14] Lange, 1919. 405. p.

[15] Crucé. 3-4. p.; Raumer, 1953. 294. p.; Foerster, 1967. 145. p.

[16] Crucé. 4-5. p.

[17] Raumer, 1953. 294-295. p.

[18] Crucé. 15-16., 18-19. p.; Raumer, 1953. 295. p.

[19] Crucé. 25-28., 20-21., 25. p.; Raumer, 1953. 300-301. p.

[20] Crucé. 26. p.; Lange, 1919. 413. p.

[21] Crucé. 36-42. p.

[22] Crucé. VI. p.; Lange, 1919. 406. p.

[23] Crucé. 13-14. p.; Raumer, 1953. 297. p.

[24] Crucé. 48. p., Lange, 1919. 417. p.; Raumer, 1953. 303. p.

[25] Crucé. 15. p.

[26] Lange, 1919. 416. p.

[27] Crucé. 49-56. p.; Raumer, 1953. 303-305. p.

[28] Crucé. 23., 81. p.; Raumer, 1953. 312. p.

[29] Raumer, 1953. 314. p.

[30] Lange, 1919. 414. p.

[31] Crucé. 29. p.; Lange, 1919. 413. p.

[32] Lange, 1919. 413. p.

[33] Crucé. 42-45. p.; Raumer, 1953. 302. p.

[34] Crucé. 46-47. p.; Lange, 1919. 416. p.

[35] Crucé. 189-191. p.

[36] Crucé. 29-32. p.; Raumer, 1953. 301. p.

[37] Crucé. 172-173., 191-192. p. ; Raumer, 1953. 317. p.; Lange, 1919. 429. p.

[38] Crucé. 32-35. p.; Raumer, 1953. 301. p.

[39] Crucé. 194. p.

[40] Raumer, 1953. 317. p.; Rougemont, 1961. 92. p.; Foerster, 1967. 147-148. p.

[41] Crucé. 195-197. p.

[42] Crucé. 198., 204. p.

[43] Crucé. 202-203. p.

[44] Crucé. 205-206., 214., 217-219. p.

[45] Crucé. 210-212. p.

[46] Rougemont, 1961. 91. p.

[47] Giesswein, 1921. 62. p., Crucé. 36. p.; Raumer, 1953. 301-302. p.

[48] Raumer, 1953. 298. p.

[49] Crucé. 60-61. p., Raumer, 1953. 306. p., Lange, 1919. 422. p.; Foerster, 1967. 146. p.

egyhaztorteneti_szemle_2002_01_068-081.htm

[50] Crucé. 73. p., Raumer, 1953. 309. p.; Foerster, 1967. 146. p.

[51] Crucé. 70. p.; Ter Meulen, 1917. 150. p.; Lange, 1919. 423. p.

[52] Crucé. 72. p.; Lange, 1919. 412. p.

[53] Crucé. 72. p.; Ter Meulen, 1917. 150-151. p.

[54] Crucé. 62-68. p.; Raumer, 1953. 307. p.

[55] Crucé. 70. p.

[56] Crucé. 220-222. p.; Lange, 1919. 407. p.

[57] Crucé. VII-IX. p.; Lange, 1919. 407. p.

[58] Crucé. 191. p.

[59] Crucé. 59-60. p.

[60] Crucé. 73-74. p.

[61] Crucé. 110. p.

[62] Crucé. 104. p.

[63] Crucé. 91-92. p.

[64] Crucé. 108-109. p.

[65] Crucé. 106-108. p.

[66] Crucé. 155-157. p.

[67] Crucé. 157-167. p.

[68] Crucé. 168-175., 145-150. p.

[69] Crucé. 175-179. p.

[70] Crucé. 180-184. p.

[71] Crucé. 184-189. p.

[72] Lange, 1919. 399. p.

[73] Ter Meulen, 1917. 159. p.

[74] Nys, 1890. 375. p.; Vesnitch, 1911. 63. p.; Raumer, 1953. 79. p.

[75] Vesnitch, 1911. 70. p.; Raumer, 1953. 78. p.; Lange, 1919. 402., 433. p.

egyhaztorteneti_szemle_2002_01_068-081.htm

[76] Lange, 1919. 403. p.; Raumer, 1953. 84. p.

[77] Foerster, 1967. 147-148. p.

[78] Richet, 1912. 201. p., Lange, 1919. 403., 433. p.; Raumer, 1953. 81. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Nagy Károly Zsolt: Orbis Sensualium Pictus - A' Látható Világ lefestve. Joh. Amos Comenius művének s különböző kiadásainak összehasonlításából nyert néhány tanulság

Tanulmányom a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Kulturális és Vizuális Antropológia szakán szeminárium dolgozatként készült. Elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönet illeti tanáromat Bán András, és Mikó Árpád művészettörténészt a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményének fősztályvezetőjét. (A Szerző)

1. Johannes Amos Comenius könyve, az Orbis Sensualium Pictus tulajdonképpen az első, „közhasználatban” elterjedt illusztrált tankönyv – illetve az első olyan illusztrált könyv, amit kimondottan tanítási, még pontosabban rendszeres iskolai oktatás céljára készítettek. Szórszálhasogatónak tűnhet ez a körülírás, de később látni fogjuk, hogy fontos momentumokra utal. Hiszen illusztrált könyvek akkor már legalább százötven éve léteztek, könyvek illusztrálása információk közlése céljából sem volt ritka[1], sőt, az illusztrált tankönyv ötlete is felvetődött már, például Lubinus Eilhardus (1565-1621) is ajánlott ilyeneket, hogy megkönnyítsék és eredményesebbé tegyék az oktatást.[2] Ezen kívül is voltak – zömmel elvi ajánlásokban, felvetésekben kimerülő – próbálkozások, azonban elméleti síkon kidolgozott és gyakorlatban a kor színvonalán kivitelezett, átfogó mű nem született Comenius könyve előtt. A mű tankönyvhöz képest óriási sikert aratott, rengeteg kiadást ért meg, az első, 1658-as nürnbergi, s az utolsó – úgy tűnik, még oktatási célokat is szolgáló – 1910-es lipcsei megjelenése között.

A könyv, mely eredetileg a Comenius által is nagyobb jelentőségűnek szánt Janua egyfajta bevezetőjéül a legelső osztályban tanuló diákok számára készült[3], szoros összefüggésben áll nem csupán a Janua, de a Schola ludus anyagával is: „a sárospataki időszak alatt írt jelentős művei, mindenekelőtt az Orbis pictus és a Schola ludus, a Janua anyagának pedagógiai célok érdekében történő átdolgozása, illetőleg újraformálása. ... A Schola ludus élményszerű dramatizálásban, az Orbis pictus érdekes képekben ábrázolta, elevenítette meg ugyanazt az ismeretanyagot.”[4] A comeniusi életműben mindhárom könyvnek az értelmezési keretét – egymásra vonatkozásaiakon túl – egyfelől a valószínűleg 1620 és 1627 közt, bujdosásai alatt írott s 1631-ben megjelent „A világ labirintusa és a szív paradicsoma” című „labirintusregény”, és főképp az 1632-ben – majd latinul 1638-ban – megjelent „Didactica magna” adja. A Pansophia (1637) elvei mentén létrejött didaktikai művekkel való összefüggés minden bizonnyal magától értetődő, a „labirintusregénnyel” való összefüggés inkább hipotetikus; dolgozatomban azon

leszek, hogy ez is magától értetődővé váljék.

Az első kérdés, amit tisztázni kell az, hogy mi volt Comenius célja a könyvvel? A látszólag egyértelmű kérdésre a válasz nem annyira egyértelmű, az Orbis pictus ugyanis egy több célú tankönyv, ilyen volta pedig a szerző pedagógiai elképzeléséből következik. Először is, mint arról szó is volt, tulajdonképpen egy előkészítő tananyag. Alapvetően alapvető könyv. Az „Invitatio”-ban a Mester s a Gyermekek párbeszédében Comenius ezt írja:

„Mester: Jöszte ide, gyermekek, tanulj okoskodni, bölcselkedni!

Gyermekek: Micsoda ez? bölcselkedni.

Mester: Mindeneket, valamelyek szükségesek igazán megérteni, igazán cselekedni (véghez vinni), igazán kimondani.

Gyermekek: Kicsoda tanít meg engem erre?

Mester: Én, Isten segítségével.

Gyermekek: Micsoda formán? (Miképpen?)

Mester: Általviszlek tégedet mindenen: megmutatok néked mindeneket: megnevezek tenéked mindeneket.

Gyermekek: Íme, jelen vagyok! Vezessen kegyelmed engemet Istennek nevében!

Mester: Mindeneknek előtte meg köll tanulnod az közös (egy) szókat, melyekből áll az emberi beszéd: melyeket az állatok tudnak formálni, és a te nyelved utánna mondhat, és a te kezéd leírhat. Azután el fogunk menni a világra, és megismerjük mindeneket. Itten vagyunk egy eleven és szózatos abécéd (alfabétumod).”

A könyv célja tehát: alapot vetni. Alapját a szükséges (alapvető) ismereteknek, ezen ismeretek megszerzéséhez vezető útnak, és ezen ismeretek elsajátításához szükséges készségeknek, melyek közt kitüntetett a nyelv. A nyelv, amivel megnevezük, s a megnevezés által birtokba is vesszük a dolgokat, rendszerbe szervezzük azokat, „uralkodunk felettük”. Akár csak Ádám a mű egyik mottójaként idézett bibliai versben: „És vivé az Úr Isten az Ádámhoz a földön lévő minden állatokat, és az ég

alatt repeső minden madarakat, hogy látná, minémű névvel nevezné azokat. És ada az Ádám minden állatoknak, és az égi madaraknak, és minden mezei vadaknak, tulajdon neveket.”[5] Ha azonban alaposabban megnézzük a szöveg kontextusát, s a hozzá készült képet – teológus szerzőhöz méltón – a szöveg szerinti értelmén túl többet is találhatunk.[6] (Ld. 1-2. ábra.)

A szöveg egy mestert s egy gyermeket állít elénk, csakúgy, mint a kép. A pozíció, az attribútumok megfelelnek a 17. század előírásainak: a gyermek fejfödőjét levéve alázatosan áll a tanító előtt, akit megfelelő eszközzel – pálca – és kéztartással, státusát jelző ruházatban, életkorát, s ezzel együtt minőségét (idős, bölcs) is jelző fehér szakállal látunk. Szakállát tekintve akár Comenius maga is lehetne. Ebben az olvasatban a Gyermek és a Mester ideáltipikus képét látjuk, kapcsolatuk paradigma értékű ábrázolását, mely arra tanít, hogy miképpen illik a gyermeknek magát a mester alá rendelnie.

Túl a verbális és morális értelmezésen lássuk az allegóriát. Még érdekesebb ugyanis a hely, ahol vannak. Valahol vannak. Nem falu, nem város, inkább a város felé vezető út, kívül a társadalmi léten. Nem együtt mennek, inkább a találkozás, a szembe-kerülés pillanatát látjuk. A 16-17. századi „bemutatás-festményeken”, ahol valamilyen gyermek valamilyen tanítóval kerül kontaktusba – melyeknek antik archetípusa Achilles bemutatása Kheirónnak – általában jelen van a „bemutató”, egy szülő – Péleusz –, aki elvezeti a gyermeket a mesterhez. Rendesen a 17. században ez valóban a szülő dolga volt. Ezen a képen azonban senki sincs jelen a gyermekén és a mesterén kívül. A gyermek magára maradt, szemben a mesterrel. A pozíció az ún. átmeneti rítusokat, közülük is kiemelten a beavatásokat idézi. S valóban, tipikus beavatás-helyzetről van itt szó. A gyermek az iskolába kerülve megszűnik természetes élete számára s beavatást nyer a kultúra magasabb régióiba, hogy aztán elfoglalja kijelölt helyét a társadalomban. Ennek a beavatás-koncepciónak most csupán három vonatkozására hívom fel a figyelmet:

a) a beavatási szertartás során a beavatandó megtanulja a dolgok megnevezését, bevezetést nyer azok összefüggésrendszerébe, a közösség világképébe. Comenius a mester által ugyanezt ígéri a gyermeknek. Az Orbis pictus ezen felül egyfajta bevezetés a latin nyelv világába is, méghozzá kettős értelemben, hiszen egyfelől ténylegesen megismertet a dolgok latin megnevezéseivel, másfelől viszont a könyv a „Janua kapuja” is. A latin nyelv tanulása a középkor századaiban egyfajta beavatássá vált, s még Comenius korában is az volt. Nem csupán természetes nehézsége okán, sokkal inkább azért, mert tudása belépőt jelentett a kultúra magasabb régióiba. Sőt, miután sokáig az Írás is alapvetően latin nyelven volt hozzáférhető, illetve az Írás tanulmányozásának közege, melyben az efféle tevékenység elképzelhető, a

humanizmus majd a reformáció kibontakozásáig a kijelentés nyelvéné előlépett latin volt, ezáltal ismerete az isteni titkok szférájába való behatolás kapuját is szinte kulcsként megnyitotta. A latin nyelvnek ezt a szerepét jól példázza a chartres-i katedrális nyugati kapujának 12. századi szoboregyüttese, mely a hét szabad művészet allegorikus alakjait ábrázolja. Rajtuk keresztül az iskola tananyaga mintegy a mennyországot a földön reprezentáló szent térbe, a szentségbe, a Szent közelségébe vezető útként jelenik meg. A szentség természetesen élesen elkülönül a profántól, hiszen ebben a világképben az épületen belül található. Comenius könyvében a nyelv a látható, tapasztalható világba vezet, melyet – a reformáció szellemében gondolkozva – mint alkotását áthatja az Isten szentsége.

b) A természetfelettil történő találkozás – mely a beavatási szertartásoknak is sokszor fontos eleme – azonban magában a műben is megtörténik, hiszen az alfabétum után az első fejezet az Istenről szól. Az istennel való találkozás ezen felül tulajdonképpen közvetlenül is jelen van az *Invitatio* képi megformálásában. A civilizációtól eltávolodva a természetben vagyunk. Comenius az imént idézte fel a bibliai elbeszélést, melyben a kezdetekkor Ádám megnevezi az állatokat, melyeket Isten eléje visz, s ez tulajdonképpen a nyelv kezdeteit is jelöli. A következő lapon pedig a gyermek éppen az állatoktól tanulja az alfabétum hangjait, melyekkel megnevezheti a világ dolgait, amiket a mester majd megmutat neki. Az ádám helyzet, mint egyfajta utalás jön itt elő.[7]

c) Végül a beavatás célja, hogy a gyermek – megismerve a közösség világképének összefüggésrendszerét – immáron új státuszban épüljön vissza a társadalomba. Ez az iskola és a comeniusi pedagógia célja is. Comenius tisztában van azzal, hogy nebulói közül sokan, akik az „eke szarva mellől” jöttek az iskolába, néhány esztendei tanulás után oda is térnek vissza. Célja az, hogy ezek is jobban eligazodva a világ dolgaiban jobban tudják tenni a dolgukat. A dolgukat, amit nem csupán a társadalom vár el tőlük, de amire az Isten is elrendelte őket.[8]

A célok, intenciók egymásba fonódnak. Comenius műve gyakorlatilag nyelvkönyv, s – tulajdonképpen a szerzőn kívül – a későbbiekben mindenki akként is kezelte. Ő azonban az *Invitatio*ban nem nyelvtanulásra, hanem a bölcselkedés megtanulására hívja a gyermeket. Éppen ezért választja anyagát a mindennapi életből, s ez által a nyelv labirintusán túl a világ labirintusában való eligazodásra is tanítani akar. Itt kapcsolódik az *Orbis pictus* a labirintusregényhez. „A világ útvesztője” egy kvázidantei pozícióban indul; ez a pozíció pedig potenciálisan mindannyiunké. Olyan helyzet, melyben az alapokhoz kell visszatérnünk, a dolgok megnevezéséhez, hogy tudjuk: mi micsoda.

A labirintusregény és a Világ labirintusában eligazodást segíteni kívánó Orbis pictus közt a következő összecsengés az intencionáltságban van. Mindkét esetben egy cél felé haladunk s a cél mindkét esetben ugyanaz: a szív paradicsoma, ami itt e világon abban a bölcs és kegyes életben élhető meg, mely felé a „Bérekesztés”-ben terelgeti az Orbis pictus gyermekét a mester.

Végül a harmadik rokon vonás a vándorút, illetve zárandoklat. Ayers Bagley felfigyelt arra, hogy az első – 1659-es – angol kiadásban nyitó és záró fejezetben a Mester más-más fejedőt hord. A többi elem egyezése miatt ennek a momentumnak jelentést tulajdonít, s azzal magyarázza, hogy a záró fejezetben a szakállas Mester jellegzetes kalapjával a zárandok szerepben ábrázolt Szent Jakabot idézi (ugyanaz a kalapváltozat megjelenik a kortárs nürnbergi kiadáson is). Ebben az időben pedig szerte Európában újraéledtek e szent Santiago de Compostella-beli templomába irányuló zárandokutak. Ezek alapján az úton találkozók Mester és Gyermek, valamint a zárandokként búcsút intő Mester az élet – a tanulás – zárandokútként történő interpretációját is lehetővé teszi. Érdekes módon az Orbis pictus két szélső fejezetének megegyező képe egyfajta ciklikusságot sugall; az út talán sosem ér véget. Ugyanakkor az egész olyan, mint egy „virtuális utazás”...[9] Ezzel azonban még nem merítettük ki a vándorút- vagy zárandoklat-értelmezés lehetséges kereteit. A labirintusregény egy képzelt világban – egy sűrített világban – játszódik, s jóllehet a sűrítés alapvető oka más, az Orbis pictus világa szintúgy konstrukció, a valóság ismerős elemeiből összeállított képzelt-világ-kép. Az Orbis pictus célja ráadásul a tanítás, a képeket Comenius azért alkalmazza, hogy a dolog és megnevezése összekapcsolódjék, s a megtanultak így könnyebben felidézhetők legyenek. Mind a labirintus, mind az Orbis pictus világát karakteres képek alkotják. Ez fokozottan érvényes a labirintusregényre, de áll az Orbis pictusra is, úgy a szó szoros értelmében – pl. olyan témákban mint az „Éktelenek s csuda termetűek” ahol a képek szinte mehökkentik az olvasót – mint az olyan allegorikus képek tekintetében, mint amilyenekkel pl. az erényeket mutatja be a szerző. Végeredményben ezek a tulajdonságok az ars memoriae s az imagines agentes – a kommunikációs gyakorlatból a 17. századra gyakorlatilag kikopott – jelenségeihez közelítik Comenius alkotásait.[10]

Ez a rövid elemzés azon túl, hogy invitáció a további vizsgálódásra, megmutatja az Orbis pictus képeiben rejlő többszörös értelmezési lehetőséget is. Miért fontos ez? Egy tankönyv feladata Comenius számára alapvetően az, hogy rendszerezett, korszerű ismeretanyagot adjon át, s ne csupán tudásra, hanem bölcsességre vezessen.[11] Számára a nyelvkönyv is ilyen. Ebben is és valószínűleg ezért is különbözött Comenius felfogása a kortársakétól, akik számára a nyelvtanítás példatára nem a mindennapi élet, hanem a klasszikus auctorok anyaga. Ilyenformán pedig könyve szükségszerűen kora ismeretanyagát, illetve világképét is kell, hogy tükrözze.

Rögtön itt felvetődik azonban egy kérdés, mely további vizsgálódásunk szempontjából lényegbe vágó: hogyan teszi ezt a könyv, milyen viszonyban áll az Orbis pictusban a világról alkotott – mint azt tudjuk, meglehetősen „erős” és sajátos – comeniusi idea és a fortyogó 17. század átalakulóban levő világképe? Comenius azt írja, hogy a bölcselkedés azon dolgokra vonatkozik, „valamelyek szükségesek”. A bölcselkedés tehát legelőször is választás; a lényegtelen, szükségtelen dolgok elválasztása a szükségesektől, lényegesektől.[12] A kérdés mármost az, hogy az Orbis pictus világa már eleve egy ilyen „válogatott” világ, comeniusi konstrukció-e vagy inkább a bölcs választás megtanulását elősegítendő a világról tudható alapvető ismeretek kváziteljességét nyújtja? Comenius szerint könyve minden ez világon lévő legderekasabb dolgokkal, és cselekedetekkel foglalkozik. Ebből, s a könyv tartalomjegyzékéből is úgy tűnik, sok minden kimarad az ismertetésből, ami a világhoz szervesen hozzá tartozott akkor is[13], s ez a kihagyás koncepciózus. De vajon kit jellemez ez a koncepció? Persze, mondhatnánk, hogy a könyv gyerekeknek készült s ezért, meg a keresztény erkölcs és miegymás okán maradt ki belőle ez is, az is. Ugyanakkor sok olyan téma is benne van, ami – a gyermekek számára – teljesen feleslegesnek tűnik. Ez viszont Comenius koncentrikus körökként elképzelt iskolarendszerével lehet összefüggésben, mely szerint a későbbi ismereteknek egyfajta magját már a legalsó osztályokban is megelőlegezi. (Egy másik – nemrég még errefelé egyeduralkodónak számító – magyarázat szerint benne a feltörekvő polgárság racionális értékrendje tükröződik.) Valószínűnek látszik, hogy – csupán terjedelménél fogva is – a könyv nem a világ teljességét mutatja be úgy, ahogy az megmutatkozik, hanem egy „szerkesztett” változatot, ami a teljesség struktúráját mutatja meg. A kérdés mostmár az: mi szolgáltatja e szerkesztés alapelvét? Comenius ideája a világról, vagy a 17. század „közgondolkodása”? A megoldás a világkép természetében leledzik. A világkép mindig hozzárendelhető egy gondolkodási horizonthoz. Az a centrum, ahonnan ez a horizont belátható – jelen esetben Comenius – adja a vonatkozási pontot, amihez képest a horizonton belüli világ egy meghatározott struktúrába – jelen esetben a pansophia enciklopédikus struktúrájába – szerveződik. Ezen a horizonton belül a rendező elv szerint alakul ki centrum és periféria. Comenius két lábbal áll századában, abból indul ki és abban akar helyes utat mutatni, horizontja pedig meglehetősen széles, tágas. Könyve ráadásul egy, a – protestáns – társadalom egésze felé nyitott iskola használatára készült, s már csupán ezért sem lehetséges, hogy a valóságtól elrugaszkodva egy idealizált világ képét rajzolja meg benne, s ne „ez világ” – a közös horizonton belül lévő – dolgait. Milyen volt az a világ? „Folytatva az előző évszázad átfogó szellemi törekvését – írja róla Dömötör Ákos –, benne a középkor fantasztikummal átítatott hagyományai ötvöződtek össze az újkor polgári társadalmának ismereteivel. (...) Mindenütt az átmenetiség nyomta rá a bélyegét a művelődési kezdeményezésekre a XVI. és a XVII. század első felében. A herborni egyetemen együtt élt a tudomány késő humanista-keresztény orientációja a

matematikai-rationális gondolkodásmóddal és a megismerés szekularizált formáival.”[14]

A dolgok struktúráját a comeniusi életműben a pansophia adja, a következő kérdés tehát az, hogy mi a pansophia rendszerező elve? Három ilyen alapvető elvet kell legalább megemlíteni, melyek: az enciklopédikus látásmód, a harmóniára való törekvés és a természetesség elve, melyekről később szólok.[15] Fontos azonban látnunk, hogy a pansophia nem új világot akar teremteni, nem új értékrendet akar adni, hanem a már meglévőt akarja helyreállítani egy hanyatló, zűrzavaros, a benne élők szerint olykor antikrisztusinak, apokaliptikusnak érzett-nevezett korban. Ehhez megfelelő módszer is kell, egy az eddigieknél remélhetőleg egyszerűbb. Így fogalmazza ezt meg Comenius a Didactica Magna XI. fejezetének 9. bekezdésében: „Amit nagyon kellemes módszerrel lehetne becsepegtetni és beplántálni az értelembe, azt erőszakkal belenyomták, sőt beletömték és beleerőszakolták – ti. a régi iskolákban. Amit tisztán és világosan lehetett volna a szemek elé tárni, azt zavarosan, igen bonyolultan, kuszáltan nyújtották, mint megannyi rejtvényt.”[16] A pansophia tehát a tartalom, ami jelen világ szintézisét jelenti, s a „panmethodia” az az univerzális módszer, melynek segítségével ez elsajátítható. Ebbe a rendszerbe illeszkedik az Orbis pictus is, mely így egyszerre tükrözi a 17. század világának és Comenius gondolkodásának.

A világkép az idők folyamán változhat, s mint tudjuk, tapasztaljuk, változott, változik is. Az Orbis pictus a Janua árnyékában, majd idővel attól függetlenül előbb Európában, utóbb Amerikában s még Ázsiában is megjelent s a 20. század elejéig népszerű volt. Ez a népszerűség azt feltételezné, hogy a világgal s a vele együtt változó világképpel együtt az Orbis pictus is változott. Ebből kiindulva a következőkben annak próbálom utánajárni egyfelől, hogy Comenius műve a „világ lefestése” által milyen világképet állít a növendékek elé, s hogy a mű későbbi kiadásában ez a kép milyen változásokon megy keresztül. Másik kérdésem ezzel párhuzamosan arra vonatkozik, hogy a világkép átadásának ez a módja mennyire volt, lehetett hatékony, kiváltképp az Orbis pictus eredeti koncepcióját tekintve.[17]

2. „Micsoda ez? bölcselkednyi... Mindeneket, valamellyek szükségesek igazán megérteni, igazán cselekednyi (véghez vinnyi), igazán kimondanyi.” A bölcselkedés választás, ugyanakkor a dolgok megértése, és ezen a megértésen alapuló életvitel: konzekvens cselekvés és beszéd is. Akár úgy is mondhatnám: az igaznak és igazán megismert dolgok mellett való kitartás a cselekedetek és szavak harmóniája által.

A nyelv, a dolgok megnevezése ekkortájt a tudományos diskurzusnak is egyik lényeges eleme. Comenius a bölcselekedésben a nyelvnek kitüntetett szerepet tulajdonít; a dolgok megismerése, a róluk kialakuló kép(zet)ek és megnevezésük együttesen alkotnak struktúrát. Ezt megalapozandó, a könyv – mint a szerző írja előszavában – tartalmazza minden ez világon lévő legderekasabb dolgoknak, és ebben az életben való cselekedeteknek leábrázolását és neveken való megnevezését. Ezeket fejezetenként egy összefoglaló cím (meg-nevezés) alá gyűjti, egy képben összesűrítve megjeleníti, s a képhez fűzött magyarázatokkal (megírások) egészíti ki, teszi feldolgozhatóvá, befogadhatóvá. Néhány kiadásban az újonnan megtanulandó szavakat dőlt betűvel szedette, s ezek a dőlt betűs szavak a különböző nyelvű szövegekben egymásnak megfeleltethetőek, így a könyv – motivációjának megfelelően – roppant hatékony nyelvtanulási segédlet. Annyira, hogy a mai „Tesz-vesz város” típusú, s a felnőtt korosztály számára készített „képes” szótárak is ezt a módszert követik, persze legtöbbször sokkal kisebb fantáziával s éppen az az átfogó ismeret-, és világképközlés hiányzik belőlük, ami Comenius művét egyedülállóvá, s mint a tapasztalat mutatja, korokon átívelővé tette.

Comeniusnak könyvével, mint szó is volt róla, a nyelvoktatáson kívül – illetve inkább azzal együtt – más céljai is voltak. Tudjuk, hogy a könyv megszerkesztésére alapvetően a kényszer vitte: „...magyarországi tartózkodása alatt...rá kellett döbennie, hogy a vesztibuláris osztályba lépő tanulók olvasás- és íráskészsége nem megfelelő. ... Ezért egy anyanyelvi alapozó osztályt hozott létre, amely számára két ábécés-könyv tervezetét is készített. Először „Tirocinium” (Kezdet) címmel adta ki latin nyelvű könyvecskéjét, melyben betűkapcsoló táblázatok, gyakorlószövegek és dialógusok kaptak helyet. Hamarosan követte ezt a „Lucidarium” is, amely 150 leckében s az egyes leckék fölött elhelyezett képekben mutatja be a egész világot a gyermekeknek.”^[18] E Lucidarium utóda, továbbfejlesztett változata volt az Orbis pictus, melynek szerkesztése, kiadása pansophikus oktatási elvei megvalósításába – kényszer ide vagy oda – szervesen illeszkedett. Comenius pansophiája nem valami öncélú tudományos konstrukció, hanem egy élet ihlette s életre nevelő, pedagógiát és iskolarendszert átfogó, összefüggő ismeretrendszer ideája volt, amely a világot a maga teljességében képezi le, teszi áttekinthetővé, így segítve a választást szükséges és szükségtelen dolgok között. A pansophia ideája valószínűleg Comenius diákkori élményeiből táplálkozott. „Nagy hatást gyakorolt rá Alstedt, aki ... később a gyulafehérvári akadémián tanított. A fiatal Comenius – kitüntetésképpen – segíthetett Alstedt enciklopédiájának összeállításában. Az enciklopédikus törekvések így lettek visszhangra Comenius gondolkodásában.”^[19] Comenius mestere így ajánlotta háromezer oldalas művét Bethlen Gábor fejedelemnek: „... a kiváló iskola, amelyet Magasságod pártfogol ebben az egyetlen kötetben fáradság nélkül együtt találhatja mindazt, amit én hatszáz más könyvből csak nagy fáradsággal tudtam összegyűjteni,

és amelyet még nagyobb fáradsággal sikerült elrendeznem és a módszer fényességével megvilágítanom.[20] Az egyszerűség, az összegyűjtés, a módszeres összefoglalás és elrendezés – Comenius ezekben szorgalmasan követte mesterét, s az Orbis pictus is ezen elvek mentén készült. Valószínűleg elég korán „kikristályosodott az a meggyőződése, hogy az összes emberi ismeretet a legegyszerűbb, legáltalánosabb alapfogalmakra kell visszavezetni. Emellett ki kell dolgozni az alapvető fogalmak egymáshoz való kapcsolódásának rendszerét is. Ez a mindent átfogó tudomány lesz a “tudományok tudománya”, vagyis a pánszofia[21]. A “mindentudás” majd hozzásegíti az embert ahhoz, hogy megtalálja helyét, boldogulását a világban.”[22] Tegyük hozzá, hogy itt, az általános értelmezésekkel ellentétben, hangsúlyosan nem egyszerűen „mindentudásról” van szó, hanem minden dolgok rendszerezett és harmonikus tudásáról, mintegy nyelvtanról és szótárról a „nyelviként megragadott” világhoz.

Könyve megformálásában Comenius a fokozatosság, s az egymásra épülő ismeretek elvét követte – csakúgy, mint iskolarendszerében általában. Ennek következtében a könyv anyaga az egyszerűtől az összetett, a konkrétól az elvont s a közelitől a távoli felé halad. A könyv anyaga ezek alapján nagyjából az alábbiak szerint csoportosítható[23] (persze ez csak egy utólagos csoportosítás, eredetileg a fejezetek közt nincs, csupán egyetlen direkt cezúra a XLIV. fejezet előtt):

1. Megszólítás
2. Ábécé
3. Elemi ismeretek: I. Az Isten; II. A világ; III. Az ég; IV. A tűz; V. A levegő; VI. A víz; VII. A folyók; VIII. A föld. A Világról szóló fejezetben (II.) az 1669-es kiadásban ezt mondja: „Ekképpen rakva vannak lakosival a négy éltető állatok, mellyek a világnak legnagyobb testeik.” Az 1798-as pozsonyi kiadás ugyanezt így fogalmazza meg: „Az egész Világ négy éltető-állatokból áll, a’ mellyek: a’ levegő-ég; tűz; víz; és föld.” Ebben az első részben ezeket veszi sorra tehát Comenius, a következőkben pedig részletezi ezek külön neveit.
4. Természetrész: IX – XXXIV.
5. Antropológia: XXXV – XLIII.
6. „Az embernek életemje” XLIV – LXXXII. Az 1669-es kiadásban a XLIV. fejezettel kezdődő részt így vezeti be: „Az embert láttuk; mostan menjünk tovább az embernek életemjére (eledelére, ételére, italára) és az kézműves mesterségekre, mellyek ide szolgálnak.” E részben tárgyalja azonban a kézműves mesterségek alapanyagait és a különböző kézműves termékeket, valamint azok felhasználását is (pl.

„A sörfőzés” és „A vendégség” „Óramutatók”, vagy „Nézésre (szemnek) szolgáló üvegek”, „Az ház” és „Az háznak részei”) általában oly módon, hogy a részek és tevékenységek egy nagyobb egész felé vezessenek Például az élelemtermelés vezet az ételkészítési és szakács ismereteken át a vendégségig, vagy a lenmívelés a szövésen és a vásznak fajtáin át a szabóig, az ács a mesterséges emelő szerszámok ismertetésén át a házig.) A részt „Az úton járó”-ról szóló fejezet zárja, amely egyben bevezeti a következőket (úgy is, hogy egyre tágabb kitekintésre, mintegy „szellemi peregrinációra” vezet a világ dolgai, szorgalmatosságai felé).

7. Közlekedés: LXXXIII – XC.

8. Művelődés, tudományok, művészet: XCI – CVIII.

9. „Az erkölcsökrül tanító tudomány” CIX – CXVII.

10. Társadalmi ismeretek CXVIII – CXLIII.[24]

11. Vallási ismeretek: CXLIV – CL.[25]

12. Bérekesztés. Annak, hogy a bérekesztés pár sorát is önálló tartalommal bíró részként értelmezem, oka rögtön kiderül, ha idézem magát a szöveget: „Ekképpen láttál röviden mindeneket, valamelyeket megmutathatnyi és megtanultad a legfőbb szókat a deák, német, magyar nyelvnek. Menj el mostan dolgodban és olvassad szorgalmasan a több jó könyveket is, hogy tudós, bölcs és kegyes lehess. Emlékezzél meg ezekről, az Istent féljed és azt segítségül híjad, hogy megadja teneked a bölcseségnek lelkét. Légy jó egészségben![26]

Így fogja egységbe Comenius művét, s itt adja meg tulajdonképpen hosszú távú célját is. „Az tudatlanság ellen való orvosság a’ tudomány, mellyet az oskolákban köll ez elmékbe beléöntenyi...” – mondja műve előszavában, s itt válik világossá, hogy mindennek célja az, hogy a gyerekekből tudós, bölcs és kegyes[27] felnőtt válják.[28]

Comenius az egyes fejezeteket és a belőlük összeálló gondolati egységeket zömmel összefüggő szöveggé készítette, így a fejezetekre bontás nem minden esetben jelent új témát, s a fejezetek olykor szorosan egymáshoz kapcsolódnak. Jó példa erre a CXLIX. Az Istennek gondviseléséről és a CL. Az utolsó ítéletről szóló fejezetek kapcsolódása: (CXLIX.) „...Jaj az bolond (esztelen) bűvös bájosoknak és boszorkányoknak, kik az ördögnek adják magokat (egy kerületbe szorulva bűjös bájossággal elhíván őtet), vele bagzanak (vele egyet értenek) és az Istentől elszakadnak, mert ővele együtt fizetéseket elveszik. (CL.) Mert eljön az utolsó nap, amely a trombita szó által az megholtakat ismét föltámasztja és azokkal együtt az

eleveneket idézni fogja a fölyhőben megjelenő Jézus Krisztusnak törvényszéki eleibe, hogy számot adjanak minden cselekedetjéről...”

Mind tematikájában, mind megfogalmazásában, mind pedig céljában Comenius műve tehát egységre törekszik. Célja, hogy egységbe fogja a világ dolgait, illetve, hogy a világot a maga egységében, összefüggéseiben mutassa be, hogy ezeket egységes formában, mint koherens szöveget adja elő, s hogy segítse az egységes, harmonikus személyiség fejlődését növendékeiben. Ugyanarról a harmóniáról van itt is szó, amit a Didactica Magna egy sokat idézett részletében ekképp fogalmaz meg: „Maga az ember nem egyéb, mint összhang – teste és lelke szempontjából egyaránt. Mert ahogy maga a hatalmas külvilág (makrokozmosz) óriási órászerkezethez hasonlítható, melyet különböző kerekkel és csengőkkel úgy szerkesztettek egybe, hogy az egészben az egyik rész a másikat indítsa, hogy a mozgás folytonossága és összhangja meg ne szakadjon: hasonlóképpen az ember is. Ami ugyanis a csodálatos művészettel felépített testet illeti, itt van elsősorban a mozgás kiindulópontja: a szív; ez az élet és a cselekvések forrása, ahonnan a többi tagok a mozgást és a mozgás mértékét merítik. A súly azonban, amely létrehozza ezt a mozgást, az agy: ez az idegek – mintegy kötelékek – segítségével megindítja és féken tartja a többi kerekeket: azaz a tagokat. A cselekvések külső és belső változatossága azonban kétségkívül az egyes mozdulatok egybehangzó, egymáshoz való viszonyában áll.”[29]

Az enciklopédizmus és a harmónia mellett a harmadik alapelv a természetesség. Comenius a Didactica magna című művében a tanítás példatárát és tételei bizonyítékait általában a természetből és a mechanikus-módszeres, praktikus-hétköznapi mesterségek (a racionális cselekvés) illetve technikai természetű emberi alkotmányok köréből veszi (pl. az óra, a hajó, különböző mesterségek, stb.). A mindennapi élet ezen fontos eszközei vagy akkortájt, vagy nem sokkal korábban mentek át óriási fejlődésen. Az utazások, a különböző technikai felfedezések s nem kevésbé a manufaktúrák kibontakozása az ember énképét is jelentősen átalakította, csakúgy, mint a test feltérképezése, a mikroszkóp feltalálása és a „tudományos igényességű” emberboncolások gyakorlata. Megváltozott az ember magáról alkotott képe, s megváltozott a természethez, illetve a természet értelmezéséhez, „használatához” való viszonya is – nem kis mértékben a reformáció hatására. A comeniusi oktatási rendszer kritikájában legtöbbször a kor tudományosságára jellemző mechanikus szemlélet eluralkodását említi negatívumként, míg pozitívumként a természetesség mindenek fölé emelését. „Comenius a racionalista pedagógia atyja.” Kevés szó esik azonban a comeniusi természetesség-eszme magjáról. Az ember szerinte a természet szerves része, ezért rá éppen úgy alkalmazhatók a természeti törvények, melyeket természetesen Isten alkotott. A természetre való hivatkozással – mely nála sokszor az elmélethez utólag gyűjtött példa – ahogy mondani szokás,

Comenius kikapcsolja a skolasztikus iskola tekintélyelvűségét, szembehelyezkedik azzal. Mit takar azonban Comenius természet-fogalma? Pozíciója meglehetősen teologikus, nem csupán azért, mert a természetet Isten teremtésének tartja, hanem azért, mert – mint írja – „A »természet« szón egyébként Isten mindenre kiterjedő gondviselését is értjük, vagyis az isteni jószág soha meg nem szűnő beavatkozását, amely mindenkinek minden tettében megnyilvánul; mégpedig minden teremtménynél abban az irányban, amelyre őt kijelölte... Nyilvánvaló, hogy az ember a dolgok megértésére, az erkölcsök összhangjára és Isten mindenkifelett való szeretetére született és rendeltetett...”[30]

A természet ezen értelmezése az ember esetében Comeniusnál az istenképűségből következik: „Nyilvánvaló, hogy minden ember alkalmasnak születik arra, hogy tudományos ismeretekre tegyen szert, elsősorban azért, mert Isten képmása. A hű képmás pedig szükségképpen eredetijének vonásait tükrözi, különben nem lenne képmás.”[31] Gondolatrendszerében az istenképűség egyszerre cél és eszköz[32]: cél, hogy az ember visszatérjen eredeti, bűnösélet előtti teremtettsége állapotába és ennek eléréséhez eszköz, lehetőség, azaz Isten tulajdonságainak visszatükröződése az emberben.[33] „A »természet« szó fogalmát vallásos értelmezésben, mint teremtett valóságot tekinti, s így a módszer természetessége egyúttal az isteni bölcsesség követését, útmutatását jelenti nála” – írja Geréb György[34]. Ez pedig egybecseng Bacon szavaival: „Isteni adomány folytán az ember jogot kapott a természet fölött: vegye hát ezt a jogot birtokába és éljen is vele.” A természetesség ilyen megfogalmazása tehát egyszerre jelent teológiai és természettudományos alapot a kutatásra, lehetőséget ad a skolasztikával való legális polemizálásra, s ugyanakkor olyan fogalommá válik, melyben összeegyeztethető a haladó filozófia a teológiai látásmóddal.

3. „És megszemlélünk mindeneket” – ígéri a Mester a Gyermeknek, s valóban, Comenius mester mindent láthatóvá, érzékletessé akar tenni, légyen szó akár a maga egészében megtapasztalhatatlan Világról, vagy az emberi lélekről, esetleg az Istenről. Az a világ tehát, melyet könyvében bemutat, magába foglal láthatót s láthatatlant egyaránt. Ez annál is fontosabb, mert a könyv szerzője Bacon empirikus filozófiáját követve nagy hangsúlyt tesz a tapasztalásra. Comenius egy átmeneti kor gyermeke, Galileo, Descartes – aki bírálta is őt –, Rembrandt, Milton, Tulp doktor kortársa, azonban a 17. század átalakuló, „forrongó” világában, mint aki zaklatott élete során maga is átélte a diszharmónia keserves következményeit, összhangra törekedett. Életműve értékelésének egyik központi problematikája éppen ez az egységre, az egymásnak feszülő gondolatvilágok harmonizálására való törekvés. Kritikusai

legtöbbször éppen ezt értették meg a legkevésbé törekvéseiből. (Persze, az igazsághoz hozzá tartozik, hogy olykor valóban igen furcsának tűnik, hogy békésen megfér egymás mellett a tekintetével gyilkoló Baziliszkus és a feltárt emberi koponyában a barázdált agyvelő képe kapcsán a legfrissebb gondolkodás-elméletet magyarázata.)

A képek a könyvben a szöveggel minden tekintetben egyenrangúak és vele szorosan össze is függenek, úgy, hogy a szöveg nélkül sokszor nehezen értelmezhetőek. Ugyanakkor több kép beilleszthető egy-egy téma ábrázolási hagyományába s visszavezethető pl. allegória mintakönyvekre.[35] Mint vizuális információhordozók – az előbb mondottakból egyenesen következik – nem csupán illusztrálnak. Nem csak mintegy vizuális leltárát nyújtják mindannak, ami a szövegben említésre kerül, hanem ezen fölül nemegyszer szinte szimbólumrendszerbe sűrítik a szöveg tartalmát, s így azon túl is mutatnak. Így tehát nem meglepő, hogy Comenius a képeket is maga tervezte. „Minden valószínűség szerint az általa megszerkesztett Orbis pictust még Sárospatakon 1653-54-ben saját kezű rajzokkal látta el, de – sajnos – a kivitelezéshez szükséges vésnökmeisterre már nem akadt, ezért küldötte kéziratát Nürnbergbe.”[36] Nürnberg választása nyilván nem véletlen. A fametszetek készítése általában három „lépcsőben” történt: az első lépcső maga a szerző, jelen esetben Comenius, akinek határozott elképzelései voltak arról, hogy mi kerüljön a metszetekre, és szerencsés esetben valamilyen mintát, vázlatot, sőt ha a megfelelő tudás birtokában volt, kész képet tudott a rajzoló elé adni[37]. A második lépcső tehát a rajzoló, aki az eredeti alapján a dúcra rajzolta az ábrát. A harmadik lépcső – sok esetben a leggyengébb láncszem – a véső. Rajta múltott, hogy a fa adta lehetőségek kihasználásával mekkora finomságot, részletgazdagságot tudott elérni. Ez a három lépcső nem csupán technikai szempontból, hanem a képi információ átadása szempontjából is fontos, hiszen az Orbis pictus esetében a szerzői intenciók és a dúcok vésése közt századok telhettek el – kérdés, hogy a késői rajzoló és véső hogyan viszonyult a szerző elgondolásaihoz. Az első „lucidárium”-hoz s „utódához”, az Orbis pictushoz készült rajzok sok hasonlóságot mutathattak (erre utalhat a két, Sárospatakon próbaként kinyomtatott töredék összehasonlítása az Orbis pictus megfelelő ábráival[38]). Comenius nagy figyelmet fordított a képek megfelelő elkészítésére, a szemléltetés ideájából következően fontos volt számára, hogy a metszetek a lehető legjobb minőségben s intencióihoz – a szöveghez – maximális hűséggel készüljenek. Nürnberg messze földön híres műhelyeivel garanciát jelenthetett az elkészült munka minőségére nézve, arról nem is beszélve, hogy az Endtner műhely munkáját – ahol a könyv végül is készült – Comenius már ismerhette.

A kiadások összehasonlítása nyomán valószínű, hogy vagy Comenius személyes felvigyázása[39], vagy valamely más ok miatt egyfajta hagyományozás alakult ki a képek terén, s bizonyos kiadások sokszor csak hosszas megfigyelés után árulnak el

némi különbséget, akkor is csak a legapróbb részletekben, mondjuk egy felhő alakjában, vagy egy kalap formájában. A lőcsei, első magyarországi kiadás képeit a helyi evangélikus iskola latin tanára, Bubenka Jónás készítette. „Képecskéi (...) a nürnbergi kiadás ábráinak puszta tükörképei, a metszést tehát közvetlenül a német kiadások képeiről végezte. Bár gyakorta hibázott, hiszen amíg a kép egyes részleteit a nyomtatás követelményeinek megfelelően ellenkező értelemben másolja a dúcra, addig másutt megfelelnek erről a szabályról, metszetei nagyban hozzájárultak a mű magyarországi sikeréhez.”[40] Bubenka mester persze nem csak hibázott[41], de a képeket – most is csak az apróbb részletek, például az ábrázolt ülőalkalmatosságok tekintetében – aktualizálta, a helyi ízlés és körülmények szerint át is formálta.[42]

A képi hagyományozás a későbbiekben is meglehetősen erősnek bizonyult. Ezt olyan részletek mutatják a legjobban, mint amilyen a „A Ház” c. fejezet. Összehasonlítva az 1669-es, 1777-es, valamint 1806-os képeket; valódi különbséget csupán az első két kép között látunk. (Ld. 3-5. sz. ábrák.) A szöveg azonban, meglepő módon, e különböző képek mellett is ugyanaz. Néhol igazítja csupán ki az újabb verzió a régies szóalakokat, azokat is legtöbbször zárójelben, de a ház szerkezete és leírása az évszázadok során mit sem változik.

A képek alapvetően két formára vezethetők vissza. Az első az 1658-as latin-német nyelvű kiadás kép- és szöveganyagát viszi tovább. (Részben a 19. századi kiadások is merítették belőle.) A másik vonal a 18. század elején, ismét Nürnbergben megújított képanyagot – és szöveget – követi, eredője minden valószínűség szerint az 1719-es, Martin Endtner-féle kiadás. Utóbbi megjelenése a könyv egyfajta „modernizációnak” is tekinthető. A képanyag és a szöveg ezen – és későbbi – modernizációja alapvetően két oldalról közelíthető meg. Egyfelől tapasztalható egyfajta direkt modernizáció, azaz a közölt ismeretek és az azokat közvetítő csatornák korszerűsítése. Ez leginkább a már említett 1719-es gyökerekkel rendelkező 1769-es és 1777-es nürnbergi kiadásban tapasztalható. 1719-ben Wolfgang Christoph Dessler[43] jelentős változtatásokat hajtott végre az anyagon; a fejezetek száma kb. az eredeti kétszeresére nőtt, s a könyv tulajdonképpen két kötetesre duzzadt. Integritását – ha ezt egyáltalán annak lehet nevezni – úgy oldották meg, hogy a külön-külön mutatóval rendelkező régi és új részt egybe kötötték. Az új rész teljes egészében a „modern élet” kellékeit, díszleteit és szorgalmatosságait mutatja be, természetesen új, a kor ízlésének megfelelő képekkel.

Az első rész anyaga azonban még e kiadásban is erősen kötődik a korábbi kiadásokhoz, szövege sok esetben változatlan, s képei is inkább a régiek újrarájzolásai, mint újrafogalmazásai. A későbbi kiadásokban ilyen direkt modernizációval alig-alig találkozunk, s az is gyakorlatilag kizárólag a szövegre korlátozódik. A képanyag és a szöveg alakulásának általános tendenciáit igen jól tükrözi a Csúszó – mászó állatokról

szóló fejezet alábbi két megfogalmazása. Az első kép az első hagyomány talán utolsó megjelenése 1708-ból. A szöveg szerint „...Lábok vagyon a gyíknak (7), a tüzes lángban élő Salamandrának (8). A Sárkány (9) szárnyas kígyó, megöl leheletivel; a Basiliscus (10) szemeivel; a Scorpio (Scarapna) (11) mérges farkával.” (Ld. 6. sz. ábra.) A második kép az 1817-es bécsi kiadásból származik s az 1769-es nürnbergi kiadás képi megfogalmazását viszi tovább. Szövege, mely azonos az 1798-as kiadáséval, gyakorlatilag változatlan: „...A sárkány (9) a melly szárnyas kígyó, megöl lehelletivel; a skorpió (11) mérges farkával; de tsupa nézésével még a basiliskus sem öl meg; noha a régiek úgy tartották.” (Ld. 7. sz. ábra.)

Az 1769-es kiadás új részének stílusát szépen mutatja a „Organicus” képe. (Ld. 8. sz. ábra.) A modernizáció másik iránya indirekt, amin a „korszellem” kéznyomát, a világ változásainak már említett lenyomatát értem, amit döntően a képanyag néhány emblemikus darabjának változásában, de mindenek fölött a könyv szerkesztésében érhetünk tetten. Erről lesz szó a következőkben.

4. Az Isten (Ld. 9.a. sz. ábra.)

„Az Isten vagyon magátul, öröktül fogva, örökkén. A leg tökéletesebb, leg boldogjabb valóság (vagyonság). Állatnyában Lelki és egy. Személyében három. Akaratnyában Szent, Igaz, Kegyelmes, Igaz mondó. Hatalmára nézve a leg nagyobb. Jóságára nézve a leg jobb. Böltésére nézve, meg mérhetetlen. Hozzá mehetetlen Világosság: mind-azon-által mindenkben minden. Mindenütt és sohol-sem. A legfölebb jó, és egyedül, ki meréhetetlen kút feje minden jónak. Minden dolgoknak, mellyeket világnak hívunk, a mint Alkotója (Teremtője) ekképpen-is igazgatója és meg-tartója.” Comenius pánszofikus bölcsességében mindenknek kiindulópontja Isten. A könyvben a megszólítás, és a minden bölcsességek megragadásának feltételét képző ábécé után ez az első fejezet. A kép és a szöveg látszólag az Istenről beszél, azonban sokkal többet mond Comeniusról, koráról és világáról.

A kép kitűnően foglalja össze egy archetipikus struktúrába a szöveg állításait. Amit látunk, az a kiábrázolhatatlan Isten „képe”. Ez már önmagában is érdekes. Comenius egy kis protestáns közösség, a cseh-morva testvérek közösségének tagja, mi több, püspöke volt. Jóllehet a közösség a „reformáció peremén” szerveződött, tagjai közül többen, egy ideig Comenius is, erőteljes antifeudális nézeteket vallottak, mégis e közösséget több, a „centrumhoz tartozó” befolyásos egyházfi és uralkodó is támogatta, s a közösség teológiája is alapvonalaiban a reformáció centrumához állt közel. Az Isten ilyen ábrázolása éppen ezért igen érdekes. Comenius ragaszkodik protestáns hitelveihez – de pedagógiai elképzeléseihez is. A kép pedig tökéletes „középut”.

Olyan, mint egy meditációs kép. Közepén egy szaggatott körben a tetragramm, az Isten neve van. Az Isten neve s nem a képe, jóllehet a leírt név sokszor több, mint a festett kép... Itt azonban a négy betű által körülvevő űr, pontosabban hiány, „ottnemlét” a fontos. Ez és a szaggatott vonal talán ugyanazt a megfoghatatlanságot, meghatározhatatlanságot jelöli. A négy betű elhelyezése zseniális. A kört tükrözi, követi, melynek nincs kezdete, sem vége. Ráadásul valóban „önmagában vagyón”, hiszen a Név kezdőbetűjétől elindulva az óra járása szerint és azzal ellenkező irányban is ugyanazt az eredményt kapjuk[44]. A kör az egység szimbóluma de a zártság is egyben. Mint egy matematikai halmaz, mely az egynemű elemeket gyűjti egybe. A kör kvázipont. A pont pedig a kezdet is. A kört háromszög veszi körül, mely – pl. a római katolikus oltárok csúcsain – az Isteni Háromság szimbóluma (is). Azokkal ellentétben viszont ez az egyik csúcsára van állítva, s így – ha tetszik ingataggá válik, ha tetszik – dinamikus lesz. Az 1672-es angliai kiadás képe már megmagyarázza a háromszög elhelyezkedését. Magyarázata „dogmatikus”: Szentlélek Atyától és Fiútól való származására utal[45]. (Ld. 9.b. sz. ábra.)

Ezeket ismét egy kör övezi, mely a zártság és kezdet-nélküliség előbbi tartalmi fölött itt talán az egységet hangsúlyozza. Ez sugároz, mint a Nap. A Nap pedig sokszor a zsidó-keresztyén szöveges és képi hagyományban egyaránt az Isten, az erejével teremtő, hatalmával fenntartó, igazgató, gondviselő jelképe. Az egész olyan, mint egy szem, ami szintén utalhat a Gondviselőre, de a Bíróra éppen úgy. „Nap és paizs az Úr...”[46]. Az egészet ismét egy kör zárja be. A kép felosztása, szerkezete tükrözi a következő fejezet, a Világ körbeírtságát és a III. fejezet, az Ég struktúráját is. Az egész könyvben csak e három ábra található kör formába illesztve, minden más a földi, anyagi négyesség keretei között jelenik meg. Gyönyörű, magasztos szimbolikus ábrázolás, mondhatni „archetipikus” kép, „imago agens”.

Sűrű kép – azonban nem az Istenről, hanem a 17. századi ember Istenről alkotott elképzeléséről és világgképéről. Ebben az Isten-ábrázolásban az antik-középkori minták meghatározóak, melyeket átítatott a középkori skolasztikus teológia. Még az emanáció-gondolatból is visszacseng talán valami. Látjuk, hogy általában gondolataikban, még egy protestáns pedagóguséiban is mennyire a tamási istenkép élt. Isten nélkül a Comenius rendszere a világot nem tartotta elképzelhetőnek még akkor sem, ha az empiria eszközeivel akarta azt megismerni. Hit és tudomány Comenius világgképében egységet alkot. Látjuk, amint azt a képek sugallják, hogy a világ számákra mint Isten megjelenése, kijelentésének egyik formája értelmezhető. Erre utal a lucidarium töredék Mundus-képe, mely nagyrészt hasonló a később az Orbis pictusba került változathoz. (Ld. 10-11. sz. ábrák.) A különbség azonban jól látható. Míg itt a világ felett trónol Jehova, az Isten, aki – a jelenések könyve képeire is utaló megfogalmazással – a világ világossága, az emberek világossága, s a világ az Ő

lábainak zsámolya, addig később a szimbólumrendszernek ez az eleme már eltűnik.

Úgy néz ki tehát, hogy a változások már a Comenius által szerkesztett változatokban is elindulnak. Később azonban ez a folyamat felgyorsul. Itt, ha nagyon akarunk magyarázatot találni, még inkább Comenius lelkében kereshetjük. (A szöveg ui. nem sok támpontot ad.) Később viszont már a világ kereke fordult.

5. A világ (Ld. 12. sz. ábra.)

„Az ég (1) magában foglalja a tüzet, a csillagokat. A folyók (föllegek 2) függenek a levegő égben. A madarak (3) röpdösnek a folyók alatt. Az halak (4) úszkálnak a vízben. A földnek vagynak hegyei (5), erdei (6) mezei (7), állati (8), emberi (9). Ekképpen rakva vannak lakosival a négy éltető állatok, mellyek a világnak legnagyobb testeik.” (1669.) „Az ég. Az ég (1) körülkereng (forog), és körülveszi a földöt (2), amely középben áll. A nap (3) akárhol légyen, szüntelenül fénylik, noha a folyók (4) őtet elveszik előlünk, és szerez sudárral (fínyivel 5) világosságot, a világosság napot. Ellenében vagyon a sötétség (6), onnénd az éj (éjszaka). Éjjel (éjszakán) fénylik a hold (7), és a csillagok (8) csillámlanak, ragyagnak. Estve vagyon az est-hajnal (9) (enyészeti homályos világosság), reggel az hajnal (10) és virrata.” – Ez a szöveg 1669-ből való. A kép azonban 1806-ból. A szöveg és a kép mégis tökéletes összhangban van, főleg, ami a felső képet illeti, hiszen ez az egyik olyan képe a műnek, amely az első kiadástól az utolsóig változatlan. Már az 1708-as nürnbergi kiadásban is szerepel azonban a szöveg korrekciójában a geocentrikus világkép heliocentrikusra történő kiigazítása. Képi korrekció azonban csak később járul hozzá, akkor is úgy, hogy az eredeti képet megtartják, s egy újjal egészítik ki. Ez az alsó ábra, melynek számozása viszont tökéletes harmóniában van a régivel. Az új szöveg – most az 1798-as kiadásból idézve – így korrigál: „Az ég (1) úgy látszik, hogy forog, és körülveszi a középben álló földöt (2): de valósággal a föld forog a nap körül.” Továbbiakban a szöveg lényegében – a virradat és az est megfogalmazását kivéve – megegyezik a korábbiakkal.

Érdekes, hogy az 1669-es kiadásban még szó sincs heliocentrikus korrekcióról. Ennek egyetlen – bár kissé meglepő – magyarázata az, hogy Comenius a geocentrikus világkép híve volt. Teljesen egyértelmű, ahogy erről a *Didactica magna* XXIX. fejezetében a népiskola eszméjének kifejtése során a 6/XI. bekezdésben ír: „A kozmogónia (a világ keletkezésének tana) alaptételeit is tanulják meg, mégpedig azt, hogy az égbolt kerek, hogy a föld ennek közepén függ...”^[47] Comenius állásfoglalása első látásra meglepő, ha azonban végiggondoljuk, hogy a Kopernikuszi Fordulat egészen Newtonig gyakorlatilag hipotetikus – talán már jobban értjük a

dolgot[48]. Comenius ilyen horderejű kérdésekben nem kockáztat, s minthogy az általa nagyra tartott Melanchton is az arisztotelészi rendszer mellé állt, ő is inkább a kitaposott ösvényt választja.

Az ég tehát az az ábra, mely minden kiadásban döntően egyezik, s az egyetlen, mely megtartotta végig kör alakját. Az 1708-as nürnbergi kiadás Mundusa még kör alakú, viszont az ugyancsak nürnbergi 1769-es kiadásban a Mundus már a 13. ábrán látható módon jelenik meg. (Ld. 13. sz. ábra.) Hiába, fél évszázad nagy idő, s a világ ennyi idő alatt sokat változik. De talán még többet változott az, ahogyan a világot az emberek az Enciklopédisták és Voltaire Filozófiai ábécéje korában látták.

Annak, hogy az ég ábrázolása végig megtartotta kör alakját, több magyarázata is lehet. Egyfelől – egyfajta teoretikus szemszögből – az ég még sokáig megmaradt égnek, az Isten lakhelyének, felső világnak, s mindazon ideák honának, melyek tökéletesek. Ezért illik hozzá a kör. Másfelől – s ez a praktikusnak nevezhető tűnik a valószínűbb magyarázatnak – az eget látóterünkben a földről valóban kör határolja. Ezen felül pedig van még egy abszolút praktikus oka e forma megőrzésének. Hogy az ötlet Comeniustól ered-e, azt nem tudtam kideríteni, de a geocentrikus világgép leírásához Comenius mindent szemléletesé tevő módszertani megfontolásai alapján tökéletesen illik a megoldás. Arról van szó, hogy a Coelum c. fejezet képe több kiadásban „mobil”. Az oldal lapjára a képet úgy ragasztották fel, hogy az égbolt közepén egy, a földet ábrázoló korongnál kisebb lyukat vágtak. Így a felragasztott föld-korong rögzítette az ég korongját, ami ez által mozgathatóvá vált, s demonstrálta a nappalok és éjszakák változásának mikéntjét. A dolog érdekessége az, hogy a megoldás a 19. századi kiadásokban is előfordul, amikor pedig a geocentrikus világgép felfogása a régen meghaladott s nem a releváns tananyag körébe tartozott.

6. Az utolsó ítélet

Comenius rendszerében a dolgoknak nem csupán kezdete, de vége is Isten; itt is ő a kezdet és a vég, az alfa és az ómega. A megszólítás és a Bérekesztés között bemutatott világgép az isteni tettbe integrálódik. Az első kép az Isten. Az utolsó kép az utolsó ítélet víziója. A világnak telosza van, s a világ teológikus magyarázatot nyer, az isteni actio keretezi, az isteni – üdv – tervek része. (Ld. 14. sz. ábra.)

Az Orbis pictus különböző kiadásai közt eltelt időben a világgép változásai e képek, illetve komplett fejezetek sorsában nagyon jól tükröződnek. A felvilágosodás kora kiadványaiban, tehát az 1769-es és 1777-es kiadásokban még megvannak. Ezek a kiadványok latin, olasz, német és francia nyelvű szövegeket tartalmaznak, s példányait

első sorban – ez a nyelveken túl a keresztyén vallást bemutató fejezetből (ti. keresztyénként a „mi” csoport számára milyen templombelsőben helyezik el a helyes istentiszteletet) nagy valószínűséggel következtethető – katolikus országokban, intézményekben használhatták, terjeszthették. Később, a 18. század végi és 19. századi kiadások azonban nagy változásokon mentek keresztül. Az 1798-as, 1806-os és 1817-es kiadás anyaga jelentősen megcsappant. Az alapvető természeti ismeretekre és foglalkozásokra koncentrálnak. Játékokról, művészetről nem szólnak, ahogy erényekről és vallásról sem. Első képük a „Mundus”, utolsó a „Sepultura”.

6. A temetés

„Jer, temessük el a testet, / Melyről kétségünk nem lehet, / Hogy az ítéletnek napján / Fel fog támadni igazán. // Porból való eredete, / Azért porrá kell lennie, / De majd feltámad a sírból, / Mihelyt az Úrnak szava szól. // Az ő lelke örökké él / A más világon Istennél, / Ki szent Fiának általa / Őt a bűntől megváltotta. // Lelke csendességben nyugszik, / Teste a földben aluszik, / Honnan ítélet napjára / Feltámad nagy vígasságra. // Itt volt ő nagy félelemben, / De ott leszen csendességben, / Örökkévaló örömben / És hatalmas fényességben. // Jer, hagyjuk itt őt aludni, / Krisztus Jézusban nyugodni, / És mi szüntelen vigyázzunk, / Mert nekünk is meg kell halnunk. // Erre Krisztus adjon erőt, / Ki vérevel minket kivett / A veszedelmes pokolból / És kínból, örök halálból. // Ő mitőlünk dícsértessék, / Örökké magasztaltassék / Egyetemben az Atyával / És Szentlélek Úr Istennel.” Az idézett vers a gyülekezetekben napjainkban is használatos, 1948-ban szerkesztett „Énekeskönyv magyar reformátusok használatára” című énekgyűjtemény 415. számú darabja. A szöveget Michael Weisse (kb 1488-1534) írta. Weisse volt a szerkesztője, s jelentős részben szerzője is annak az énekeskönyvnek, mely 1531-ben a német ajkú cseh-morva testvérek gyülekezetei számára készült. Az ének a magyar nyelvű énekeskönyvekben 1566-óta folyamatosan megtalálható.^[49] Két ok miatt tartom fontosnak ezt az éneket. Egyfelől az ének egy kicsit közelebb is visz bennünket Comeniushoz és korához. Comenius lévén a Cseh-morva testvérek közösségének püspöke minden valószínűség szerint ismerte ezt az éneket. Tanítványai, akiknek az Orbis pictus készült, énekeskönyveikből szintén ismerhették, temetéseken s talán más alkalmakkor is hallhatták, énekelhették. Másfelől pedig mondanivalója, teológiai tartalma és sorsa összefüggése szinte paradigmája lehetne a dolgozatomban felvázolt kérdésnek.

Az ének kázusa felől nem nagyon lehet kétségünk; minden bizonnyal temetési ének. Azonban a reformáció kora énekeihez hasonlóan nem csupán arról a kázusról – jelen esetben a halálról és a temetésről – szól, ami megszólalását relevánssá teszi, hanem az

alkalmat – a reformáció elveihez hűen – a teljes Írás, és a protestáns hit kontextusába helyezi. Nem csupán, sőt szinte főképp nem a halálról, kiváltképp nem az egyén haláláról szól, hanem a halált a bibliai tanítás teremtés-bűneset-megváltás-feltámadás-utolsó ítélet üdvtörténeti folyamába helyezi. Azonban nem csak tanít, hanem vigasztal is: jelen van, megszólítja a gyászolót a sír mellett és az örök élet reménységét mutatja fel, azzal gondol az elhunyra. És nem csak vigasztal, de int is, amivel továbblépni segít, visszavezet az élők körébe, az életbe, majd együtt fohászkodik a megsomorodottakkal, együtt kér erőt a megváltás, az üdvbizonyossághoz, az örök életre elválasztottsághoz – „predestináció” – reménységében való kitartáshoz, végül pedig a temetésen szinte irracionális módon jelen levő, megszólaló doxológiában mintegy jóbi lelkülettel[50] szintén a reformáció tanításához híven – „soli Deo gloria” – az énekmondók együtt dicsőítik Istent. Summa summarum: az ének alapvetően az élők éneke az élőkhez az életről.

Annak ellenére, hogy az ének gondolatvilágával – mivel meglehetősen erősen van benne jelen a „köztes hely” alapvetően római gondolata – a modern protestáns teológia nem feltétlen ért egyet, az ének ma is, ugyanúgy, mint a korábbi századokban, általánosan használt, s fentebb röviden elemzett koncepciója mindenképp a protestáns teológia és „cura animarum” (modern kifejezéssel „lelkigondozás”) fő irányába tartozik. Sorsa pedig példaértékű. A 18. században és azóta is használata egyértelműen a temetésekre korlátozódik, annyira, hogy helyileg is sok esetben a temetési énekgyűjteményekbe kerül. Státusa, szerepe, értelmezése megváltozik; halottas ének lesz, általában a sír behantolása közben éneklük – s nem is minden versét, attól függően, hogy milyen gyorsan haladnak a sírásók.

Az a folyamat, amelyről itt szó van a halál élménytávollivá válásának folyamata. Az Orbis pictus temetést bemutató fejezetének szövegéből, mely az idők során mit sem változott, nem sokat veszünk észre: „A’ holtakat régenten meg-égették, és hamvokat egy vederben (korsó formájú föld edényben) 1. eltették. Mi a’ mi halottainkat koporsóban 2. zárjuk: koporsó-rúdra (Szent-Mihály’- lovára) 3. tésszük; és ki-vitetjük temetési pompával a’ temetőbe, 4. a’ hol a’ sír-ásóktól 5. sírba tétetnek, és eltemettetnek. Mikor a’ halottat viszik, régi szokás szerint, énekek énekeltetnek, és a’ harangok 10. húzattatnak; a’ mely szokás mindazáltal minden helyeken nincsen. A sír 6. koporsó-kövel 7. fedetik-bé, és emlékezet oszlopival 8. ‘s koporsó-kövi-írással 9. meg-ékesíttetik.” A képek azonban annál érdekesebbek. Ez a kép, mely szakasztott mása az 1669-es kiadásbelinek, az 1708-as kiadásból származik. A fejezet a könyvben közvetlenül „Az orvosi tudomány” után – talán Comenius sem volt túl jó véleményvel az orvosokról... – s a „Komédiás (néznyi való) játék” előtt található, s így a társas szorgalmatosságok, azaz a közösségi események sorába, a társadalmi lét normális menetébe illeszkedik, mint természetes része az életnek. A kép középpontjában a halott

koporsója és sírköve látható, rajta egy méretes feszülettel. A szertartáson résztvevőket két kivétellel hátulról vagy oldalról látjuk, úgy, hogy mi is, mint a hajdani nebulók, részesei vagyunk a közösségnek. A megfogalmazás az élők pozícióját tükrözi. A középpontban a halottról s a halálról való gondolkodás kulcsfogalmai állnak; a halott jelenvaló, közülünk egy, ő van a középpontban. A halál személyes. Jelen van másfelől a halálon túli élet reménysége: halottat, mint sírját sírköve, befedezi a keresztre feszített Megváltó és tette. Az élet pedig megy tovább, jönnek az új fejezetek, „szemfén-vesztés”, „lapta-játék”, „tengeren való harc”-on által egészen az „utolsó ítélet”-ig. (Ld. 15. sz. ábra.)

A temetés a későbbi hagyományban már más képet mutat, jóllehet szövege alapján véve, egy praktikus figyelmeztetéstől eltekintve[51], mint írtam is változatlan. A kép az 1806-os kiadásból való, de ez szerepel már az 1769-es kiadásban is. Első látásra feltűnik, hogy a külsőségek megváltoztak, sőt, kicsit előtérbe is kerültek. A ruhák megújultak, a háttérben látszanak a korban egyre fontosabbá váló szertartás díszletei, kellékei és egy magánszertartást végző ember alakja. Persze, hiszen e kor nem csupán a felvilágosodás következményit de a romantika s a romantikus teológia csíráit is magában hordja. A kép szerkezete is megváltozik. A szereplők szembe kerülnek velünk, s mi nem résztvevői, hanem nézői vagyunk a történéseknek, akik esetleg nem csupán pozíciójuknál de világ-nézetüknél fogva is szemben állnak a többiekkel. Ugyanakkor a halott is kikerül a kép középpontjából, a koporsó félretéve áll, nem fontos, hiszen aki benne van, már nem létezik. Róla sem tudható semmi és reménység sem fűződik sorsához. A sírkő, s rajta az elnagyolt feszület is jelentéktelen részlet csupán. Annál hangsúlyosabb a sírgödör – ami az előző képen nem is látható – és a dolgozó sírásó. Ez áll a kép centrumában, az előtérben látható objektum – talán egy másik sírkő – oldaléle drasztikusan efelé vezeti a tekintetet. A sírásóhoz képest minden résztvevő jelentéktelen, kissé elnagyolt, statikus és sematikus. Kicsit közömbös is. Egyedül a sírásó van jelen lendülettel, dinamikusan – és persze az üres sír, ami itt egyáltalán nem a húsvéti reménység, az új kezdet szimbóluma. Itt mindennek vége. Az életnek – de a könyvnek is. (Ld. 16. sz. ábra.)

Világ – és temetés. Az ember s élettere kikerült az isteni cselekvés hatásköréből, dimenzióiból. Igazából sem magyarázata, oka, sem telosza nincs. Az Orbis pictus e kiadásai valóban tükrözik a tapasztalható világot, mely azonban, mint tudjuk, hamarosan ismét fordulatot vesz.

7. Az ember (Ld. 17. sz. ábra.)

„Az Adám (1) a leg első ember teremtett a teremtésnek hatodik napján, az Istentől, az Istennek képire, egy darab földből (göröngbül) és Éva (2) az első asszonyi-állat,ábrázoltatott (formálta-tott) az férfiunak oldala tsontyábul, (tetemébül) Ezek az ördögtül, kigyó (3) képiben meg-tsalattatván, midőn ennének az meg-tiltott fénak (4) gyümöl-tsébül, el kárhoztatának a nyomorúságra (5) és halálra, miden maradéjkokkal egyetemben, és kivettetének a Paraditsomból (6).” – A kép és szöveg az 1685-ös lőcsei kiadásból származik. Az előbbiekben tárgyalt fejezettel ellentétben a mostani valóban arról szól, ami a címe, az emberről, és arról, ahogy az ember saját magára tekint. Az első kiadásoktól egészen az 1777-es kiadásig az emberről szóló fejezetek ezzel a képpel kezdődnek. Jóllehet a megújított nürnbergi kiadás e kép megjelenését is érintette, de a megújulás – első látásra – nem tűnik különösebben lényegesnek. Mindkét kép továbbviszi a középkorból örökölt szerkezetet, melynek révén egy képtérbe sűrítve mondják el az egész történetet. Mindkét képen fontos a bűneset motívuma. Valószínűleg ez a momentum is hozzá járult ahhoz, hogy a fejezet a későbbi kiadásokból már eltűnt. A két megfogalmazásban azonban vannak lényeges különbségek.

Ilyen először is az Asszony szerepének képi értelmezése. A korábbi képen – jellegzetes protestáns értelmezése a bibliai elbeszélésnek – jóllehet egyértelműen az Asszony a kezdeményező, mégis a Férfit vele szemben állva – a bűnben is – egyenrangú partnereként látjuk, aki mindkét kezével a tiltott gyümölcs után nyúl. Mindketten bűnösök, de a bűnben is egymás felé fordulva egymásra vonatkoznak. A későbbi képen a helyzet megváltozik. Az Asszony egyértelműen a Férfi fölé rendelődik – ő az, aki áll s a Férfit fél térdre ereszkedve látjuk előtte –, karjaival, a képen roppant hangsúlyos mozdulatával közvetlen kapcsolatot teremt a bűnnel, annak energiáját sugározza tovább, s egyértelműen a leszakított almához rendelődik. Ő a közvetítő a Férfi és a Bűn között, a Férfi szemszögéből ő a bűn forrása. Megváltozik azután a teremtés eseményeinek hangsúlyozása is. A korábbi képen a bűneset abszolút hangsúlyt kap, ezt emeli ki az eseményeket ábrázoló képrészletek mérete: Ádám és Éva teremtése eltölpül a bűneset ábrázolása mögött, s a kiűzetés és a nyomorúság is hangsúlyosabb, mint az Isten képére történt teremtés. A későbbi képen Ádám alakja és teremtése az előtérbe kerül, s ő lesz abszolút hangsúlyos, az Isten képét hordozó Ember, a bűneset már inkább a történet fordulópontja.

Érdemes itt némi figyelmet fordítani a történetmondás két típusára is. A korábbi megfogalmazás közelebb áll az említett középkori mintához; az események itt nem kronologikus, inkább logikai sorrendben – s ráadásul az óra járásával ellentétes irányban, jobbról balra – követik egymást, jelezve ezzel, hogy egy, az időből kiszakított, illetve a mitikus ősidőkbe – „in illo tempore” (Eliade) – helyezett paradigmatis eseményről van szó.[52] A kép beállítása, az események

megfogalmazása is erre utal: a mozgásábrázolások is statikusak, szobor-szerűek. A későbbi változatban a dolgok immár kronologikusan követik egymást, a megfogalmazás nem tablószerű, hanem narratív. A spirális perspektíva dinamikát ad a történetnek, vezeti a szemlélőt átlósan balról jobbra. Szinte egy barokk[53] dráma, egy színpadi előadás vagy inkább opera sűrítménye áll előttünk. A figurák is inkább allegorikusak mint archetipikusak, ahogy a bűneset is inkább drámai fordulópont semmint az eredendő bűn eredője. A két kép teológiája is különböző: a korábbi inkább a visszavonhatatlanul a későbbi inkább a részlegesen elveszített illetve megromlott istenképűség dogmájához áll közel. Végül – mintegy a barokk fogalmazásmódból következően – az utóbbi képen a testek testszerűbbek, Ádám előtérben elnyúlt teste apollói, a jó és gonosz tudásának fájánál álló Éva szinte vénuszi testtartást és alakot kap. Mindent összevetve: a korábbi kép inkább ikonszerű a későbbi már ábrázolás. (Ld. 18. sz. ábra.)

Comenius antropológiája az alábbiak szerint tagolódik: Első, amint imént szó volt róla, a teremtés: az ember eredete. Itt nem beszél róla, de a teremtés említése implikálja a hozzá kapcsolódó bibliai – és olykor másodlagos – teológiai tanítást, magyarázatot is. Így az első témakörbe tartozik a hogyanokon túl a miérttek megválaszolása is. A második témakör „Az embernek hét ideje” a harmadik „Az embernek külső tagjai” majd „A fej és a kezek”, „Hús és belső részek”, „Az erek és csontok” részletezése következik. Ezt követik a „Külső és belső érzékenységek” majd pedig „Az ember lelke” s a tárgyalás szűkebb részét lezárandó „Az éktelenek és csuda termetűek” következnek.

Az itt látható kép a külső és belső érzékenységekről az 1769-es kiadásból származik, mely nem újít semmit, hanem a korábbi hagyományt fogalmazza újra. (Ld. 19. sz. ábra.) Belső érzékenységek alatt Comenius agyi funkciókat ért, melyeket lokalizál is az agy különböző területeire. Ezt írja az 1669-es kiadásban: „...A belső érzékenységek hármak. A közönséges értelem (7) a főnek első része alatt megfogja a külső érzékenységektől bévött dolgokat. Az elmélkedő erő (belső nézés, ember elméjében forgó kép) a fő teteje alatt (6) ezen dolgok között ítéletet térszen (elválasztja egymástul ezeket), gondolkodik, álmod. Az emlékező elme (8) az főnek hátulsó részi alatt mindeneket elrejt (elteszen) és viszontag előadja: némellyeket elvész, és ez a feledékenség. Az álmom az érzékenységeknek nyugodalma.”[54]

Később, az 1798-as kiadásban és a következőkben ezek eltűnnek a listáról s eszerint változik meg a kép is. (Ld. 20. sz. ábra.) Mi lehet ennek az oka? Talán egyfelől a megéledő orvostudomány, vagy a szellemi tevékenységeket árnyaltabban megfogalmazó filozófia? Az érzékenységeket baconi szemlélettel tárgyaló comeniusi felfogás nehezen egyeztethető össze a Tiszta ész kritikája szemléletével, s az

érzékenységek illetően revíziója egyfajta negatív reakció volna Kant tételeire? (Ez esetben az a ritka eset állna elő, hogy az Orbis pictus egy kiadása gyorsan reagál a kor változásaira...) Vagy egyszerűen egy bonyolult és kevésbé tisztázott kérdést ki akartak hagyni egy alapvető ismereteket tárgyaló könyvből? Persze az is lehet, hogy az egésznek sokkal egyszerűbb, gyakorlati magyarázata van... vagy esetleg nincs semmilyen mély értelmű magyarázata.

Azonban ennél mélyebb változások is végbementek az Orbis pictus antropológiájában. Comenius még szinte mint árnyékot fogalmazta meg az ember lelkét A szöveg szerint „A lélek a testnek életje, egy az egészben; csak nyersető (élesztő) a palántákban (földjövésében); egyszersmint érzéken az állatokban, és okos az emberben. Ez áll háromban: először az észben, (okosságban) avagy értelemben a melly által megisméri és megérti a jót és a rosszat (gonosza), vagy a valóságost (igazat) vagy a tettétést; Az-után az akarásban, mellyel meg-választja és kívánja avagy meg-veti és utálja a meg-ismért dolgot; Harmadszor az elmében, mellyel indul (tusakodik) az el- választott jó után: avagy távoztattja az meg-vetett gonoszt. Innéd ered az reménség és a félelem a kívánságban és meg-útálásban (el-irtózásban). Innéd vagy a szeretet-is és az öröm az haszony-vitelben. De az harag és fájdalom a szenvedésben. A dolognak igaz meg-ismerése: tudomány, a hamis vélekedés: tévölgés és gyanakodás.” (Ld. 21. sz. ábra.) A kép asszociációs lehetőségei roppant tágak kezdve az „árnyéklélektől” és annak klasszikus megfogalmazásaitól Platón barlanghasonlatának visszhangján át s Dantén keresztül egészen a lélek-árnyék bibliai[55] metaforáiig. (Kérdés azonban, hogy mennyire relevánsak ezek az asszociációk.) A következő kiadásokban nem voltak megelégedve a kép megformálásával s 1769-ben egy teljesen más megjelenítéshez folyamodtak – a szöveg alapvető tételeinek megtartása mellett. (Ld. 22. sz. ábra.)

A lélek – vagy inkább szellem[56] – itt már valami absztrakt s a racionalitás felől megközelített, számszerűsített, elemeire bontott valami. Ugyanakkor a lélek – már inkább szellem – egyfajta isteni pozícióból vizsgálódó hatalmas szemként tűnik fel, mely a síkba kiterített, elemeire bontott, racionalizált világot vizsgálja. A kép szinte megelőlegezi a magát vizsgáló lélek-szellem előtérbe kerülését. A változó kor felfogásának azonban hosszú távon ez sem felelt meg. Az 1777-es kiadásban még megjelent, a következő, vizsgálat tárgyává tett kiadásban azonban már nincs benne; sem ez, sem másik lélek-kép. Az ember marad az, ami: csont, hús, erek... A lélekről nincs szó. A teremtésről sem. Istenről sem.

8. Bérekesztés

Természetesen mindez csupán egy-egy villanás, egy-egy lehetséges aspektus a sok lehetséges közül, s az is sokszor csupán felületesen érintve. Mindazáltal már ennyi vizsgálódás után is úgy tűnik, az Orbis pictus minden sikere ellenére sem vált hosszú távon azzá, aminek Comenius szánta: az embert emberré tevő bölcsesség, a pansophia paradigmájává. Paradigmává, hiszen Comenius gondolatrendszerében a pansophia nem egy állandó, változhatatlan s változtathatatlan kánon, hanem egy – mai kifejezéssel élve „nyílt forráskódú” – minden generáció által újrafogalmazható s újrafogalmazandó életszervező rendszer. Az ember állandóan olyan módszereket keres, melyek szinte mechanikus alkalmazásával választ kaphat a kérdéseire. Comenius is kereste – és megtalálni vélte – a tökéletes módszert, melynek segítségével mindenkit – hacsak nem bánt mostohán vele a természet értelem dolgában – meg lehet tanítani mindenre. Ez a módszer azonban a formára s nem a tartalomra, a válaszokhoz vezető útra s nem magukra a válaszokra vonatkozik. A pansophia nem ad választ, de segít rendszerezni gondolatainkat a kérdések feltevése s a válaszok keresése közben. Comenius halála után jóllehet kiadták műveit, de harmóniára törekvő pansophikus álmai nem valósultak meg, hol jó szervezés, hol jóindulat hiányában. Sőt. Születtek ugyan enciklopédiák, de a pansophikus gondolkodás nem terjedt el velük együtt. Az enciklopédikus tudás ugyanis nem egyenlő a pansophikus tudással. A világ és a személyiség – tudjuk, közhely – meghasonlott, részekre töredezett, s követte sorsát tudománya is; az Enciklopédia után leginkább egy-egy tudományterület enciklopédiája készült már csak el. Éppen ezért a következő korok nem értették Comenius művét sem, sőt a szakterületek művelőiben az ilyesfajta megértés iránti igény is egyre kevesebb lett. Az Orbis pictus lassan még meglévő tudományos korszerűségét is elveszítette. Jóllehet az 1719-es kiadás alkalmával egy hihetetlen bővítésen ment keresztül, azonban ez már egy másik korban, másik világban – s egy másik kötetben ment végbe. Bár a két kötetet egy könyvvé kötötték, de külön index tartozik mindkettőhöz. A mű elvesztette integritását, egységességét. A világ képe maradt ugyan, de nem a comeniusi cél szerint, nem koherens világképet ad, inkább csak „laystromát” a dolgoknak. Története során az Orbis pictus egyre kevésbé követte a világ változásait – melyek azonban meglehetősen markáns nyomokat hagytak rajta. Anyagát a kiadók nem aktualizálták, hanem folyamatosan selejtezték, így egyre inkább negatív – hiányokkal – festette le a Világot. Sok fejezet törlődött a könyvből. Elsők közt az Isten, az utolsó ítélet, a teremtés, a lélek, s „az erköltsökrül tanétó tudomány.” Elvesztek a belső érzékenységek – s megmaradtak a külső érzékenységek. Elveszett még a „Bérekesztés” is, a maga intelmeivel együtt. A kezdeti 151 fejezetből 1798-ban már csupán 83 volt meg, s ez a későbbi kiadásokban még tovább csökkent.

A reneszánsz és a humanizmus meglazítva a hagyomány érvényességét alapvető változásokat indított el az európai szellemtörténetben. Ez a változás – mely a

felvilágosodásban válik döntővé – filozófiai síkon Descartes, Francis Bacon és Spinoza gondolkodásában gyökerezik, kibontakozásához és széles körben való elterjedéséhez – a felvevő közeg létrejöttéhez – azonban alighanem tevékenyen hozzájárult Comenius pedagógiája is, a tapasztalatokon nyugvó ismeretszerzés és önálló gondolkodás hangsúlyozásával. Sőt, Comenius pozitív teológiai véleménye a megváltott ember értelmi képességeinek tiszta voltáról s e teológiai állásfoglalás átültetése a gyakorlatba szintén a felvilágosodás malmára hajtotta a vizet. A két irány azonban az értelem és a megismerés kérdésében alapvetően külön utakat jár. A kérdésre, „Mi a felvilágosodás?” Kant ezt válaszolta: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék... Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni”[57] Légy független, szabad, rázz le magadról minden atyáskodást (legfőképp a vallását). A tiszta és kritikájában ezt a gondolatot még tovább viszi, mikor tiszta, a priori és a posteriori ismereteket különít el. Comenius ezekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy az ember „minden dolgot és önmagát hozza vonatkozásba Istennel, mint mindennek forrásával.”[58] Ez az önként vállalt külső vonatkozási rendszer azonban – azzal együtt, hogy „biztosítja” a megismerés helytállóságát – időszerűtlenné vált, s tegyük hozzá: a 18. század végére éppen az által, hogy generációnkénti újragondolása elmaradt, s önmagáért való dogmatizmusba süllyedt saját magát járatta le, tette lehetetlenné.

Az Orbis pictus végül egyetlen funkciót tölt már csak be: nyelvtanulási segédletként szolgál. Olvasókönyv és szótár. És elbűvöli, leköti a gyermekek figyelmét, akik nagy szeretettel bújják képeit. Olyan gyerekekét is, mint Goethe, Herder, Leibniz vagy Herman Ottó. S hogy milyen attitűddel is párosult ez a szeretet arról kiválóan tanúskodnak Herman Ottó sorai: „Az első, legkedvesebb könyvem, amelyet a gyermek szeretetével öleltem magamhoz, egy kétnyelvű Orbis sensualium pictus volt... egyszerű, végtelenül naiv képekkel volt felszerelve. Ezt a könyvet szenvedéllyel bújtam, és atyám a legnagyobb örömmel nyújtotta azokat a felvilágosításokat, amelyekre rászorultam.”[59] Ím, a vizuális tudásátadás szinte totális csődje. A hajdan oly gazdag jelentésű képekből végül csak végtelen naivság marad. Ez azonban úgy tűnik természetes jelenség, hiszen a képek elvesztették vonatkozási rendszerüket, s kontextus nélkül értelmezhetetlenné váltak. Nem arról van szó, hogy a képek és a szövegek összefüggése vált volna értelmezhetetlenné, bár itt-ott ezzel a problémával is találkozunk. A probléma másutt van; a képek vonatkozási rendszere ugyanis az Orbis pictusban nem a szöveg, hanem az a világ, melyre mindkettő vonatkozik, az a világ, melyről a könyv eredetileg az alapvető tudást közvetíteni akarta.

Az a világ pedig – éppen konstruált tulajdonságai miatt – magából a könyvből csak részben, a kézzelfogható dolgok szintjén rekonstruálható viszonylag nagy

bizonyossággal. Amint azonban elvont fogalmakhoz érünk – lásd a Lélek 18. század végi „ábrázolását” – a magyarázat sokszor találgatásokba fullad. Más dolog, hogy a könyvnek akadnak fejezetei, melyek ma is aktuális, élő tudásról tanúskodnak.

S végül egy kérdés: a pansophia gondolatrendszere mentén napjainkban kivitelezhető volna-e vajon egy ilyen vállalkozás, egy új Orbis sensualium pictus? A globalizáció nyomán olyan helyzet állhat elő, hogy e kérdés irreális volta legalábbis megkérdőjeleződik. Egy próbálkozás mindenesetre már létezik: Orbis Pictus Revised. An interactive exhibition by Tjebbe van Tijen & Milos Vojtechovsky.[60]

Úgy gondolom közhelyesen széteső – s ezzel párhuzamosan globalizálódó – világunkban nem volna hátrány egy ilyen könyv léte. Annak kiderítéséhez azonban, hogy egy ilyen vállalkozásnak van-e realitása, további kutatásokat kellene végezni. A kutatások egyik iránya Comenius hatásának vizsgálata úgy a hazai, mint – inkább – nemzetközi viszonylatokban. Egy ilyen jellegű kutatás elvégzését 1988-ban a „Comenius-kutatás helyzete és problémái” címmel tartott vitaülésen a téma szakértői is fontosnak tartották.[61] Egy másik, hasonlóan fontos kutatási terület az Orbis pictus recepciójának feltárása, s végül – legalábbis az általam is idézett Ayers Bagley tanulmány kapcsán – úgy tűnik, hogy a jelen munkámhoz hasonló, de jóval elmélyültebb kutatások sem volnának teljesen érdektelenek a téma szempontjából.

Ábrák

1. Megszólítás az 1669-es kiadásból.
2. Invitatio a Lucidarium 1653-as töredékéből.[62]
3. A ház – 1669-ből.
4. A ház – 1777-ből.
5. A ház – 1806-ból.
6. Csúszó-mászó állatok, 1708.
7. Csúszó-mászó állatok, 1817.

8. Organicus, 1769.
- 9.a Az Isten, 1669.
- 9.b Az Isten, 1672.
10. Mundus a Lucidariumból, 1653.
11. Mundus az Orbis pictusból.
12. Az ég, 1806.
13. Mundus, 1769.
14. Az utolsó ítélet, 1669.
15. A temetés, 1708.
16. A temetés, 1806.
17. Az Ember, 1685.
18. Az Ember, 1769.
19. Külső és belső érzékenységek, 1769.
20. Külső és belső érzékenységek, 1817.
21. Az Ember lelke, 1669.
22. Az Ember lelke, 1772.

Jegyzetek

[1] A kérdés problematikájáról lásd: Ivins, William M. Jr.: A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció. Bp., 2001. Kln. I. fejezet: A képi kommunikáció eltorlaszolt útja. 9-21. p.

[2] Geréb György (sajtó alá rend.): Comenius, Johannes Amos: A Látható világ. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján és fametszeteivel. Bp., 1959. (továbbiakban: Comenius: A látható világ.) 52. p.

[3] Comenius egyébként több helyen is írt arról, hogy ehhez hasonló képes könyvecskéket kell az iskolába még nem járó – illetve az Anyaiskolában” élő – gyerekek kezébe adni, hogy szórakoztatva fejlessze érzékeiket és felkeltse érdeklődésüket a tudományok iránt.

[4] Comenius: A látható világ. 9. p. Ezt az „ugyanazt” persze erősen idézőjelbe téve kell értenünk, hiszen a Janua anyaga sokkal részletesebb, a Schola ludus pedig sokkal bőbeszédűbb, s egyik sem illusztrált – hipotézisem szerint pedig az illusztrációval a könyv által kommunikált tartalom jóval komplexebbé vált.

[5] Gen 2, 19-20

[6] A kép értelmezésére ld.: Bagley, Ayers: An Invitation to Wisdom and Schooling. Minnesota, 2000. [http://www.coled.umn.edu/EdPA/iconics/orbis/Orbis_Text.htm – 2002. március 16.] (továbbiakban: Bagley, 2000.) Bagley más értelmezési lehetőségeket is említ, melyek egymást kölcsönösen erősítik.

[7] Egy további vonatkozás, mely gyakorlatilag a magyar nyelvű szöveg szóhasználatából adódik a Jézus – Mester és a hívő – gyermek (Isten gyermeke) bibliai párhuzam. Az Orbis pictus különböző kiadásait figyelve az efféle „nemzeti” asszociációk sem tűnnek teljesen idegennek. Erre utal a Szent Jakabbal kapcsolatos zarándok-interpretáció is.

[8] Úgy tűnik, hogy Comenius egyébként nem híve a predestinációs gondolatnak.

[9] Az ilyen szituációnak egy lehetséges – bár roppant messzire vivő – asszociációs lehetősége lehet Krisztus megkísértés-története.

[10] A témáról érintőlegesen ld.: Dömötör Ákos: Comenius szellemi környezete. A realista pedagógia csirái és összefüggései. In: Új Holnap, 1998. március. [<http://www.uni-miskolc.hu/city/Olvaso/ujholnap/98marcius/domotor.html> – 2002. március 16.] (továbbiakban: Dömötör, 1998.); Arasse, Daniel: Ars memoriae és vizuális szimbólumok: a képzelet kritikája és a reneszánsz vége. In: Pál József (szerk.): Az ikonológia elmélete. Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról. Szeged, 1997. (Ikonológia és műértelmezés, 1.) 115-156. p.

[11] Comeniusról tudvalevő, hogy egyházi szolgálatot is betöltött, a Cseh-morva testvérek püspöke, s mint ilyen, tudósként is biblikus gondolkozású ember volt – mint az műveiből is kitűnik. Éppen ezért nem elvetendő talán, ha itt-ott egy-egy alapelve lehetséges bibliai vonatkozásaira is utalok. Jelen tekintetben ld.: Jób 28,20kk; Zsolt 90,12; 104,24;

[12] Lk 10,41.

[13] Ilyen pl. a prostitúció.

[14] Dömötör, 1998.

[15] Ezek az elvek jól követhetők, ha szem előtt tartjuk Comenius tudós személyiségének helyzetét. Közép-európai értelmiségi volt, pap és természetet megfigyelő tudós egy személyben. Helyzetét jól jellemzik Dömötör Ákos már idézett írásának sorai: „A korai újkor kelet-európai alkotó értelmisége számára az ismeretközvetítői szerep mellett egy másik feladat is ajánlkozott. Az Újvilágból Európába áramló tényközléseket összhangba kellett hozni a kontinens amúgy is ellentmondásos kultúrájával.”

[16] Geréb György (sajtó alá rend.): Comenius Ámos János nagy oktatástana. Bp., 1953. (továbbiakban: Comenius: Oktatástan.) 65. p.

[17] Dolgozatomban az Orbis pictus következő kiadásait használtam:

A) A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában megtalálható példányok:

1) Egy pár lapból álló töredék, melyet Comenius sárospataki tartózkodása alatt készített, s egy másik töredék 1653-ból, a „Lucidarium”-ból, melyet részletében Geréb György a következő pontban említett kiadványban publikált;

2) Az 1669-es nürnbergi kiadás Geréb György által gondozott 1959-es reprint kiadását;

3) Az 1675-ös brassói kiadás 1970-ben az Akadémiai Kiadó által megjelentetett hasonmás kiadását;

4) Az 1685-ös lőcsei kiadást (Elérhető: www.main.cz/konyvtar/komensky/orbis_aa.htm – 2002. március 17.)

5) Az 1708-as nürnbergi kiadást;

6) Az 1769-es nürnbergi kiadást;

7) Az 1777-es nürnbergi kiadást;

8) Az 1798-as pozsonyi kiadást,

9) Az 1806-os pozsonyi kiadást;

10) Az 1817-es bécsi kiadást, valamint

11) az 1910-es lipcsei kiadást.

B) ONLINE források: a www.coled.umn.edu/EdPA/iconics/Orbis/Index.htm címen elérhető 1659-es és 1672-es angliai kiadások valamint az 1781-es nürnbergi kiadás részletei.

Kétségtelen, hogy ez korántsem az összes kiadása a műnek, azonban úgy tűnik valamelyest átfogó kép nyerhető már ezekből is.

[18] Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. VI. Az átmenet korszaka: XVII. század. Bp., 1996. [<http://primus.arts.u-szeged.hu/~pukanszk/konyv/06.htm> – 2002. március 5.] (továbbiakban: Pukánszky-Németh, 1996.)

[19] Pukánszky-Németh, 1996.

[20] Alstedt, Johannes Heinrich: Encyclopaedia septem tomis distincta. Herborn, 1630. Idézi: Pukánszky-Németh, 1996.

[21] Az irodalom nem egységes a szó írása tekintetében. Részemről az eredeti – pansophia – forma mellett maradok.

[22] Pukánszky-Németh, 1996.

[23] A Didactica magna III. fejezet 3. bekezdésében írja Comenius: „Maga a látható világ, bármely részét tekintjük is, arról tesz tanúbizonyságot, hogy semmi más célból nem teremtett, mint az emberi nem létrejöttének, táplálásának, munkálkodásának szolgálatára.” Comenius: Oktatástan. 165. p. Az Orbis pictus tematikáját is e szerint látszik tagolódni.

[24] Talán a leginkább összetett rész a műben. Az alábbi fejezetekből áll: Az házastársaság; Az atyafiúságnak (rokonságnak) ágazatja; A szülőknek állapotjuk (az házasságbéli társaság); Az uraság; A város; Belső részei a városnak; Az ítélet (törvénytétel); A gonosztevőknek (latroknak) testekben való megbüntetések; A kereskedés (kalmárság); A mértékek és fontok; Az orvosi tudomány; A temetés; Komédiás (nézni való) játék; A szemfén-vesztés; A küszködő játékhely; A lapta-játék; A kocka játék (ostábla játék); A pályafutás; Gyermeki játékok; Az ország és a tartomány; A királyi fölség; A vitéz (katona, fegyveres); A tábor; Az hadirend és az harc; A tengeren való harc; A városnak megszállása.

[25] Jellemző, és véleményem szerint az Orbis pictus vilásképe szempontjából fontos momentum, hogy Comenius Istentől indul és hozzá érkezik vissza.

[26] Geréb a következő csoportosítást adja: I. Teológia; II. Kozmogónia; III. Technika, fizika, kémia; IV. Természetrész; V. Földművelés, állattenyésztés, ösfoglalkozások; VI. Ipar és kereskedelem; VII. Társadalmi ismeretek; VIII. Az ember élete; IX. Civilizáció; X. Tudomány, művészet, bölcsélet, sport. Comenius: A látható világ. 21. p.

[27] A tudás, mint ismeretanyag, a bölcsesség, mint az ismeretek okos és erkölcsös felhasználása révén a teremtett világ felett megvalósuló uralkodás, és a kegyesség illetve jámborság mint magunk „vonatkozásba hozása Istennel” Comenius szerint három képesség-csíra, melyek az ember Istenképűségéből fakadóan az emberben veleszületett módon vannak jelen, s kiművelésük az iskola feladata. ld. Comenius: Oktatástan. 168-171. p. (IV-V. fejezet.)

[28] Péld 3,19, 21; 9,10. Az Isten megismerése, „félelme” – mondhatni a kegyesség a religio eredeti értelmében, mint Isten helyes tisztelete – mint bölcsesség, a teremtett dolgok értelmes vizsgálata által Pál apostoltól származó gondolata a reformációban új aktualitást kap s „felszabadítja” az embert a tudományok művelésére. Valószínűleg ez is ott van Comenius azon választása mögött, hogy példaanyagát a világ dolgaiból meríti.

[29] Comenius: Oktatástan. 177. p.

[30] Comenius: Oktatástan. 171. p.

[31] Comenius: Oktatástan. 172. p.

[32] Ebben a modern teológia álláspontját előlegezi meg.

[33] A természet illetően felfogása felveti az eredendő bűn kérdését. Comenius ezt a következőképp oldja meg: „Rút és becstelen dolog, hálátlanságunk szemmel látható bizonyítéka az, ha folyton megromlott természetünket hangoztatjuk és elhallgatjuk a megváltást! Mintha az, amit az ősi Ádám el tudott bennünk rontani, azt Krisztus, az új Ádám ne tudta volna helyrehozni!” Comenius: Oktatástan. 179. p.

[34] Comenius: Oktatástan. 69. p.

[35] Ilyenek pl. az erényeket bemutató táblák, ld.: Bakos József: Comenius Orbis pictusa képeinek és szövegének forrásairól. In: AAPA. 14. 167-176. p.

[36] Comenius: A látható világ. 8. p.

[37] A teljesség kedvéért azt azért meg kell említeni, hogy ez utóbbi Comenius esetében nem kétség kívül bizonyított.

[38] Az ábrák összehasonlítása véleményem szerint a nürnbergi nyomtatás kérdését is némileg árnyalja. A pataki Lucidarium vésőjét nem ismerjük, munkája azonban nem sokkal gyengébb, mint a későbbi nürnbergi kollégájáé. Ami különbség látható – tekintettel arra, hogy nem túl jó körülmények közt ráadásul esetlegesen fennmaradt próbanyomatokról van szó – betudható akár a festékréteg nem megfelelő felhordásának is, stb. Azt viszont tudjuk, hogy a sárospataki nyomda kapacitása meglehetősen szűkös volt, Renius – akit melleleg maga Comenius hozott patakra, tehát képességét megfelelőnek tarthatta – a munkákkal lassan haladt, a Vestibulum kiadásához pl. egy esztendőre volt szükség. Így elképzelhető, hogy az Orbis pictus kiadásához a pataki nyomda kapacitása egyszerűen nem volt elég. Mindez persze csupán kiegészíti a magyarázatot, hiszen Comenius maga is említi a vésnök hiányát. Vö. Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története 1. (1650 – 1671). Sárospatak, 1958. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei.) kln. 41-62. p.

[39] Az első kiadások – pl. az angliai – megjelenését figyelemmel kísérte.

[40] Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus. Lőcse, 1728.
[<http://www.bibl.u-szeged.hu/oldbook/comen1.html>] – 2002. március 16.]

[41] Sőt, a különbségek kizárólag hibaként történő interpretációja szerintem megér egy újabb átgondolást.

[42] Lásd K. Csilléry Klára A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. In: Etnographia., 1985. 2-3. sz. 189. p.

[43] Bagley, 2000.

[44] Ha előre lépünk az 54. jegyzetben írottakhoz, azok tükrében ez az elhelyezés határozottan az időn kívüliséget jelzi.

[45] Külön érdekes a három „Non est” felirat elhelyezése a képen!

[46] Zsolt 84,12 „Mert nap és paizs az Úr Isten; kegyelmet és dicsőséget ad az Úr, nem vonja meg a jót azoktól, a kik ártatlanul élnek.”

[47] Comenius: Oktatástan. 356. p.

[48] „A kérdést, legalábbis világi rézről, a kopernikuszi rendszer Newton-féle igazolása döntötte el. Ekkor bizonyosodott be, hogy Kopernikusznak és követőiek igaza volt. A árkövetkező két évszázad modern művelt nagyközönsége a legnagyobb tisztelettel adózott a tudomány melletti rendíthetetlen kiállásuknak.” Polányi Mihály: Tudomány és valóság. In: *Polanyiana*, 1998. 1–2. sz.
[<http://www.kfki.hu/~cheminfo/polanyi/9812/valosag.html>] – 2002. március 14.]

[49] Csomasz Tóth Kálmán: Dicsérjük az Urat. Tudnivalók énekeinkről. Bp., 1971. 213. p.

[50] Gyermekai halálát Jób így kommentálta: „Az Úr adta, az Úr vette el; áldott legyen az Úr neve.”

[51] „De igen veszedelmes dolog a halottat minden várakozás nélkül eltemetni, mert gyakran életben van még az, a kit megholtak tartanak.”

[52] Az időrendet az Orbis pictus mindig az óra járásával megegyező irányokkal jelzi. Jó példa erre a XXXVI. fejezet, „Az Embernek hét ideje”, ahol az öregedést szintén balról jobbra haladva mutatja be.

[53] A képanyag változtatása, mint arról szó volt, a 18. század elején történt.

[54] Comenius antropológiájában ötvözi a Platóntól Campanellaig eltelt idő saját korában igaznak elfogadott tudományos eredményeit.

[55] Pl. 1Krn 29,15: „Mert mi csak jövények vagyunk te előtted és zsellérek, a mint a mi atyáink is egyenként; a mi életünk napjai olyanok e földön, mint az árnyék, melyben állandóság nincsen.” Zsolt 144,4: „Olyan az ember, mint a lehellet; napjai, mint az átfutó árnyék.” Jób 10,21: „Mielőtt oda megyek, honnét nem térhetek vissza: a sötétségnek és a halál árnyékának földébe...” leginkább azonban a lélek-funkciók felsorolásához az alábbi igevers illik, mintegy kontrasztként Zsolt 39,7 „Bizony árnyékként jár az ember; bizony csak hiába szorgalmatoskodik; rakásra gyűjt, de nem tudja, ki takarítja be azokat!” valamint Préd 6,12: „Mert kicsoda tudhatja, mi legyen az embernek jó e világon, az ő hiábavaló élete napjainak száma szerint, a melyeket mintegy árnyéket tölt el? Kicsoda az, a ki megmondhatná az embernek, mi következik ő utána a nap alatt?”

[56] Az ember lelke funkcióit tekintve már Comenius eredeti megfogalmazásában is inkább mai szóhasználatunk „szellem” fogalmához áll közel

[57] Kant, Immanuel: Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In: Steiger Kornél (szerk.): Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény. Bp., 1995. 238. p.

[58] Comenius: Oktatástan. 169. p. Később még tovább megy: „Szokjanak hozzá tehát ahhoz, hogy bármit látnak, hallanak, tapasztalnak, cselekszenek és szenvednek is ideleln, mindazt – közvetlenül vagy közvetve – Istenre vonatkoztassák.” Comenius: Oktatástan. 317. p.

[59] Comenius: A látható világ. 54. p.

[60] Elérhető: <http://people.a2000.nl/ttijen/OPR/OPRWAAGE.HTM> – 2002. március 17.

[61] A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. In: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József (szerk.): Comenius és Magyarország. Sárospatak, 1990. (Bibliotheca Comeniana 3.) 55-63. p.

[62] A metszetet először Geréb György közölte a 3. jegyzetben említett Orbis pictus kiadásában.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Latorcai Csaba:

Katolikus főpapok munkája az országgyűlés felsőházában 1927-től a Bethlen-kormány bukásáig

A nemzetgyűlés az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920/1. tc. alapján 1926. november 16-án elfogadott, majd az 1926. november 15-én megjelent Országos Törvénytárban kihirdetett, az országgyűlés felsőházáról szóló 1926/22. törvénycikk, sokéves alkotmányjogi vita és politikai csatározás végére tett pontot.[1] A kortársak és a történészek egyöntetű véleménye, hogy ezzel a lépéssel Bethlen István miniszterelnök úgy zárta le a nevével fémjelzett konszolidációt s korszakot, hogy saját hatalmát megerősítő stabilitási tényezőt hozott létre a törvényalkotás és kormányellenőrzés területén.[2]

A törvény előírásai szerint a felsőházi tagságot méltóság vagy hivatal, választás vagy kinevezés alapján nyerhette el minden 35 év feletti személy.[3] Ezen kívül a felsőház tagja lett a Habsburg-család minden Magyarországon élő, 24. életévét betöltött férfi tagja is. Méltóság vagy hivatal alapján tagságot nyertek: az ország zászlósa, a két koronaőr, a Magyar Királyi Kúria elnöke és másodelnöke, a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság elnöke és másodelnöke, a budapesti királyi ítélőtábla elnöke, a koronaügyész, a Magyar Királyi Honvédség főparancsnoka és a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

Az egyházak képviselői közül a felsőház tagja lett: a katolikus egyházból: az esztergomi, a kalocsai és az egeri érsek, a csanádi, a győri, a hajdúdorogi, a pécsi, a székesfehérvári, a szombathelyi, a váci és a veszprémi megyéspüspök, a pannonhalmi főapát, a hazai két premontrei rend főnöke, a zirci apát, a kegyes tanítórend magyar főnöke és a székesfőkáptalanok nagyprépostjai,[4] a református egyházból a hivatalban legidősebb három püspök és három főgondnok, az evangélikus egyházból a hivatalban legidősebb két püspök, az egyetemes felügyelő és a hivatalban legidősebb kerületi felügyelő. Az unitárius egyház idősebb elnöke, a budai szerb ortodox püspök és két, az izraelita felekezet által élethossziglan megválasztott rabbi.[5] Választás útján[6] felsőházi tagokká válhattak az örökös főrendiházi tagság jogával felruházott hercegi, grófi és bárói családoknak tagok választására jogosult tagjai[7], a vármegyei és városi törvényhatóságok[8], valamint különféle mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, tudományos, művészeti és közművelődési szervezetek képviselői[9]. Végül felhatalmazást kapott a kormányzó, hogy maximum 40 főt élethossziglan vagy a hiányzó tagok pótlására meghatározott időre felsőházi taggá nevezzen ki.[10]

A felsőház hatáskörét és külső működési rendjét törvényekben, míg a belső működési rendet a felsőház Hárszabályában szabályozták. Az 1926/22. tc. szerint a törvénykezdeményezés joga a felsőházat is megillette.^[11] Ám a felsőház nem kapta meg az appropriációs és az indemnitási felhatalmazást, így csak relatív vétójoga volt. A képviselőház a felsőház beleegyezése nélkül is egy törvényjavaslatot kihirdetés végett felterjeszthetett az államfőhöz.^[12] Az esetleges vitás kérdésekre egy közös bizottságot lehetett létrehozni, melybe a két ház öt-öt tagot delegált. Ennek a bizottságnak volt a feladata, hogy elvégezze a maximum két forduló egyeztető eljárást.^[13] A felsőház tagjait nem, csak tisztségviselőit (elnök, alelnökök, háznagy és a 8 jegyző) illetve meg díjazás, ám úti- és szállásköltségeik után költségtérítés járt mindenkinek.^[14] A költségvetés elfogadása kizárólagos hatásköre, a hadügyi törvényekben és a kormányprogram elfogadásában pedig elsőbbséget élvezett a képviselőház.^[15] Az 1937/27. tc. módosította a felsőház jogkörét.^[16] A törvény úgy rendelkezett, hogy amennyiben egy törvényjavaslatról a két ház kétszeri tárgyalás után sem tud megegyezni, abban az esetben a két háznak együttes ülésen titkos szavazással kell eldönteni, hogy melyik ház javaslatát fogadja el.^[17]

Az 1927-1944 közötti időszakban a felsőház hatáskörét és politikai súlyát további törvények is erősítették. Például a királyi ítélőtábláknak és a királyi ügyészség tagjainak fegyelmi felelősségéről, áthelyezéséről és nyugdíjazásáról, továbbá a királyi bírósági és királyi ügyészségi tisztviselők fegyelmi felelősségéről szóló 1936/3. törvények intézkedett a Legfőbb Fegyelmi Bíróság létrehozásáról, melynek 36 tagja közül tizenkettőt a felsőház választott saját tagjai sorából, a bíróság elnöke pedig a felsőház mindenkor elnöke. Ez a delegálási arány pontosan megegyezett az 1926/22. tc. előírásaival, mely úgy szól, hogy az országos bizottságok tagjainak egy harmadát a felsőház adja saját tagjai sorából.^[18] Mindezek a jogszabályok, és a későbbi módosítások lehetővé tették, hogy a felsőház – minden félelem ellenére – a törvényhozás egyik nyugodt súlypontjává váljék abban az időszakban, mikor a közvéleményben és a képviselőházban egyre inkább elharapóztak a különféle szélsőségek.

Az 1927. január 28-ára összehívott országgyűlés felsőházában^[19] az alábbi katolikus egyházi személyek szereztek mandátumot:

Hivatal és méltóság alapján: Csernoch János bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek (1927-ben meghalt), Szmrecsányi Lajos egri érsek, Zichy Gyula kalocsai érsek, Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök, Mikes János szombathelyi megyéspüspök, Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspök, Fetser Antal győri megyéspüspök, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök (1927-ben meghalt), Rott Nándor veszprémi megyéspüspök, Hanauer A. István váci megyéspüspök, Virág Ferenc pécsi megyéspüspök, Bárdos Remig pannonhalmi főapát, Burány Gergely csornai prépost (1929-ben meghalt), Werner Adolf zirci apát,

Hám Antal piarista tartományfőnök (1927-ben meghalt), Walter Gyula esztergomi nagyprépost (1929-ben meghalt), Csekó Gábor egri nagyprépost (1930-ban meghalt) és Vass József kalocsai nagyprépost, népjóléti miniszter (1930-ban meghalt).[20]

Törvényhatóságok által megválasztott papok: Kecskeméten Révész István (1928-ban meghalt), Székesfehérvárott Mátrai Rudolf ciszterci (1928-ban meghalt), Baranya vármegyében Igaz Béla, Békés vármegyében Brém Lőrinc (1930-ban meghalt), Komárom-Esztergom vármegyében Báthy László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Kolossváry Mihály, Sopronban Baán Jenő.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának delegáltja: Wolkenberg Alajos professzor.[21]

Az új országgyűlés megnyitására 1927. január 28-án Berczelly Jenő korelnök elnökletével került sor.[22] A felsőház tisztségviselőit a 3. ülésen, január 31-én választották meg. Elnök Wlassics Gyula, alelnökök pedig Széchenyi Bertalan és Beöthy László lettek.[23] Megválasztották még a háznagyot és a 8 jegyzőt is.[24] A bizottságok tagságát a negyedik ülésen, február 10-én választották meg. Ez alapján a következő bizottságokba kerültek katolikus főpapok:

Gazdasági Bizottság: Virág Ferenc.

Igazoló Bizottság: Hanauer Á. István.

Közgazdasági és Közlekedésügyi Bizottság: –

Közigazgatási Bizottság: Csekó Gábor és Igaz Béla.

Közjogi és Törvénykezési Bizottság: Rott Nándor, Szmrecsányi Lajos és Zichy Gyula.

Közoktatásügyi Bizottság: Csernoch János elnök, Bárdos Remig, Burány Gergely, Glattfelder Gyula, Hanauer Á. István, Hám Antal, Kolossváry Mihály, Mátrai Rudolf, Prohászka Ottokár, Révész István, Werner Adolf, Wolkenberg Alajos.

Külügyi Bizottság: Csernoch János és Szmrecsányi Lajos.

Mentelmi Bizottság: Hanauer Á. István.

Naplóhitelesítő Bizottság: Baán Jenő, Mikes János, Révész István, Wolkenberg Alajos és Zichy Gyula.

Népjóléti és Munkaiügyi Bizottság: Bárdos Remig, Báthy László, Glattfelder Gyula, Hanauer Á. István, Mátrai Rudolf, Prohászka Ottokár, Szmrecsányi Lajos és Walter Gyula.

Pénzügyi Bizottság: Bárdos Remig, Csernoch János és Glattfelder Gyula.

Az országos bizottságok közül egyedül a Közigazgatási Fegyelmi Bíróságba került egyházi személy Szmrecsányi Lajos személyében.

Az első egyházi képviselő felszólalására a 3. ülésen került sor. Szmrecsányi Lajos egri érsek a jogfolytonosságról szólt a felsőház esetében, és külön örömét fejezte ki, hogy a főrendiház utolsó elnökét, Wlassics Gyulát válsztotta meg a felsőház első elnökéül.^[25] Az 5. ülésen Glattfelder Gyula csanádi püspök meleg szavakkal köszöntötte a 75. életévét betöltő Wlassics Gyula elnököt. Beszédében azt kívánta a ház új elnökének, hogy azt a méltó tradíciót honosítsa meg a felsőház munkájában, amit mint a főrendiház utolsó elnöke alapozott meg.^[26]

A 6. ülésen, március 22-én, több egyházi képviselő is beszédet mondott. Az egyes adók és illetékek mérsékléséről és a pengőértékben való számítással kapcsolatos rendelkezésekről, továbbá az önkormányzati testületek háztartásának hatályosabb ellenőrzéséről szóló törvényjavaslat általános vitájában Igaz Béla, a részletes vitában pedig Baán Jenő, Mikes János és Kolossváry Mihály szólaltak fel. Igaz Béla csatlakozva az előtte szóló Némethy Károly által mondottakhoz azon aggodalmának adott hangot, hogy a javaslat csökkenti a települési önkormányzatok autonómiáját. Igaz Béla felszólalását követő Tarnay Gyula beszédében érintette a plébános személyét és mondanivalóját, ezért Igaz Béla lehetőséget kapott a reflexióra. Kifejtette, hogy nincs igaza Tarnaynak amikor azt mondja, hogy a javaslat csak az eddigi belügyminiszteri rendelkezéseket gyűjti össze, mert tartalmaz új elemeket is. A törvényjavaslat részletes vitájában a 3.§-hoz Baán Jenő is felszólalt. Kérte, hogy a javaslatban tárgyalt adók esetében a pénzügyminiszter rendeletben csökkentse a meghatározott adóalapokat. Ezt Bud János pénzügyminiszter visszautasította. Mikes János a 71.§-hoz szólva – saját véleményének hangot adva – az egyházi autonómia korlátozása ellen beszélt. A javaslat ugyanis maximálta, hogy az autonóm egyházak milyen maximális mértékben vethetnek ki adót. Az utána szót kapó Kolossváry Mihály a javaslatnak az oktatásra vonatkozó káros hatását emelte ki. Véleménye szerint az adókivetés mértékének maximálásával számos iskola fenntartása válik nehezzé. A pénzügyminiszter válaszában elmondta, hogy a javaslaton változtatni nem kíván, mert a kormány célja az, hogy csökkentsék az adózók túlzott terheit. Úgy véli, hogy a javaslat nem veszélyezteti sem az egyházi autonómiát, sem az iskolák fenntartását.^[27] Igaz Béla a 7. ülésen is felszólalt. A belvízi hajók lajstromozásáról és az azokra vonatkozó egyes jogviszonyokról szóló törvényjavaslat általános és részletes vitájának egyetlen felszólalójaként örömét és egyetértését fejezte ki a kormány azon döntésén, hogy fejleszti a legolcsóbb szállítási mód, a hajózás belvízi ágát.^[28]

Az 1927. május 27-én tartott 8. ülésen jelentette be Wlassics Gyula elnök Prohászka

Ottokár április 8-án bekövetkezett halálát. Ugyanezen az ülésen rágalmozás és becsületsértés gyanúja miatt felfüggesztették Mikes János mentelmi jogát.[29] A polgári iskoláról szóló törvényjavaslat általános vitájában Szmrecsányi Lajos, Kolossváry Mihály és Báthy László, míg a részletes vitában Igaz Béla szólalt fel. Szmrecsányi Lajos üdvözölte a javaslatot, és elismeréssel szólt arról, hogy annak céljaiban szerepel az áltudományok kiszűrése. Kolossváry Mihály nagyívű beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy az iskolák közül a polgári iskolákra vonatkozó szabályozást módosították legtöbbször. Bemutatta a különböző módosítások előnyét és hátrányát. Kiemelte, hogy a polgári iskola azon néprétegek gyermekeinek iskolája, akiknek más lehetőségük a továbbtanulásra nincs. Ezért nem ért egyet azzal, hogy a kormány számos, eddig bevált tanügyi koncepciót kivesz az új szabályozással a polgári iskolák kompetenciájából. Maga is fontosnak tartja a testnevelés oktatását. Álláspontja szerint a leányiskoláknál hangsúlyt kellene kapnia a háztartási munkákat oktató tárgyaknak is. Kérte a kormányt képviselő vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy vizsgálja meg, és módosítsa a polgári iskolák tanrendjét, és rendezze a polgári iskolákban tanító pedagógusok anyagi helyzetét. Báthy László aggodalmát fejezte ki, hogy egy iskolában 60-70 diákot tanít egy pedagógus, ami nem teszi lehetővé a gyermekek megismerését. Kolossváry Mihályhoz csatlakozva csak a javaslatban fogalt egyedi esetekben tudja elfogadni a koedukációt. Beszédében Svájcot hozza az ideális nevelési módszer megvalósítójaként. Az elhangzottakra válaszul Klebelsberg Kunó miniszter kijelentette, hogy folyamatosan növelik az oktatásra fordítható költségvetési összegeket. Ebből igyekeznek megoldani a nevelők anyagi helyzetének javítását. A részletes vitában Igaz Béla a 8. §-hoz szólt hozzá. Sokallja azt a 22 órát, melyben – a javaslat szerint – a tanároknak egy héten a gyerekekkel foglalkozniuk kell. Véleménye szerint ez az idő nem teszi lehetővé az órákra való tisztességes felkészülést, és rendkívül leterheli a tanárokat. Rosszallja, hogy a tanárok csak 40 év után, és nem 35 év után jogosultak a teljes nyugellátásra.[30]

A június 2-án tartott 9. ülésen Glattfelder Gyula a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíjáról szóló törvényjavaslat általános vitájához szólt hozzá. Üdvözli a javaslat szándékát, ám soknak tartja a felsőoktatásban tanulók létszámát. Határozati javaslatot terjeszt be, hogy a felsőház a közalkalmazottak gyermekei számára az 1 millió pengőt tanulmányi ösztöndíjra azzal szavazza meg, hogy ugyanakkora összeget kíván felvételni az 1928/29. költségvetési évtől kezdve az állami költségvetésbe minden társadalmi osztálybeli szegény és kiváló előmenetelű tanulók tehetségvédelmi ösztöndíjai számára. Bethlen István miniszterelnök válaszában egyetértett a javaslattal, de korainak tartotta az 1928/29-es költségvetési évet, mint az ösztöndíj kiosztásának első évét. Glattfelder Gyula elfogadja a miniszterelnök válaszát, így a felsőház évmegjelölés nélkül fogadja el a beterjesztett határozati javaslatot.[31]

A június 20-án tartott 11. ülésen Wlassics Gyula elnök felhatalmazást kapott Csernoch János bíboros hercegprímás 75. születésnapja alkalmából történő üdvözlő levél megírására. A nap végén Wlassics Gyula elnök fájdalmas hírről számolt be. Meghalt Hám Antal piarista tartományfőnök, a felsőház tagja. Emlékező mondataiban a magyar pedagógia egyik nagytekintélyű alakjaként jellemezte. A Ház felhatalmazta az elnököt, hogy a kegyeleti intézkedéseket tegye meg.[32]

Az 1927/28-as év költségvetésének tárgyalásában június 22-én, a 13. ülésen Révész István szólalt fel. Örömet fejezte ki, hogy a kormány az alföldi oktatás felzárkóztatását elősegítő intézkedéseket kíván tenni. Kéri a kultuszminisztert, hogy támogassa a süketnémák helyzetének javítását, és segítse elő tanáraik szociális helyzetének jobbítását is.[33] Szintén a költségvetéshez szólt hozzá Mátrai Rudolf június 24-én, a 15. ülésen. Fontosnak tartja az oktatás fejlesztését, mert hiába írja elő 60 éve törvény a kötelező népoktatást, mégis a lakosság nagyrésze analfabéta. Ezért –véleménye szerint- a költségvetés legfontosabb tétele az a 20 millió pengő, amelyet a kormányzat a tanyai oktatás fejlesztésére irányoz elő. Kifogásolja a középiskolai tanárok anyagi helyzetét. Kéri, hogy a cserkészfoglalkozásokat számítsák bele a tanár-vezetők óraszámába, mert rendkívül komoly feladatot lát el a cserkészlet az ifjúság nevelésében.[34]

A következő napon tartott 16. ülésen Wolkenberg Alajos szólalt fel. Sokallja a dohánytermékek adóját, és a honvédelmi tárca dotációját. Panaszt tesz a román és cseh követség vízumügyintézése kapcsán. Neheztel, hogy a volt magyar területekre nem engedik be a magyar szellemi termékeket. Kevesli a Pázmány Péter Tudományegyetemre eső költségvetési tételeket. Úgy véli, amikor a teljes költségvetés 10%-a esik a vallás- és közoktatásügyi tárcára, ez megengedhetetlen. Az egyetemre eső tétel nem teszi lehetővé az alkalmazottaknak járó fizetés kiutalását sem. Az előtte szóló Zichy Aladárral szemben nem támogatja, sőt ellenzi a liberalizmust, mint hivatalos ideológiát. Alátámasztásul a válások számának növekedését hozza példaként. Ám nem csak a liberalizmustól kell óvakodni, hanem minden szélsőségtől, így a fasizmustól is.[35]

Az apaállatok kötelező vizsgálatáról szóló törvényjavaslat július 5-én, a 18. ülésen folytatott részletes vitájában a 8.§-hoz Igaz Béla szólt hozzá. Az előtte szóló Némethy Károlyhoz csatlakozva problémásnak tartja, hogy a nem megfelelő apaállatok ivartalanítását csak háromszori fellebbezést követően lehet elvégezni, addig azonban eladni sem szabad őket. Mivel ez a rendelkezés a képviselőház módosításaként került a javaslatba, változtatni pedig nem kíván rajta, kéri Mayer János földművelésügyi minisztert, hogy a végrehajtási rendeletben úgy szabályozza az eljárást, hogy rendkívül szorosak legyenek a határidők.[36]

1927. november 25-én tartott 19. ülésen emlékezett meg a Ház Csernoch János bíboros, hercegprímás haláláról. Az elnöklő Wlassics Gyula kiemelte egyházfői és politikusi tekintélyét, és személyét az országnak a nemzetiségekkel kapcsolatos pozitív magatartási példaként említette. A napirend szerint következő, március 15-ének nemzeti ünneppé nyilvánításáról és Kossuth Lajos örök érdemeinek törvénybe iktatásáról szóló javaslatok együttes vitájában Glattfelder Gyula és Hanauer Á. István is felszólalt. Glattfelder Gyula 1848-nak a demokratikus átalakulásban játszott úttörő szerepét méltatta. Hanauer Á. István szükségesnek tartotta, hogy a tárgyalt javaslaton túl törvényben emlékezzenek meg 1920. november 13-áról is, az ország szétszabdálásának napjáról. Legyen november 13-a a nemzet gyásznapja – mondta.[37] Ugyanezen az ülésen szólalt fel Kolossváry Mihály és Baán Jenő az ifjúság védelméről szeszes italok kiszolgáltatása és szórakozó-helyek látogatása terén című törvényjavaslat általános vitájában. Kolossváry Mihály a javaslat fontosságát hangsúlyozta, és annak jövőendő sikereiről beszélt. Baán Jenő a vendéglősök erkölcsi romlottságát ecsetelte indokolva a törvény szükségességét.[38]

1927. december 9-én, a 21. ülésen igazolta a felsőház Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök mandátumát, az április 8-án elhunyt Prohászka Ottokár helyére. Ezen a napon egy főpap emelkedett szólásra. Igaz Béla az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalkorúak és nők védelméről szóló törvényjavaslat általános vitájában kért szót. Beszédében azt hangsúlyozta, hogy amikor Magyarország lakossága a trianoni békediktátum következtében lényegesen megfogyatkozott, kétszeres kötelesség a fiatalok védelmének biztosítása.[39]

A december 20-án tartott 22. ülésen felhatalmazást kapott az elnök, hogy üdvözlje Serédi Jusztiniánt bíborossá kreálása és érseki kinevezése alkalmából.[40] Az üdvözlést az új hercegprímás megköszönte. Táviratát az 1928. január 10-én tartott 23. ülésen olvasták fel.[41] Serédi január 27-én járt bemutatkozó látogatáson Wlassics Gyula elnöknél, aki ebből az alkalomból a felsőház pergamenre írt üdvözlő iratát nyújtotta át neki. Erről az elnök a soron következő ülésen tájékoztatta a felsőházat.[42] Az új hercegprímást 1928. február 18-án, a 25. ülésen igazolta a felsőház.[43]

A március 28-i 26. ülésen Mátrai Rudolf kért szót a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920/25. törvénycikk (numerus clausus) módosításáról szóló törvényjavaslat általános vitájában. Felszólalásában arra a következtetésre jut, hogy a szabadságjogokat az állam csak önvédelemből korlátozhatja. Álláspontja szerint ez a javaslat nem több ennél, ezért elfogadható. Elfogadható, mert megszünteti azt a diszkriminációt, melyet a most módosítandó törvény 3.§-ának (3) bekezdése tesz, amikor kimondja, hogy a zsidó vallásúak milyen

mértékben vehetnek részt a felsőoktatásban. Véleménye szerint vallási alapon nem tehető különbség.[44]

A következő napon szintén e javaslat általános vitájában szólalt fel Wolkenberg Alajos is. Az ülésnap elején érdekes igazolási kérelem érkezett a felsőházhoz. Szölgyémy János, a piarista rend tartományfőnök-helyettese kérte tagként történő igazolását. Wolkenberg örömét fejezi ki, hogy az új javaslat felvételi feltételül a tanulmányi eredményt és a szellemi képességet szabja meg. Fontosnak tartja ugyanakkor, hogy a preferált pályákon dolgozók (úm. közalkalmazott, őstermelő, ipari-kereskedelmi pálya) gyermekei arányosan kerüljenek felvételre, és mindez pontosan szabályozva legyen.[45] Erre a beszédre reagált Glückstahl Samu a március 20-án tartott 28. ülésen. Beszédében egy múlt századi egyetemi felvételi kapcsán történelem hamisítással vádolta Wolkenberg Alajost, aki – erre szót kérve – éles szavakkal utasította vissza a vádat.[46]

1927. március 21-én jelent meg először a felsőház ülésén Serédi Jusztinián, akit az elnök meleg szavakkal üdvözölt. Serédi válaszában erkölcsös Magyarország kiépítését jelölte meg feladatául, és ezt kívánta az egész felsőháznak is.[47]

Az 1928-29. évi költségvetésről szóló törvényjavaslat általános vitájában az 1928. június 16-án tartott 36. ülésen Báthy László és Kolossváry Mihály szólalt fel. Báthy László javasolta a külügyi költségvetés lefaragását. Álláspontja szerint az így létrejövő megtakarítást a kereskedelemügyi és a földművelésügyi tárcának kéne megkapnia. A kulturális és a népjóléti tárca költségvetését elvonni akarókkal szemben hangsúlyozza a két tárca magas költségvetésének fontosságát, hiszen annak nagyrésze az oktatásba és a szociális szférába kerül. Nem tartja szükségesnek az adók csökkentését. Kolossváry Mihály az oktatás, ezen belül is a népiskolák, az alsóbb néprétegek oktatásának fontosságát hangsúlyozza, és a fejlesztés fokozását kéri.[48]

A június 19-én tartott következő ülésen ismét szóba került a piarista helyettes tartományfőnök igazolásának kérdése. Miután a felsőház az Igazoló Bizottság javaslatára nem igazolta Szölgyémy Jánost, ügyét az Igazoló Bíróság elé utalták.[49] Igaz Béla ezen a napon szólalt fel a költségvetés továbbra is tartó általános vitájában. Kérte, hogy a most megvalósult és fontos földreform által birtokaik egy részétől elesettek kapjanak az állami költségvetésből kártalanítást.[50]

A június 20-án sorra kerülő következő ülésen Zichy Gyula a Pázmány Péter Tudományegyetem költségvetése kapcsán hangsúlyozta, hogy az egyetem eredendően katolikus, melyet törvényi hivatkozásokkal támasztott alá.[51]

A következő napi ülés kezdetén Wlassics Gyula elnök felolvastatta Révész István levelét, melyben értesíti a Házat, hogy a Szentatya tábori püspökké nevezte ki. Az elnök a levelet tárgyalás és jelentéstétel céljából kiadta az Igazoló Bizottságnak. Még ezen a napon Baán Jenő szólalt fel a költségvetés vitájában. Beszédében kérte a kultuszminisztert, hogy a falusi iskolákban is vezessék be az oktató filmek vetítését, valamint, hogy tiltsa meg a tanítónőknek, hogy házasságkötés után is tanítsanak, mert a feleség elsődleges feladata a családjának hivatás gyakorlása. A földművelésügyi miniszter figyelmét a silók telepítésének és a műtrágya használatának fontosságára hívta fel. Úgy véli, ha a falvakban növekedne az iskolázottság, kevesebb válás lenne.[52]

A 43. ülésen, 1928. július 2-án került sor Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás első felsőházi felszólalására. Az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére kötelező biztosításról szóló törvényjavaslat általános vitájában örömét fejezte ki az iránt, hogy a javaslat szellemisége XIII. Leó pápa Rerum Novarum enciklikáját tükrözi.[53]

A július 11-én tartott 44. ülésen dőlt el véglegesen Szölgyémy János piarista tartományfőnök-helyettes felsőházi tagsága. Miután kérelmét az Igazoló Bíróság sem tartotta megalapozottnak, a felsőház nem igazolta felsőházi tagként.[54]

A 49. ülésre november 28-án került sor. Ezen a napon a múzeum-, könyvtár- és levéltár ügy némely kérdéseinek rendezéséről szóló törvényjavaslat általános vitájában Báthy László kért szót. Felszólalásában megfelelőnek minősítette az illetékes bizottság arra irányuló módosítását, hogy az egyházi gyűjteményekről általuk készített leltár is hiteles lehessen. Aggodalmát fejezte ki a közgyűjtemény kifejezéssel kapcsolatban, mert – álláspontja szerint – ezek a gyűjtemények az egyházi. Klebelsberg miniszter válaszában meghökkenését fejezte ki a felszólalással kapcsolatban, mert ő egyeztetette ezt a javaslatot Serédi hercegprímással, és a beterjesztett javaslat már az általa kért módosításokat is tartalmazza. A közgyűjtemény kifejezéssel kapcsolatban pedig elmondta, ez a fogalomkör nem fedi le az egyházi gyűjteményeket, azokat csak az illetékes egyházi hatóság jóváhagyásával lehet ezentúl is közgyűjteménnyé nyilvánítani.[55]

Az 51. ülésen, december 18-án új egyházi méltóságot igazolt a felsőház Sebes Ferenc piarista tartományfőnök személyében.[56] Következő nap ismét Igaz Béla emelkedett szólásra a vízi beruházásokról szóló törvényjavaslat vitájában. Kifogásolja, hogy a javaslat a földművelésügyi miniszternek csak a legszükségesebb munkálatok támogatását engedélyezi. Örül viszont annak, hogy a Dráva – melynek környékén ő is él – szabályozása és partvédelmi munkálatai benne vannak a legszükségesebb munkálatok között, ezért a javaslatot támogatja.[57]

A másnap tartott 53. ülésen a felsőház módosította a bizottságok tagságának összetételét.[58] A változás az 1928-1930 közötti II. ülésszakban a katolikus főpapok tagságát a következőképpen érintette:

A *Gazdasági Bizottságba* Kolossváry Mihály került.

A *Közigazgatási Bizottságból* Csekó Gábor távozott, új tagként bekerült Glattfelder Gyula és Miklósy István.

A *Közjogi és Törvénykezési Bizottságban* betöltött tagságáról Zichy Gyula 1927. május 27-én lemondott. A helye most került betöltésre.

Közoktatásügyi Bizottság: Mátrai Rudolf meghalt, és Burány Gergely távozott. Új tagként bekerült Brém Lőrinc, Mikes János Shvoy Lajos és Zichy Gyula. A bizottság új elnöke Serédi Jusztinián lett.

A *Külsügyi Bizottságba* Csernoch János helyére Serédi Jusztinián,

A *Naplóhitelesítő Bizottságban* pedig miután Zichy Gyula kezdettől fogva nem tartotta magát a bizottság tagjának, tagsága megszűnt, új tagok lettek Báthy László és Igaz Béla.

A *Népjóléti és Munkaügyi Bizottságban* Walter Gyula bizottsági tag távozott a bizottságból, új tag lett viszont Baán Jenő, Kolossváry Mihály, Sebes Ferenc és Virág Ferenc.

A *Pénzügyi Bizottságba* Csernoch János helyére Serédi Jusztinián került, és új tag lett még Kolossváry Mihály.

Ezen az ülésen alakult meg a *Véderő Bizottság*, de ennek nem volt egyházi tagja.[59]

Az 1929. február 14-én tartott 54. ülésen jelentette be Wlassics Gyula elnök Révész István tábori püspök, Kecskemét felsőházi küldöttének fájdalmas halálát.[60] Az 55. ülésen, március 13-án Kolossváry Mihály szólalt fel a magyar királyi honvédség legénységi állományú egyéneinek és az ily egyének hátramaradottainak ellátásáról szóló törvényjavaslat általános vitájában. Beszédében hangsúlyt adott azon nézetének, hogy a trianoni békediktátum következtében különösen is fontos hadseregünk fejlesztése. Ezért fontos, hogy a legénységi állomány és utódai szociális biztonságban élhessenek.[61] A június 7-i 61. ülésen szintén Kolossváry Mihály szólalt fel. A közigazgatás rendezéséről szóló törvényjavaslat általános vitájában óvva int a túlzott demokratizálástól. Úgy véli, Magyarország a történelem folyamán mindig élen járt a demokratizáló törekvésekben. A vármegyék jelenlegi területi felépítése történelmi alkotmányunk műve. A vármegyék mindig a nemzeti identitás őrzői voltak. Nem szabad engedni a szeparatista törekvéseknek. A vármegyék élete ma is pezsgő, nem szükséges reformálni rajta. Amit a javaslat megváltoztat, az ezt a lényegét, kultúra közvetítő szerepet nem érinti, csak az ügyintézkést gyorsítja, ezért mint részletes

tárgyalás alapját, elfogadja.[62]

A felsőház június 21-én, a 62. ülésen kezdte tárgyalni az 1929-31. évi költségvetésről szóló törvényjavaslatot. Ezen a napon Báthy László szólt a javaslatához. A népjóléti minisztérium költségvetésével kapcsolatban megjegyezte, hogy nagy problémát jelent, ha a szülők nem megfelelő anyagi helyzetben is sok gyermeket vállalnak. Ám mindezek ellenére sem pártolja az egykézést, inkább a kormánynak egyfajta családpolitikai koncepciót kellene készítenie. Felhívta a távol lévő népjóléti miniszter figyelmét, hogy egyre több gyermek éhezik, és a fogyatékos gyermekekről állami intézményi szinten senki sem gondoskodik. Kérte a minisztert, hogy találjon megoldást ezekre az égető kérdésekre. Készítsen a minisztérium felmérést a fogyatékos gyermekek számáról, majd pedig egy cselekvési programot a probléma megoldására.[63]

A június 24-én tartott következő ülésen Igaz Béla fűzött néhány szót a költségvetési javaslatához. Felszólalásának elején gratulált a kultuszminiszternek abból az alkalomból, hogy miniszterségének hetedik évfordulója alkalmából minisztériuma aranytollal tüntette ki. A költségvetéssel kapcsolatban kérte, hogy a pécsi Erzsébet Tudományegyetem a többi tudományegyetemhez hasonló finanszírozásban részesüljön. Kifogásolja, hogy nem szankcionálják törvényi szinten, ha más művelési ágra alkalmas földterületen szőlőt telepítenek. A költségvetési javaslatot elfogadja.[64] Másnap Zsitvay Tibor igazságügyminiszter beszédében kitért erre a felszólalásra is. Álláspontja szerint nem kell az egyetemeket egyenlően finanszírozni, hanem azon intézmények fejlesztésének kell elsőbbséget biztosítani, amelyek esetében a helyi támogatás is magas.[65]

Az 1929. december 10-én tartott 69. ülésen fájdalmas bejelentést tett Wlassics Gyula elnök. Az utolsó ülés óta eltelt időben elhunyt Walter Gyula választott püspök, esztergomi nagyprépost és Burány Gergely csornai premontrei prépost. Mindkettőjükéről szép szavakkal emlékezett meg az ülés kezdetén.[66] A következő napon többek között a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem továbbfejlesztésével kapcsolatos feliratot tárgyalta a felsőház. A vitában Baranya vármegye küldötte, Igaz Béla is szólásra emelkedett. Beszédében kiemelte Pécs kultúra teremtő erejét, amelyhez nagyban hozzájárultak a pécsi megyéspüspökök is, például Zichy Gyula kalocsai érsek, egykori pécsi püspök, aki komoly adományokkal látta el az egyetemet. Majd részletesen ecsetelte az elmúlt évek fejlesztéseit. Beszédében értetlenségét fejezte ki, hogy a debreceni vagy a szegedi egyetemet miért finanszírozza jobban a kormányzat. Klebelsberg Kunó miniszter válaszában részletesen kifejtette, milyen okok szóltak amellet, hogy más egyetemeket jobban finanszírozzanak. A vita után úgy döntött a ház, hogy támogatja Pécs szabad királyi

város beadványát az egyetem fejlesztésének kiemelt támogatásával kapcsolatban, és a szükséges lépések megtételére utasítja a vallás- és közoktatásügyi minisztert.[67]

Az 1930. február 12-én tartott 73. üléssel megkezdődött a III. ülészak. Ez alkalomból újraválasztották a bizottsági tagokat. A választás alapján az egyházi képviselők vonatkozásában a következő változások következtek be:

Közigazgatási Bizottság: Baán Jenő új tag,

Közoktatásügyi Bizottság: Brém Lőrinc lemondott, majd az év végén meghalt, a bizottságba új tagként bekerült Báthy László (később az év folyamán újonnan igazolt Gergye Ipoly csornai prépost is[68]).

Népjóléti és Munkaiügyi Bizottság: Megszűnt Báthy László és Baán Jenő tagsága. (Az év folyamán tag lett az újonnan igazolt Fehér Gyula esztergomi nagyprépost.)[69]

Az 1930-31. évi költségvetés vitájában két egyházi felszólaló volt, Igaz Béla és Shvoy Lajos. Igaz Béla a június 24-i 82. ülésen szót emelt a gazdasági kamarák többlettámogatásáért, és a pécsi Erzsébet Tudományegyetem fejlesztése érdekében. Felhívta a kultuszminiszter figyelmét, hogy Pécs városa teljesítőképességének határára jutott, és nem képes további fejlesztési támogatást nyújtani az egyetemnek. Kérte, hogy a miniszter kezelje kiemelten a pécsi egyetem fejlesztését.[70] A következő napon Shvoy Lajos a püspöki kar nevében szólalt fel. Szót emelt a Pázmány Péter Tudományegyetem katolikus alapítása és katolikus volta mellett. Kérte, hogy fordítsanak figyelmet a Budapest-Székesfehérvár útvonal felújítására. A földreformmal kapcsolatban megjegyezte, hogy az nem kiérlelt terv alapján történik, felül kellene vizsgálni. Ezen túlmenően a katolikusokat érő diszkriminációról beszélt. Szerinte, és a püspöki kar szerint is, a Szentatyát sok esetben negatívan mutatják be, és a katolikus köztisztviselők és közalkalmazottak aránya évről évre romlik. Mint mondotta, ezzel természetesen nem akarja gátolni az egyházak gyümölcsöző együttműködését, ám egy esetleges kultúrharc elkerülése érdekében szükséges ennek a ténynek hangot adni.[71]

A november 21-én tartott 91. ülés elején emlékezett meg Wlassics Gyula házelnök Vass József népjóléti miniszter, kalocsai nagyprépost haláláról. Beszédében az elhunyt politikusi, államférfiúi tekintélyét hangsúlyozta.[72] A december 12-én tartott következő ülésen szintén fájdalmas egyházi halálesetről kellett beszámolnia az elnöknek. Brém Lőrinc váradi főesperes-kanonok, Békés megye küldötte halt meg.

Emlékét a jegyzőkönyvben örökítették meg.[73]

Az egy hét múlva tartott következő ülésen több egyházi tagot érintő esemény is volt. A nap elején igazolta a ház Kriston Endre egri nagyprépost tagságát, majd a kiadások apasztásáról, a szolgálati vagy munkaviszonyból és a tantiémekből származó jövedelmek ideiglenes megadóztatásáról és egyéb rendelkezésekről szóló törvényjavaslat részletes vitájában a 15. §-hoz Igaz Béla és Rott Nándor is hozzászólt. Igaz Béla nem értett egyet a javaslattal. Félti, hogy nehéz helyzetbe kerül emiatt számos család, és számos tisztviselőt kell elbocsátani akkor, ha a törvény hatályba lép. Jogfosztásnak tartja a 15.§ azon rendelkezését, hogy be kell zárni azokat a törpeiskolákat, ahol egy településen több ilyen iskola is működik. Ez az intézkedés számos egyházi iskolát is érint. Sérelmezte, hogy ugyanez a paragrafus felhatalmazza a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a bezárt – köztük sok egyházi – iskola tanítói lakását lefoglalja. Ily módon számos egyházi épület kerülhet állami tulajdonba. Kérte még a kultuszminisztert, hogy a törvény végrehajtási utasításába foglalja bele, hogy a tanulók számarányának megfelelően nevezze ki a különböző vallású tanárokat.

Rögtön Igaz Béla után kapott szót Rott Nándor. Ő is a törpeiskolák bezárása ellen emelte fel szavát azzal, hogy a veszprémi egyházmegyében sok kis falu van, amelyeket hátrányosan érintene ez az intézkedés. Felszólalásában teljes mértékben azonosult az Igaz Béla által elmondottakkal, kiegészítve azzal, hogy ha ezentúl egy egyházi iskolát államosítanak, a tanítói javadalmat ne vegyék el az egyháztól. Ezt kérte a végrehajtási utasításba belevenni.[74]

Az 1931. május 27-én tartott 96. ülésen igazolta a felsőház Horváth Győző kalocsai nagyprépost mandátumát, aki immáron egy éve – mint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye küldötte – részt vett a felsőház munkájában. Ezen az ülésen választották Kriston Endrét a Közoktatásügyi Bizottság tagjává.[75] (1931-ben igazolta még a felsőház saját tagjaként Kiss Lajos szekszárdi plébánost, aki Tolna vármegye küldötteként került a felsőházba.[76])

A már május 28-án, a 97. ülésen folytatott következő évi költségvetési vitában Horváth Győző és Wolkenberg Alajos szólaltak fel. Horváth Győző a javaslat tárgyalásában óvást emelt az ellen, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fejezetében szerepel, mert az katolikus intézmény. Fontosnak tartotta a költségvetés azon előirányzatát, mely a nem állami javadalmazású tanítók bérkiegészítését tartalmazza, mert immáron 40 éve rendelkezik az 1893/26. tc. arról, hogy az állami és nem állami alkalmazásban álló tanítóknak teljesítmény szerint ugyanolyan javadalmazásban kell részesülniük. Kéri ezért a kultuszminisztert, hogy hasson a belügyminiszterre, a községek gazdálkodását

szabályozó törvényt úgy készítsék elő, hogy biztosítékot jelentsen a tanítók fizetésének egyenlő utalására. Wolkenberg Alajos a szünet meghosszabbítása ellen szólt. Bírálta a költségvetés külső és belső aránytalanságait, különösen a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatói arányához viszonyított alulfinanszírozását. Hangsúlyozta, Budapest önkormányzata már eddig is erején felül segítette az egyetemet, ezentúl is segíteni fogja, de most már a kormány is segítsen a fejlesztésben. Felszólalásának végén a kormány támogatását kérte egy új, Üllői úti épület megvásárlásához.^[77]

Két nap múlva a költségvetés tárgyalásának folytatásában személyes okból ismét Wolkenberg Alajos kért szót. Néhány perccel korábban ugyanis Menyhárt Gáspár kiforgatta Wolkenberg felszólalásában mondottakat, és kigúnyolta őt. A reflektáló professzor erélyesen kezdte visszautasítani a vádakát, ám az elnöklő Wlassics Gyula polémiaának nevezte a viszontválaszt, és megvonta a szót.^[78]

A 101. ülésen, június 3-án az iparfejlesztésről szóló törvényjavaslat általános vitáját Kolossváry Mihály felszólalása vezette be. Beszédében megvédte a kereskedelemügyi minisztériumot attól a vádtól, hogy nem kezelné megfelelően az ipargazdaságot. Komoly feladatnak tartotta a mezőgazdaság fejlesztése mellett az ipar fejlesztését is. Nagy hiba volt ezért a háború után a kormány részéről, hogy egyoldalúan csak a mezőgazdaság fejlesztését támogatta komolyan. Felhívta a figyelmet, hogy a mezőgazdaság és az ipar ma már szoros összefonódásban működik. Nem ért egyet a javaslat VI. fejezetével abban, hogy a kisipar fejlesztését kezelje prioritásként. Hiányolja a kormány részéről a kisipar hitelkeretének bővítését, és annak a közóhajnak ad hangot, hogy csökkentsék a kisipari adót, vagy legalább a kisipari forgalmi adót tegyék egyfázisúvá. Hangsúlyozta, hogy a kisipar fejlesztése szociális szempontból is rendkívül fontos. Beszédében a kisipar megfelelő támogatásának szükségességét a Zsolnay és más kisipari tevékenységből világhírűvé vált vállalatok példájával indokolja. Az iparfejlesztésre nem megfelelő alap az iparosiskolák felkészültsége, ezért ezen is változtatni kell. Fontos lenne ezek mellé az iskolák mellé tanműhelyeket is telepíteni. Felszólalásában kitért az iparos tanoncok megfelelő nevelésének szükségességére is, mint a hosszútávú iparfejlesztés sikerének zálogára. Befejezésül XIII. Leó pápa Rerum Novarum című enciklikájában foglaltak megszívlelését ajánlotta képviselőtársainak és a kormánynak. Bud János kereskedelemügyi miniszter egyetértett Kolossváry Mihály felszólalásával, és biztosította, hogy – mint ahogy eddig is – ezentúl is egyenlően kezeli tárcájának két területét, az ipart és a kereskedelmet.^[79]

Az 1931. június 6-án szombaton tartott 102. ülés volt a ciklus utolsó ülése. Felolvasták a kormányzó országgyűlést feloszlató kéziratát. Ezt követően Kolossváry Mihály az összes felsőházi tag nevében mondott köszönetet Wlassics Gyula elnöknek és minden választott tisztségviselőnek négy éves munkájáért, melynek köszönhetően a felsőház olyan munkát tudott végezni, mellyel visszaszerezte a társadalom minden részében a tekintélyt és a bizalmat.^[80]

Az országgyűlés feloszlatásával és az új választásokkal gyakorlatilag véget ért Bethlen István sokéves kormányzása. A Bethlen-kormány leváltásáról és a Károlyi Gyula vezette új kormány megalakulásáról augusztus 28-án tájékoztatták az új felsőházat.^[81]

Függelék

1.

A visszaállítandó második kamaráról először a volt főrendek kezdtek vitát a kormánnyal, mely nyilvánosságot is kapott a Főrendek emlékirata az alkotmányreform tárgyában című műben. A kormányzat 1920-ban azért nem támogatta a főrendiház visszaállítását, mert a tagság nagy részét adó arisztokrácia nyíltan legitimista volt. Ld. Magyar Országos Levéltár. K 26. (= Miniszterelnökség iratai.) 1920-III. 2803.; *Pesti Hírlap*, 1920. január 30.; *Magyarság*, 1925. március 3.; Püski levente: A magyar felsőház története, 1927-1945. Bp., 2000. 14. p. Ám a provizórikus alkotmányként kezelt 1920/1. tc. 1.§ előírja, hogy a főrendiházat át kell szervezni, és fenn kell tartani. Ld. Benedek S.: A főrendiház szervezeti kérdései. In: *Jogállam*, 1920. 409. p., Ferdinandy L.: Az országgyűlés reformja. In: *Magyar Kultúra*, 1925. 234. p.; Kardos J.: A Szent Korona-tan története. 113-116. p.; Ruzsoly József: A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban, 1919-1944/45. In: Pölöskei Ferenc – Ránki György (szerk.): A magyarországi polgári államrendszerek. Bp., 1981. 470-505. p., 472. p.; Túri B.: Mai közjogi berendezkedésünk története. 34-38. p. Ettől kezdve a vita alkotmányjogi és politikai síkon mozgott tovább. A jogászok két táborra oszlottak, kétkamarás országgyűlést támogatók, illetve ellenzők táborára. Ld. Benedek S: idézett cikkét, melyben rámutat arra, hogy a kétkamarás rendszer nem lehet elvi ellentétben a demokráciával, példaként Kossuthot és Irányit hozza fel, akik támogatták a kétkamarás rendszert. Kérdés számára, hogy a főrendiházat kell-e átszervezni újraszervezni, vagy a második kamara szenátus legyen. Álláspontja szerint a törvényhozás második kamarájában mindenféleképpen biztosítani kell a főnemesség és az egyházak arányos képviseletét. Alátámasztásul Deák 1873. június 28-án a képviselőházban elmondott beszédét hozza. Rassay György: A főrendiház reformja. In: *Magyar Helikon*, 1920. Az arisztokratáknak szerinte csak kis arányban kellene részt venni a második kamara munkájában. 1921. július 20-án a kormány a nemzetgyűlés elé terjesztett egy, a felsőházzal szembeni törvényjavaslatot, amit az ellenzék élesen bírált, mondván, nincs most rá szükség. Ld. *Országgyűlési Napló*, A nemzetgyűlés 233. ülése 1921. július hó 20-án, szerdán. A törvényjavaslat vitájára végül a nemzetgyűlés 1922-es feloszlása miatt nem kerülhetett sor. A jogászok álláspontjukat így különböző tanulmányokban tették közzé. Concha Győző: A főrendiházi reformjavaslatok. In: *Jogállam*, 1921. Nem ért egyet azzal, hogy a főrendek csak delegálhatnak maguk közül tagot, úgy véli az 1885-ben bevezetett cenzus jobb módszer a képviseletre. Egyetért a javaslatnak azzal a részével, hogy a törvényhatóságok is delegálhatnak tagot, ám azt ellenzi, hogy a törvényhatóságok küldötteinek száma megegyezzen a főrendek képviselőinek számával. Az 1926-ban elfogadott javaslat szerint az arisztokraták képviselete végül kevesebb lett, mint a törvényhatóságok által delegált felsőházi tagok létszáma. Ld. Benedek S.: A felsőház. In: *Jogállam*, 1927. 68. p. A javaslatról ld. még: Tunyogi Szűcs K.: A felsőház-javaslat. In: *Magyar Jogi Szemle*, 1921.; Nagy M.: Kell-e nekünk főrendiház. In: *Magyar Élet*, 1923. 5. sz. (Feltétlenül szükségesnek tartja a főrendiház megreformálását és visszaállítását. Véleménye szerint a kétkamarás parlamenti rendszer a demokráciák jellemzője, az egykamarás pedig a forradalmi állapotoké. Ezért sürgeti a második kamara felállítását.) Nagy M.: Milyen legyen az új főrendiház. In: *Magyar Élet*, 1923. 6. sz. (Javaslatot tesz bizonyos szervezési kérdésekre is. Támadja Concha Győző elképzeléseit, és támogatja a kormány felsőház-javaslatát.) A viták újbóli fellángolása 1925. március 6. utánra tehető. Ezen a napon nyújtotta be a kormány immár átdolgozva újra a felsőház felállításáról szóló törvényjavaslatot. Az ellenzék csakúgy mint 1921-ben szükségtelennek tartotta az intézkedést, és azzal vádolta Bethlen István miniszterelnököt, hogy nem akar változtatni az 1925/26. tc-en, mely a választójogot szabályozza. E törvény hatályba lépésével a választójog az

összlakosság tekintetében 40%-ról 28%-ra, míg a 24 év feletti lakosság esetében 75%-ról 58%-ra esett vissza. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., ... 223. p.; Simontsits E.: A titkos választójog és a felsőház reformja. 27. p.; Zsedényi Béla: A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1938-ig. Miskolc, 1939. 8. p.; *Országgyűlési Napló*, A nemzetgyűlés 1925. évi március 6-án tartott üléséről.; Ferdinandy L.: Az országgyűlés reformja és az ideiglenes alkotmány. In: *Magyar Kultúra*, 1925. (Az alkotmányosság és jogfolytonosság oldaláról közelíti meg a felsőház felállításának kérdését.) Ld. még: Egyed I.: A felsőház felállítása. In: *Magyar Kultúra*, 1925. (Teljes mértékben támogatja a kormány javaslatát.) Zsedényi Béla: A felsőház-javaslat. In: *Magyar Jövő*, Miskolc, 1925.; Uő: A magyarhoni ág. hitv. ev. egyház főtisztviselőinek részvétele az országgyűlés felsőházában. Miskolc, 1925.; Mósa J.: A parlament reformja. In: *Budapesti Szemle*, 1926. ápr. (Támogatja a vármegyei küldöttek intézményét.); Térfy Gy.: Az Országgyűlés felsőháza.

2.

A következő intézmények voltak jogosultak felsőházi tag választására: Országos Mezőgazdasági Kamara: 6 tag, Kereskedelmi és Iparkamarák: 6 tag, Ügyvédi Kamarák: 2 tag, Királyi Közjegyzői Kamarák: 1 tag, Mérnöki Kamarák: 2 tag, Vitézi Rend: 1 tag, Magyar Tudományos Akadémia: 3 tag, Pázmány Péter Tudományegyetem karonként: 1-1 tag, többi egyetem egyetemenként: 1 tag, József Műegyetem: 2 tag, Országos Magyar Gyűjteményegyetem 1 tag, Magyar Királyi Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola 1 tag, Budapesti Magyar Királyi Állatorvosi Főiskola: 1 tag, gazdasági akadémiák együttesen: 1 tag, Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola: 1 tag, Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola: 1 tag, Budapesti Áru- és Értéktőzsde: 1 tag és amely szervezetek törvényben felhatalmazást kapnak erre.

3.

Az 1927-es állapot szerint hivatal és méltóság alapján 52, választott arisztokrata 38 (+ 4 Habsburg), törvényhatóságok részéről 76, szervezetek és intézmények részéről 38, az államfő által kinevezett 40 (+ az Országos Orvosszövetség képviselője), összesen 249 fő volt a felsőház tagja. Püski, 2000. 20., 162. p. A fenti listát a következő törvények módosították: 1928/13. tc.: Hivatal alapján tag az Országos Munkásbiztosító Intézet elnöke, és a kormányzó 2 tagot nevez ki a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által e célból felterjesztett 6 főből, ezzel egyidejűleg a kereskedelmi és iparkamarák csak 4 főt választhattak. 1930/42. tc.: Az Országos Mezőgazdasági Kamarát képviselő 6 főből ezentúl 1 főnek elnökségi tagnak kell lennie. A kormányzó 2 tagot nevez ki 5 évre az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által javasolt 6 személy közül. 1937/28. tc.: az Országos Mezőgazdasági Kamara csoportokra bontva választja meg a 6 felsőházi tagot, és egy hetedik tagot is választ az ún. gazdatiszti csoportból. 1940/27. tc.: a katolikus egyház felsőházi-tag főpapjainak sora kiegészül a kassai, a nagyváradi, a rozsnyói, a szatmári megyéspüspökökkel, az erdélyi egyházmegye magyarországi részének kormányzójával, a munkácsi, a nagyváradi és a szamosújvári görög katolikus megyéspüspökökkel, az eperjesi egyházmegye magyarországi részének apostoli kormányzójával, valamint az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgató-tanácsának elnökével vagy elnökhelyettesével. A református egyház képviselőinek listája kiegészült. (A törvény erejénél fogva felsőházi tag a református egyház mindegyik egyházkerületének – dunántúli, dunamelléki, tiszántúli, tiszáninneni és erdélyi – püspöke

és főgondnoka. Az evangélikus egyház felsőházi tagságra jogosult képviselőinek listája kiegészült 1 püspökkel és 1 kerületi felügyelővel. Felsőházi tagságot kapott a budai szerb ortodox püspökön kívül az az ortodox püspök is, akit a kormány előterjesztésére a kormányzónak ki kell neveznie. Az 1942/21. tc. törvényhatóságoként számszerűleg megadva összesen 68 főben újraszabályozta a törvényhatóságok által küldött felsőházi tagok létszámát. A terület-visszacsatolások következtében jelentősen növekedett a kormányzó kinevezési jogköre is.

4.

Az említett szabályozástól függetlenül 1937-ig is voltak a vitás kérdésekben együttes ülések. Az 1926/22. tc. 32. §-a ugyanis erre lehetőséget adott. Ld. EGYED I., Az országgyűlés két háza ellentételeinek kiegyenlítése, 8. Az 1931-es villamosenergia törvényjavaslat elfogadásakor is ezt az eljárást kellett alkalmazni a vitás kérdések tisztázására. Egyeztető eljárásra az 1937/27. tc. hatályba lépéséig mindösszesen 13 esetben került sor. Takács Imre: A felsőház a két világháború között. In: *Állam és Igazgatás*, 1989. 6. sz. 536. p.; Tomcsányi M.: Tanulmányok a kormányzói jogkör kiterjesztéséről. In: *Magyar Jogi Szemle*, 1937. 3. sz. A felsőház házszabálya – amelyet csak 1936-ban alkottak meg, és 1939-ben kismértékben módosították - szabályozta a felsőházi tagok véleménynyilvánítási lehetőségeit a felsőházi munkában. A Házszabály értelmében amikor a felsőház egy törvényjavaslatot megkapott, azt a plenáris ülésen kiadták az illetékes bizottságnak, mely kialakította álláspontját, és esetleges módosításokat eszközölt. Ezt követte a javaslat általános majd részletes vitája, melyeken a két vita során egy-egy alkalommal szólalhattak fel a tagok. Természetesen személyes témában bármikor lehetőség volt reagálni az elhangzottakra. A Házszabály értelmében akkor lehetett határozatképesnek tekinteni egy ülést, és megtartani, ha azon legalább 50 felsőházi tag jelen volt. Egy javaslat elfogadásához is legalább 50 igen szavazatot kívánt meg a Házszabály.

Jegyzetek

[1] A felsőház létrehozását megelőző szakmai vitáról ld. az 1. sz. Függelék.

[2] Püski Levente: Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. Debrecen, 1997. (továbbiakban: Püski, 1997.) 45. p.; Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 172. p.; Samu Mihály: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. In: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. 16. p.; Romsics Ignác: A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. In: Sánta Ilona (szerk.): Egy letűnt korszakról, 1919-1945. Bp., 1987. 38-52. p. (továbbiakban: Romsics, 1987.), 45. p.; Takács Imre: A törvényhozás második kamarája. In: *Társadalmi Szemle*, 1995. 10. sz. (továbbiakban: Takács, 1995.) 66., 68. p. Zsitvay Tibor azt állítja, hogy Bethlen és Nagyatádi Szabó István közös megegyezésének köszönhető, hogy ekkor és így megalakulhatott a felsőház. Emiatt volt a nemzetgyűlési tárgyalás is viszonylag nyugodt. Forrás: Sipos Péter (szerk.): Magyarország, 1921-1941. Bp., 1999.; Zsitvay Tibor emlékiratai. Bp., 1999. 56., 135. p.

Ezzel szemben Püski Levente azt állítja, hogy Nagyatádi nyilvánosan követelte, hogy a felsőház felállítása helyett a választójogot szélesítsék ki. Püski Levente: Az 1926. évi felsőházi törvény és politikai előzményei. In: Mazsu János (szerk.) Iparosodás és modernizáció. Bp., 1991. (továbbiakban: Püski, 1991.) 157. p.

[3] Benedek S.: A felsőház. In: *Jogállam*, 1927. (továbbiakban: Benedek, 1927.) 75. p. Az elfogadott felsőházi törvény már nem zárja ki a nők tagságának lehetőségét. A választás útján bekerült felsőházi tagok választása titkos volt, megbízatásuk 10 évre szólt. Püski, 1991. 162. p.

[4] A Magyar Katolikus Püspöki Kar komolyan foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy elfogadják-e a felsőházi tagságra vonatkozó törvényjavaslat tervezetét. Végül úgy határoztak, hogy kizárólag a jogfolytonosságra tekintve, mint évszázados hagyomány töretlen folytatását fogadják el, és vesznek részt a törvényalkotás felsőházának munkájában. Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966. 396. p.; Püski Levente: A magyar felsőház története, 1927-1945. Bp., 2000. (továbbiakban: Püski, 2000.) 34-35. p. Ezt fejtette ki Szmrecsányi Lajos egri érsek a felsőház alakuló ülésén is: *Felsőházi Napló*, 1927-1931. I. 9. p. Ld. még: Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Bp., 1984. 115. p.

[5] Szabolcsi Lajos azt állítja, hogy eredetileg nem lett volna az izraelita felekezetnek képviselője a felsőházban, ám Heinrich Ferenc mind Horthynál, mind Bethlennél közbenjárt, és módosító javaslatot nyújtott be a törvényjavaslathoz, melyet az Egységes Párt Bethlen utasítására elfogadott. A zsidóság felsőházi képviseletének szükségessége egyébként is megosztottságot szült a zsidó közösségen belül. Ld. Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az egyenlőség évtizedei (1881-1931). Bp., 1993. (továbbiakban: Szabolcsi, 1993.) 382., 385. p.

[6] A felsőházi tagok választása titkos volt, és 10 évre szólt. Püski, 1991. 162. p.

[7] A főrendek felsőházi képviselete politikailag lehetővé tette Horthy és az arisztokrácia kiegyezését. Takács, 1995. 66. p.

[8] Törvényhatóságok esetében minden négy országgyűlési képviselő után lehetett egy tagot delegálni a felsőházba, illetve a szabad királyi városoknak is egy küldött delegálására volt lehetőségük.

[9] Ld. minderről a 2. sz. Függelékben.

[10] Ld. minderről a 3. sz. Függelékben.

[11] Hegymegi Kiss P.: A demokratikus magyar felsőházzal. Bp., 1926. (továbbiakban: Hegymegi Kiss, 1926.) 81. p. A törvénykezdeményezés joga nem illette meg a főrendiházat.

[12] Márkus László: A bethleni kormányzati rendszer bukása. In: *Századok*, 1962. 1-2. sz. 447. p. Később a felhatalmazási törvény vitájában ez a kérdés újra előkerült, ám a felsőház nem módosította úgy a törvényjavaslatot, hogy az eddigi szabályozás megváltozzon, és egy nap alatt letárgyalta a törvényjavaslatot. Zsedényi Béla: A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1938-ig. Miskolc, 1939. (továbbiakban: Zsedényi, 1939.) 7. p. Zsedényi szerint a felsőháznak ez a jogköre csonka. Zsedényi Béla: A felsőház új jogköre. Miskolc, 1938. (továbbiakban: Zsedényi, 1938.) 17-18., 24. p. Hasonló véleményen vannak később a történészek is: Egyed I.: A mi alkotmányunk. Bp., 1943. (továbbiakban: Egyed, 1943.) 302. p.; Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999. (továbbiakban: Romsics, 1999.) 536-537. p.; Ruszoly József: A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban, 1919-1944/45. In: Pölöskei Ferenc – Ránki György (szerk.): A magyarországi polgári államrendszerek. Bp., 1981. (továbbiakban: Ruszoly, 1981.) 481-482. p.; Pintér István: A nemzetiségi politika Magyarországon a két világháború között.

In: Sánta Ilona (szerk.): Egy letűnt korszakról, 1919-1945. Bp., 1987. 226-248. p. (továbbiakban: Pintér, 1987.) 227. p.; Takács Imre: A Horthy-rendszer felsőháza. In: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp., 1958. (továbbiakban: Takács, 1958.) 70-71. p.

[13] Ld. minderről a 4. sz. Függelékben.

[14] 1928-29-ben az elnöknek a 4352 pengő lakáspénzen túl 22080 pengő fizetés járt. Az alelnökök és a háznagy az elnöki fizetés felét, a 8 jegyző pedig egyenként 4380 pengőt kaptak. A felsőházi tagok utazási és lakhatási költségtérítése napi 30 pengő volt. Püski, 2000. 153. p.; *Felsőházi Irományok*, 1927-1931. IV. k. 360-361. p.

[15] Hegyemei Kiss, 1926. 85. p. A felsőház esetében ezért nem beszélhetünk kormányzat-ellenőrző szerepről: Hegyemei Kiss, 1926. 107. p.

[16] Takács Imre: A felsőház a két világháború között. In: *Állam és Igazgatás*, 1989. 6. sz. 536. p.; Tomcsányi, 1937. A törvény országgyűlési vitájában a javaslattal mindkét ház egyetértett. Ld. Zsedényi, 1938. 25-26. p.

[17] Ez a módosítás hozta – a költségvetés kivételével – egyensúlyba az országgyűlés két házát, amit a korabeli jogásztársadalom is üdvözölt. Ld. Zsedényi, 1938. 17-18., 24. p.; ill. Zsedényi, 1939. 7. p. Hasonló véleményen vannak a későbbi történészek is: Egyed, 1943. 302., Romsics, 1999. 536-537. p.; Ruzsoly, 1981. 481-482.; Pintér, 1987. 227. p.; Takács, 1958. 70-71. p.

[18] CSIZMADIA A., A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig, 476: A kormánynak az országgyűléstől kapott felhatalmazással kiadott jogszabályait be kellett mutatni a 36-os bizottságnak, melynek 12 tagját a felsőház adta. Ld. még: Takács, 1958. 71. p.; Takács, 1995. 68. p. A kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzó választásáról szóló 1937/19. törvénycikk oly módon emelte a felsőház tekintélyét, hogy a kormányzó megválasztásához a két ház együttes ülését rendelte el, melyen a két ház tagjainak legalább 3/5-öd – 3/5-öd részének kell jelen lennie. Teleki Pál miniszterelnök egy, a történelmi alkotmányt módosító írott alkotmánymódosítást terjesztett az országgyűlés elé. Ennek a felsőházat érintő – Serédi Jusztinián hercegprímással egyeztetett – rendelkezése az lett volna, hogy a felsőházi tagokat nem élethossziglan, hanem egy külön törvényben megállapított felső korhatár eléréséig nevezné ki az államfő. A felsőházi tagságot Teleki elképzelése szerint rendi és gazdasági egységeket tömörítene a kormányzói kinevezettekén túl. A javaslat azonban Teleki Pál tragikus halálával végleg lekerült a napirendről.

[19] Balla Antal (szerk.): A magyar országgyűlés története, 1867-1927. Bp., 1927. (továbbiakban: Balla (szerk.) 1927.) 509. p.

[20] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) K 6. 59. Püski, 2000. 180-181. p.; Deák I.: Magyar országgyűlési almanach, 1927-1932. Bp., 1932. (továbbiakban: Deák, 1932.) 12-21., 505. p.; Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1924-1944. Bp., 1993. (továbbiakban: Gergely, 1993.) 84. p. Vass József a képviselőházban is mandátumot szerzett, ezért tevékenységét ott folytatta, felsőházi tagságát felfüggesztette. MOL K 6.59.

[21] MOL K 6. 59.; Püski, 2000. 181-189. p.; Deák, 1932.

[22] *Felsőházi Napló*, I. 1. p.; Balla (szerk.) 1927. 209. p. Eredetileg Reich Koppel zsidó rabbinak kellett volna a korelnöknek lennie, ám – valószínűleg előzetes felkérésre – nem jelent meg az ülésen. Püski, 2000. 37. p.; *Magyar Újság*, 1927. január 23.

[23] Eredetileg Thay Ferencet választották Széchenyi Bertalan mellett alelnökké, ám ő megválasztását követően rögtön le is mondott. Az ő helyére került Beőthy László. Püski, 2000. 175. p.

[24] Balla (szerk.) 1927. 509. p.

[25] *Felsőházi Napló*, I. 9-10. p.

[26] *Felsőházi Napló*, I. 32-33. p.

[27] *Felsőházi Napló*, I. 35-63. p. A javaslat 1927/5. tc.-ként került kihirdetésre.

[28] *Felsőházi Napló*, I. 92-93. p. A javaslat 1927/9. tc.-ként került kihirdetésre.

[29] *Felsőházi Irományok*, 1927-1932. I. 331. p. Mikes püspök Migazzi Istvánval került összetűzésbe, és olyan kijelentéseket tett Migazzinak írott levelében, ami miatt Migazzi rágalmazással és becsületsértéssel vádolva feljelentette.

[30] *Felsőházi Napló*, I. 95-116. p. A javaslat 1927/12. tc.-ként került kihirdetésre.

[31] *Felsőházi Napló*, I. 117-140. p. A törvényjavaslat 1927/14. tc.-ként került kihirdetésre.

[32] *Felsőházi Napló*, I. 153-173. p.

[33] *Felsőházi Napló*, I. 207-209. p.

[34] *Felsőházi Napló*, I. 292-294. p.

[35] *Felsőházi Napló*, I. 317-322. p. Az 1927-28. évi állami költségvetésről szóló törvény 1927/11. tc.-ként került kihirdetésre.

[36] *Felsőházi Napló*, I. 381-382. p. A törvény 1927/25. tc.-ként került kihirdetésre.

[37] *Felsőházi Napló*, II. 1-24. p. A törvényjavaslatok 1927/31-32. tc.-ként került kihirdetésre.

[38] *Felsőházi Napló*, II. 1-24. p. A javaslat 1927/33. tc.-ként került kihirdetésre.

[39] *Felsőházi Napló*, II. 52-53. p. A törvényjavaslat 1928/5. tc.-ként került kihirdetésre.

[40] *Felsőházi Napló*, II. 61. p.

[41] *Felsőházi Napló*, II. 65. p.

[42] *Felsőházi Napló*, II. 91. p.

[43] *Felsőházi Napló*, II. 93., 95. p.

[44] *Felsőházi Napló*, II. 100-102. p.

[45] *Felsőházi Napló*, II. 132-136. p. Szabolcsi Lajos kiemeli azt, hogy a törvénymódosításra a Népszövetség erőteljes nyomása miatt került sor. Szabolcsi, ... 397-401. p.; Szinai Miklós – Szűcs Lajos (szerk.): Bethlen István titkos iratai. Bp., 1972. 255-256. p.; Történeti tanulmányok I., 117. p. L. Nagy Zsuzsa véleménye

szerint a magyar társadalomban eluralkodott antiszemita megnyilvánulások késztették a kormányt a törvénymódosításra, ám az elfogadott új törvény nem oldott meg semmit, csak kultúraltabb volt. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. Bp., ... 189-192. p. Ám Romsics Ignác kimutatja, hogy az új szabályozás miatt 8%-ról 12%-ra nőtt a zsidó egyetemisták száma. Romsics, 1987. 51. p. A javaslat 1928/14. tc.-ként került kihirdetésre.

[46] *Felsőházi Napló*, II. 145. p.

[47] *Felsőházi Napló*, II. 161. p.

[48] *Felsőházi Napló*, II. 324-333. p.

[49] *Felsőházi Napló*, II. 335. p.

[50] *Felsőházi Napló*, II. 341-343. p.

[51] *Felsőházi Napló*, II. 376-377. p.

[52] *Felsőházi Napló*, II. 397-400. p. Az 1928-29. évi állami költségvetés 1928/33. tc.-ként került kihirdetésre.

[53] *Felsőházi Napló*, III. 6-7. p. A törvényjavaslat 1928/40. tc.-ként került kihirdetésre.

[54] *Felsőházi Napló*, III. 23. p.

[55] *Felsőházi Napló*, III. 93-118. p. A javaslat 1929/11. tc.-ként került kihirdetésre.

[56] *Felsőházi Napló*, III. 128. p.

[57] *Felsőházi Napló*, III. 151-152. p. A törvényjavaslat 1929/3. tc.-ként került kihirdetésre.

[58] *Felsőházi Napló*, IV. 1-4. p.

[59] A bizottsági tagság változásáról ld. MOL K 6. 59.; *Felsőházi Napló*, 1927-1932.

[60] *Felsőházi Napló*, IV. 5. p.

[61] *Felsőházi Napló*, IV. 24-25. p. A törvényjavaslat 1929/15. tc.-ként került kihirdetésre.

[62] *Felsőházi Napló*, IV. 132-135. p. A javaslat 1929/30. tc.-ként került kihirdetésre.

[63] *Felsőházi Napló*, IV. 179-180. p.

[64] *Felsőházi Napló*, IV. 205-207. p.

[65] *Felsőházi Napló*, IV. 250-251. p. Az 1929-30. évi állami költségvetési törvény 1929/31. tc.-ként került kihirdetésre.

[66] *Felsőházi Napló*, V. 1. p.

[67] *Felsőházi Napló*, V. 23-44. p.

egyhaztorteneti_szemle_2002_01_110-126.htm

[68] Igazolása a 78. ülésen, 1930. május 27-én történt meg. *Felsőházi Napló*, V. 165. p.

[69] A bizottsági tagság változásáról Ld. MOL K 6. 59. és *Felsőházi Napló*, 1927-1932.; *Felsőházi Napló*, V. 89-95. p.

[70] *Felsőházi Napló*, V. 260-262. p.

[71] *Felsőházi Napló*, V. 295-297. p. Az 1930-31. évi állami költségvetés 1930/20. tc.-ként került kihirdetésre.

[72] *Felsőházi Napló*, VI. 3. p. Vass József 1930. szeptember 8-án halt meg. Gergely, 1993. 84. p.

[73] *Felsőházi Napló*, VI. 19. p.

[74] *Felsőházi Napló*, VI. 48-62. p. A javaslat 1930/47. tc.-ként került kihirdetésre.

[75] *Felsőházi Napló*, VI. 107-129. p. Valamint: Püski, 2000. 180-189. p.; MOL K. 6.59.

[76] MOL K. 6. 59.; Püski, 2000. 180-189. p.; Lengyel L. – Vidor Gy.: Magyar országgyűlési almanach 1931-1936. Bp., 1936.

[77] *Felsőházi Napló*, VI. 131-152. p.

[78] *Felsőházi Napló*, VI. 176-177. p. Az 1931-32. év költségvetése 1931/13 tc.-ként került kihirdetésre.

[79] *Felsőházi Napló*, VI. 241-267. p. A javaslat 1931/21. tc.-ként került kihirdetésre.

[80] *Felsőházi Napló*, VI. 269-270. p.

[81] Ez az új felsőház 5. ülésén történt, ám addigi üléseken gyakorlatilag csak a tisztségviselők és a bizottsági tagokat választották meg, érdemi munka még nem történt. *Felsőházi Napló*, 1931-1936. I. 1-40. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Tóth Vilmos: Unitárius felekezeti pantheonizáció a kolozsvári Házsongárdi temetőben

A tanulmány a szerző egyetemi szakdolgozata egyik fejezetének kis mértékben módosított változata; a dolgozat Pantheonizáció a Házsongárdi temetőben (1791-1918) címmel készült 2001-ben a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. (A Szerző)

1. A kolozsvári Házsongárdi temető történetéhez kapcsolódó 19-20. századi jelenségek, hasonlóan a magyar nyelvterület – és általában Európa – urbánus temetőinek többségéhez, elsősorban a pantheonizáció fogalma segítségével értelmezhetők és írhatók le. A pantheonizáció többletjelentéssel felruházott kultushelyek, kultikus területek konstruálását jelenti, privát vagy közösségi szinten, egyes típusaitól függően „felülről” irányítva vagy „alulról” szerveződve (ám hangsúlyozni kell, hogy a fogalom mindenekelőtt az elit temetkezésének vizsgálatánál bír relevanciával). Pierre Nora, aki a *panthéonisation* fogalmát igazán jelentősé tette a történettudomány és általában a társadalomtudományok számára, igen tág értelemben használja a kifejezést.[1] Ennek jogosságával egyetértünk, ugyanakkor az alábbiakban a pantheonizációt egy szűkebb jelentéstartományban kívánjuk értelmezni: kizárólag temetkezéstörténeti kontextuson belül.

A pantheonizáció meghatározó alaptípusai – a felekezeti, a családi, az állami (országos), a lokális (önkormányzati), az intézményi, illetve a katonai pantheonizáció – közül a tradicionális temetkezés vizsgálatakor a fő hangsúly egyértelműen a felekezeti aspektusra fektetendő, a Házsongárdi temető magyar síremlék-együttesénél pedig a felekezeti pantheonizáció elsősorban evangélikus, református, valamint unitárius szempontból vizsgálható. Az alábbiakban, az egyháztörténeti háttér rövid felvázolása után, a kolozsvári unitárius pantheonizációt vizsgáljuk meg közelebbről, a példákkal egyúttal megkísérelve megvilágítani a felekezeti pantheonizáció fogalmának lényegi tartalmát.

2. A „magyar felekezeti” számon tartott Unitárius Egyház Kolozsvárott született meg, a reformáció radikalizálódása nyomán, az 1560-as években.[2] Megalapítója és első püspöke a magyar reformáció egyik legjelentősebb alakja, a *semper reformanda* elvét képviselő Dávid Ferenc volt. Az erdélyi szász lelkész – eredeti nevén Hertel, aki apja keresztnéve után nevezte magát Dávidnak – 1557-ben az erdélyi magyar lutheránusok püspöke lett, 1564-től már a helvét reformáció híveinek főpásztorja volt, 1566 januárjában pedig megtartotta első szentháromság-ellenes templomi prédikációját. Ez az esemény tekinthető a magyar reformáció antitrinitárius irányzata, későbbi nevén az unitarizmus megalapításának.[3] Az unitárius teológia kidolgozása részben Dávid Ferenc, részben egy sor Nyugat-Európából emigrált radikális protestáns gondolkodó érdeme.[4] 1568-ban Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelem tordai ediktuma – amely a 16. századi Európa legmagasabb szintű vallási toleranciáját kodifikálta –, az unitáriusokat is a bevett felekezetek közé emelte, sőt, a fejedelem

maga is a szentháromság-tagadás hívévé vált. Aligha tévedünk, ha mindezt az egyetemes egyháztörténet legfontosabb erdélyi vonatkozású eseményei közé soroljuk: a század második felében Erdély a reformáció egyik jelentős, másutt üldözött irányzatának európai centrumává vált. Az unitárius hitelvek bibliai alátámasztása 1598-ban jelent meg, Enyedi György, a harmadik unitárius püspök posztumusz munkájaként.

1568-ban kezdődött az oktatás a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, melynek első rektora Dávid Ferenc lett. Az unitarizmus rohamosan terjedt, elsősorban Erdélyben, ahol 1570-re a magyarság körében domináns felekezetté vált. Ez az esztendő egyben Dávid Ferenc pályafutásának tetőpontját jelentette, melynek jeleként, ahogyan Szinnyi József fogalmazott, egy éven belül „Magyarország majd minden nevezeteseb protestáns hittudósa ad ki ellene versben vagy prózában cáfoló iratot.”[5]

János Zsigmond haláláig, 1571 márciusáig Dávid töltötte be az udvari lelkészi pozíciót is. János Zsigmond utódja azonban a katolikus Báthori István lett, aki elismerte ugyan Erdélyben a szabad vallásgyakorlás jogát, de az unitáriusokat el akarta szigetelni: ezt szolgálta gyulafehérvári nyomdájuk elvétele, Dávid bebörtönzése, valamint a vallásos művekre bevezetett cenzúra. A reformáció további radikalizálódását a fejedelem innovációs törvénye eleve megakadályozta, ugyanakkor az unitáriusok tömegesen tértek vissza a helvét hitvalláshoz. Bár 1576-ban Báthori biztosította püspökválasztási jogukat, és az 1578-as tordai zsinaton még 322 unitárius lelkész jelent meg, az irányzat idővel meggyengült. Egyaránt támadta a rekatolizáció első erdélyi hulláma (a Báthori-rekatolizáció), illetve a többi protestáns felekezet. Bocskai István jogmegerősítő intézkedése átmeneti könnyebbséget jelentett az unitáriusok számára, ám a református fejedelmek idején gyors ütemben „erdélyi államvallássá” erősödött a helvét reformáció, így valamelyest mind a katolikus, mind a többi protestáns egyház visszaszorult. Az unitarizmus fennmaradása azonban biztosítva volt Erdélyben, akárcsak magyar jellege: 1632-ben, Radezcki Bálint halála után zsinati határozat született arról, hogy unitárius püspökké csak magyar nemzetiségű lelkészt lehet választani. A határozat nem annyira a lengyel származású Radezcki ellen szólt, inkább a kolozsvári szászok háttérbe szorítását szolgálta, akik a 17. század elején még szinte valamennyien unitáriusok voltak, ekkorra azonban többségük már vallást változtatott. Ám a magyar és szász lelkész választását egyaránt megkövetelő, s így a kolozsvári egyházközség etnikai dualitását kifejező tradíció még hosszú időn át érvényes maradt.

A modern egyháztörténet-írás tisztázta, hogy – Bucsay Mihály szavaival – „a szombatosok és az unitáriusok között közvetlen folytonosság vagy lényegesebb rokonság nem mutatható ki”[6], a kortársak által vélelmezett kapcsolat miatt azonban a szombatosok elleni kegyetlen fellépést az unitáriusok is megszenvedték. I. Rákóczi

György az 1638-as dési egyezségben felmentette ugyan őket az innováció vádjá alól, ám el kellett ismerniük Jézus Isten voltát és ígéretet kellett tenniük a trinitás nevében való keresztelésre, illetve ezeknek megfelelő unitárius káté elkészítésére. Ezzel megmenekültek a szombatosok sorsától, ám zaklatásuk – köztük a kolozsvári unitáriusok reprezentáns alakjaié – tovább tartott. A dési egyezség távolabbi következményei tragikusak voltak, hiszen, a huszonkilencedik unitárius püspök szavaival: „Megakadályozta az unitárius hitelvek fejlődését a 19. század közepéig. (...) Egyházunk súlyos tér- és lélekszám-veszteséget szenvedett, melyből többé nem tudott felépülni.”[7] A 17. század második felében Koncz Boldizsár püspök szervezte újjá az egyházközségeket, az Unitárius Kollégiumot püspöki felügyelet alá vonta, és 1669-ben bevezette a képviselői elven szerveződő zsinatot. Koncz írta meg a dési egyezségben vállalt kátét is, amely azonban nyomtatásban csak tizennégy évvel halála után, 1698-ban jelenhetett meg. Ebben az időszakban, miután 1658-ban a szejm megvonta a türelmi törvény érvényét a lengyelországi antitrinitáriusoktól, számos emigráns lengyel hittestvér érkezett Kolozsvárra, ahol mintegy száz éven át önálló egyházközségük működött.

A *Diploma Leopoldinum* által elvben biztosított jogok dacára a 17. század utolsó évtizedében újabb erőteljes rekatolizációs folyamat indult Erdélyben (a Habsburg-rekatolizáció), amely a cenzúra szigorodásával, s néhol az istentiszteletk tiltásával is járt. 1693-ban a jezsuitaké lett a kolozsvári Unitárius Kollégium régi, óvári épülete, 1716-ban pedig a császári katonaság erőszakkal foglalta el az unitáriusok főtéri nagytemplomát és nyomdáját. A város nagy történésze, Jakab Elek szerint az 1710-es, 1720-as évek jelentették a legnagyobb törést az egyház történetében, amikor az unitarizmus „létalapja megingott egész Erdélyben.”[8] A templomfoglalások 1781-ig elhúzódtak, s mivel új templomok építésére nem volt lehetőség, az istentiszteletk általában magánházakban folytak. Az unitarizmus, mint a legradikálisabb a fennmaradt nagy felekezetek közül, az erdélyi rekatolizáció első számú ellenségévé vált. A „kiirtásukra” Bécsben kidolgozott terv vélelme[9] talán túlzás, de az unitáriusok szenvedték el a legnagyobb veszteséget mind az elfoglalt templomokat, mind az áttérőket tekintve, emellett sokáig semmiféle közhivatalt nem láthattak el (s el kellett viselniük a megbélyegző „ariánus” nevet is).

Az eredményes védekezés egyik feltétele az unitárius világi elit fokozatos bevonása volt az egyház vezetésébe: ennek elindítása – akárcsak a Kollégium fennmaradása –, elsősorban Szentábrahám Mihály püspöknek, a 18. század talán legnagyobb unitárius személyiségének érdeme. 1718-ban választották meg első ízben a két világi főgondnokot, s döntés született arról, hogy a Kollégiumot a kolozsvári egyházközség helyett maga az Unitárius Egyház köteles fenntartani. A zsinat mellett létrejött az Egyházi Főtanács, melyben 1778-tól az egyházi és a világi vezetés együtt hozta döntéseit. 1785-től működtek a gyülekezeti presbitériumok, a 19. század elejére pedig megszilárdult a kettős elnökség rendszere. A tendencia tehát egyértelműen a világi vezetés súlyának növekedését jelezte.

1781-ben, Ágh István püspöksége idején II. József türelmi rendelete változást hozott az unitáriusok számára. A rendelet megszorító intézkedései, például a püspöki vizitáció tiltása, eltörpültek az istentisztelet, a templomépítés, az iskolatartás, a könyvnyomtatás és a közhivatal-vállalás újbóli szabadsága mellett. 1783-ban az uralkodó rendeletére pénzbeli kárpótláshoz is jutottak az elvesztett templomokért. A következő évtizedek megújulási folyamatában Lázár István püspök mellett Petrichevich-Horváth Ferenc, az 1778-ban megválasztott, negyedszázadon át működő főgondnok vitte a legfontosabb szerepet. 1796-ra felépült az új kolozsvári unitárius templom, az 1806-ra újjászervezett Kollégium és a tordai középiskola mellett pedig 1804-ben megindult az oktatás a székelykeresztúri középiskolában is. A háttérbe szorítás évtizedeiben növekedett meg az egyház és a Kollégium számára az adományok és alapítványok jelentősége, melyek közül a 18. században Zsuki Lászlóé, a 19. században pedig Berde Mózsáé volt a legfontosabb.

A 19. század újra prosperáló korszakot jelentett az Unitárius Egyház történetében. Olyan események követték egymást, mint Körmöczy János püspök egyházszerkezeti reformjai, a vallásoktatás bevezetése, 1837-ben pedig a második, Székely Sándor által összeállított unitárius énekeskönyv kiadása. 1841-ben a zsinat elfogadta Brassai Sámuel kollégiumi tanügyi reformjait, többek között a latin helyett a magyar tanítási nyelv bevezetését. Székely Sándor püspöksége alatt indult el az intézményes lelkészképzés. Az angol unitáriusokkal az 1835-ben Erdélybe érkező Paget János révén sikerült szoros viszonyt kiépíteni, az amerikaiakkal való kapcsolatfelvétel pedig Bölöni Farkas Sándor érdeme volt. Az 1848-as áprilisi törvények az unitarizmust Magyarországon is bevett felekezetté nyilvánították.

A lelkészképzés kiépülése, akárcsak a rendkívüli jelentőséggel bíró külföldi kapcsolatok megszilárdulása Kriza János püspök nevéhez köthető, ám Székely Sándor halála^[10] és Kriza püspökké választása között sor került a birodalom felbomlása előtti utolsó nagy megpróbáltatásra: az interregnumra (1852-61). Az anakronisztikus abszolutizmus-imitáció hevéből túlfűtött bécsi udvar kétségbe vonta az unitáriusok püspökválasztási jogát, s a püspöki szék kilenc éven át betöltetlen maradt (így 1859-ben a protestáns pápens az unitáriusok számára már nem a váratlan alárendeltséget, hanem az alárendeltség megerősítését hozta el). Az interregnum idején újra bebizonyosodott a világi elit szerepvállalásának óriási jelentősége: az osztrák állami adminisztráció unitárius iskolák elleni támadásával szemben kibontakozó ellenállást, illetve az anyagi és erkölcsi összefogást Káli Nagy Elek vezette, aki 1854-től töltötte be a főgondnoki tisztséget. Mellette ki kell emelni Székely Mózes főjegyző és püspökhelyettes, valamint a jogtudós Mikó Lőrinc és az 1848-as képviselő, Fejér Márton szerepét. A még 1847-ben erdélyi indigenátust nyert Paget révén az angol unitáriusok jelentős pénzügyi segítyt juttattak elnyomott erdélyi

hitestvéreiknek.

A püspökválasztási jog visszaszerzése révén 1861 az unitáriusok számára is a változás esztendeje volt: a tordai zsinaton megválasztott huszonkettedik püspök, Kriza János főpásztorsága idején az Unitárius Egyház megérte a kiegyezést, s ezzel a tényleges emancipációt, sőt, az állami támogatást. 1861-től jelenik meg az első unitárius folyóirat, a *Keresztény Magvető*, Erdély legrégebbi ma is létező egyházi periodikája. Kriza halálát követően, 1875-ben Ferencz József vette át az egyház vezetését. Hosszú, 1928-as haláláig tartó püspöksége előbb a modern egyházzá szerveződéssel és a Teológiai Akadémia megalakításával telt, majd, az utolsó évtized, már egészen új problémák jegyében. Ferencz püspöki joghatósága, elsőként és utolsóként, nemcsak az erdélyi hívekre, hanem a Szent Korona országainak valamennyi unitárius lakójára kiterjedt. Az Unitárius Kollégium a dualizmus korában országos jelentőségű intézménnyé vált, mint a lényegében ökumenikus elitképzés egyik legfontosabb kolozsvári helyszíne. Az 1910-es években Kolozsvár magyar lakosságának mintegy 3-4 %-a vallotta magát az Unitárius Egyház tagjának, ám ehhez képest sokkal nagyobb arányban képviseltették magukat a városi értelmiségben, a közéletben. Mindemellett az unitáriusok alkották a legrepresentatívabb és a városhoz legszorosabban kapcsolódó csoportot Kolozsvár felekezeti alapon szerveződött közösségei közül.

3. Az unitárius pantheonizáció kérdésköre szempontjából elsőként azt kell kiemelni, hogy amint Kolozsvár mindvégig az Unitárius Egyház központja volt – s az ma is –, úgy a Házsongárdi temető az egyház nagy alakjainak kiemelkedően legfontosabb, gyakorlatilag „rivális” nélküli temetkezési helye. Ugyanakkor mégsem beszélhetünk minden itt eltemetett neves unitárius személy esetében felekezeti pantheonizációról, hiszen ennek feltétele egy olyan közösségi kultusz hely kialakítása, melyen a kultusz tárgyai – esetünkben a jelentős síremlékek – felekezeti alapon csoportosulnak valamely, egyszerre több felekezet által használt temető egy karakteresen behatárolható részterületén. Ennek alapján mondhatjuk, hogy a valódi unitárius felekezeti pantheonizációra csak a 19. században került sor, amikor is ennek fő helyszíne a III/B. parcella úgynevezett „unitárius temetőrésze” lett. Hangsúlyozandó, hogy nem egy unitáriusok számára elkerített temetőrésze van szó, hanem egy olyan területről, amelyen vannak más felekezethez tartozó sírjelek is, de amelyen az unitárius sírok mind mennyiségileg, mind a temetőrész általános képe szempontjából dominánsnak nevezhetők. Hangsúlyozni kell azt is, hogy az unitárius síremlék-együttes kizárólag primer temetésekkel, és nem újratemetésekkel jött létre; ez azonban a pantheonizáció típusára világít rá, mégpedig formai szempontból, ám

magának a pantheonizációnak a tényén nem változtat.

Az unitárius temetőrész kialakulása előtt a Házsongárdi temetőben aligha volt kitüntetett unitárius részterület (bár nyilvánvaló, hogy a kolozsvári unitárius hegemonia korában, tehát az 1560-as évektől a dési egyezség időszakáig, ahogy a várost, úgy a temetőt is a felekezet uralta). Ami az elit – felekezeti szempontból is meghatározó – temetkezésének kezdeti szakaszát illeti, maga Dávid Ferenc 1579 novemberében a dévai várbörtönben halt meg, sírhelyét nem ismerjük, a dévai várban található emlékművét pedig csak 1910-ben, az emlékezés századának hajnalán állították (utóbbi vitathatatlanul szimbolikus sírhely szerepét is betölti). Megvalósulása időben egybeesett a dávidi életmű recepciójának betetőzésével. Dávid Ferencre, mint megalapítójára az egyház hivatalosan első ízben csak 1868-ban, a háromszáz éves jubileumot ünneplő tordai zsinaton, Kriza János püspök kezdeményezésére emlékezett. Nemzetközi jelentőségének tisztázására még később került sor, s ebben jelentős szerep jutott a Kriza utódja, Ferencz József, valamint az ő majdani utódja, Boros György által 1885-ben létrehozott Dávid Ferenc Egyletnek. A Dávid elismertetésére irányuló törekvés sikerét nem kis részben a 19. században kiépült amerikai és angol kapcsolatoknak köszönhetjük. Az első jelentősebb munka Dávid Ferencről a reformátor halálának háromszázadik évfordulójára jelent meg.[11]

Az unitáriusok első reprezentánsai, például az idős Heltai Gáspár, még a Házsongárdi temető megnyitása előtt haltak meg. Voltak, akiknek élete Kolozsvártól távol ért véget, mint a Baranyában 1574-ben vértanúhalált halt Alvinci Györgyé. A 16. század neves unitáriusai közül egyedül az egyház harmadik püspökéről, az 1597-ben elhunyt Enyedi Györgyről, „az unitáriusok Platónjáról” tudhatjuk biztosan, hogy egykor a Házsongárdban temették el, a síremléke azonban neki sincs meg. Mellette az 1592-ben meghalt zsoltárfordító, Bogáthi Fazekas Miklós itteni eltemetése is valószínűsíthető; egyben ők voltak az 1585-ben megnyitott Házsongárdi temető első neves halottai.

A következő másfél évszázadot illetően az unitárius püspökök többségéről már biztosan állítható, a többiekkel kapcsolatban is valószínű, hogy a Házsongárdban helyezték nyugalomra őket. Közülük az 1636-ban meghalt Csanádi Pál püspök – egyben kiváló orvos és kollégiumi rektor – sírköve az 1930-as években még megvolt a II/A. parcellában.[12] Az 1661-es pestisjárvány idején a Házsongárdban temették el Beke Dániel püspököt, majd áprilisban megválasztott, s júniusban szintén a döghalál áldozatává váló utódját, Járai Jánost, továbbá Árkosi Gelei Benedek orvost, a Kollégium neves tanárát. Az 1684-ben elhunyt Koncz Boldizsár püspök tumbájára vonatkozó utolsó biztos említés a 19. század derekáról származik.[13] 1689-ben a Házsongárdban kapott sírhelyet Szentiványi Márkos Dániel püspök[14], 1715-ben Felvinczi György kollégiumi tanár – hivatásos színészetünk első ismert szervezője és

az állítólagos első magyar opera szerzője –, majd 1758-ban, két évtizednél hosszabb püspöksége után Szentábrahámi Lombárd Mihály. Utóbbi nemcsak az egyháztörténet, hanem a temetkezéstörténet számára is kimagasló jelentőségű személy, hiszen eredeti tumbája ma is megvan az I/C. parcellában, viszonylag jó állapotban, egy újabb talapzatra helyezve (ugyanakkor az unitárius pantheonizáció későbbi centrumaitól elkülönülve). A temető legrégebbi ma is meglévő unitárius sírjele az 1643-ban meghalt Járai Sámuel lelkészé, melynek központi szimbóluma a protestáns, különösen az unitárius papi sírokon nagyon elterjedt becsukott Biblia.[15] A 17-18. század nagy unitáriusai közül az 1920-as években még fellelhető volt a temetőben többek között az 1643-ban meghalt városi főbíró, Bácsi István, a Kollégium 1720-ban elhunyt igazgatója, Kolozsvári Dimián Pál, vagy a lengyel unitáriusok kilencedik, 1735-ben meghalt lelkésze, Wissowati András sírköve.[16]

Ilyen előzmények után alakult ki az 1840-es évektől kezdődően a III/B. parcella unitárius temetőrésze.[17] Elsőként a reformkori kolozsvári temetések egyik legfontosabbikát, Bölöni Farkas Sándor, a „magyar Tocqueville” 1842-es gyászszertartását kell említeni. Az Unitárius Egyház e nagy fiának, az egyik legjelentősebb magyar útleírás szerzőjének, az erdélyi reformkori közélet kimagasló tehetségű vezető alakjának korai, tüdőbaj okozta halála nagy részvétet váltott ki, egyedülállóan reprezentatív síremléke pedig nemcsak egyháza, hanem az egész város számára szimbolikus értékű kultushellyé vált. Ennek legékesebb bizonyítéka, hogy 1873-ban Kolozsvár lakossága Bölöni Farkas Sándor sírja előtt ünnepelte meg első ízben nyilvánosan március 15-ét. Az öt-hatezres tömeg előtt többek között a nagy karrier előtt álló, helybéli Hegedüs Sándor, az akkor még ellenzéki, balközép-párti lap, *A Hon* vezető publicistája, a későbbi képviselő és jelentős gazdaságpolitikus szónokolt. (Az 1848-ra emlékező hivatalos állami ünnepek a dualizmus idején nem március 15-én, hanem április 11-én, a 48-as törvénykönyv szentesítésének napján voltak.) Egészen más jellegű, de úgyszintén szimbolikus értékű gesztus, hogy 1870-ben a Bölöni Farkas-sírnál lőtte főbe magát egy fiatal, körülrajongott kollégiumi tanár és lelkész, Fosztó Gábor. Tettének oka rejtély volt és maradt: saját sírja „életének keserveit és csalódásait” tünteti fel magyarázatként. Bölöni Farkas Sándor 1843-ban felállított síremléke már a 19. század közepére ismert, több ízben reprodukált műalkotássá vált. Legfontosabb korai ábrázolása Rohn Alajos 1850 körül, Sikó Miklós rajza után készített Kolozsvár-litográfiáján látható, ahol a várost a főtér, a színház és a laktanya képe mellett a Bölöni Farkas-síremlék reprezentálja.

Az unitárius temetőrész kronológia szerint második nagy halottja az 1854-ben elhunyt Barra Imre volt, Kolozsvár főorvosa. Monumentális, a halálát követő évben felavatott síremlékét, akárcsak Bölöni Farkas Sándorét, a kor egyik legnagyobb erdélyi építész, Kagerbauer Antal tervezte. Közös a két sírkőben az is, hogy általuk elsősorban egy tágabb közösség reprezentálta önmagát: a hatalmas, remekbe faragott – a családi pantheonizáció anyagi lehetőségeit messze meghaladó – síremlékek közadakozásból valósultak meg. A

reprezentáló közösség nem kizárólag felekezeti alapokon szerveződött, Barra síremlékére például a református Ujfalvi Sándor vezette a gyűjtést. „Nagy méreteiket és impozáns voltukat az indokolja, hogy megkülönböztetett tiszteletnek örvendő, társadalmilag megbecsült személyek emlékére készültek közösségi összefogásból” – írta B. Nagy Margit.^[18] Kagerbauer tervezte a közvetlenül az unitárius temető rész felett nyugvó, református Debreczeny Márton – bányamérnök, költő és 1849-es miniszteri biztos – mára tönkretett síremlékét is, mely így formailag az unitárius sírok szerves folytatása. Hogy a három síremlék szimbolikus jelentősége, a reprezentáció igénye túlnőtt a felekezeti határokon, igazolja az is, hogy az 1850-es években gróf Mikó Imre református főgondnok mind az unitárius Barra, mind a református Debreczeny síremlékére nagyobb összeget áldozott.^[19]

Ki kell emelni – mivel általános magyarországi temetkezéstörténeti tendenciára világít rá –, hogy a Kagerbauer készítette 19. század közepi síremlékeken az architektúra jelentősége jóval felülmúlja a plasztikáét, s az elhunytat bemutató portré – amely mind Bölöni Farkas, mind Barra síremlékén megjelenik – alárendelt szerepet játszik a tömegével és faragványával reprezentáló oszlophoz képest.^[20] A kor jellegzetes, a német nyelvterület temetkezési kultúrájának hatását mutató neogótikus síremlékein – Kagerbauer kolozsvári és tordai művei a típus legszebb fennmaradt példái közé tartoznak – a figuralitás szerepe másodlagos, és elsősorban az architektúra lényegi eleme, az oszlop biztosítja a szimbolikus jelentőség megfelelő formai kinyilvánítását. Változást, előbb Budapesten, majd Kolozsvárott is az 1880-as és 1890-es évek hoztak: a síremlékeken túlsúlyba került a figuralitás, az architektúra fokozatosan a plasztika talapzatává vagy háttérévé minősült át és az áttételes, finom építészeti szimbolizációt felváltotta a jóval közvetlenebb szobrászati szimbolizáció. A síremlék így funkcionálisan az emlékmű felé mozdult el, s a funerális építészet feladata egyre inkább a monumentalitás biztosítására korlátozódott. Mindez elsősorban az emocionálisan erőteljesebb latin, főként az itáliai temetkezési kultúra előtérbe kerülésével, az eklektika divatjával, valamint az egyre költségesebb síremlékek állítására való lehetőséggel függött össze.^[21]

Ahogy Bölöni Farkas Sándor, úgy Barra Imre síremléke is országosan ismert alkotássá vált. Elkészülte után, 1856-ban Kőváry László mutatta be a kor legnépszerűbb, Pest-Budán szerkesztett képes hetilapja, a *Vasárnapi Ujság* lapjain, leghíresebb ábrázolása pedig 1864-ben jelent meg Hunfalvy János „történelmi és helyirati” műve harmadik kötetének illusztrációjaként, mint a Kolozsvárt bemutató négy acélmetszet egyike.^[22]

Míg Bölöni Farkas Sándor síremléke elsősorban a reformkori tradíciók képviselői számára ruházódott fel többletjelentéssel, addig Barra Imréné – bár ő maga a reformkorban tevékenykedett, sőt, az 1831-es kolerajárvány, melynek leküzdése révén neve ismertté vált, a reformkor egyik közvetett előzménye volt – az abszolutizmus elleni civil tiltakozás egyik erdélyi jelképévé vált. Ennek okát elsősorban nem is a síremlék szolgáltatta, hanem a tekintélyes és népszerű orvos temetése, melyen akkora tömeg gyűlt össze, hogy a hatóságok katonai mozgósítást rendeltek el, s körülvették a temetőt, Barra gyászszertartása pedig néma, kimondatlanul is az osztrák elnyomás ellen szóló tüntetésbe ment át. Ennek kapcsán érdemes egy rövid kitérőt tenni.

Barra 1854-es temetése egyértelműen beleilleszkedik abba a sorozatba, amely 1850-ben báró Wesselényi Miklós ideiglenes pesti temetésével, majd 1851-ben hamvai Zsibóra szállításával kezdődött, 1855-ben Vörösmarty Mihály temetésével, majd 1859 novemberében Kisfaludy Károly újratemetésével folytatódott, s 1860-61-ben tetőződött Forinyák Géza, gróf Széchenyi István, Palóczy László és gróf Teleki László gyászszertartásaival és temetésével.^[23] A sorozat a kiegyezésig még számos utóhajtást hozott, például Zmeskál József egykori honvédszázados, népszerű ügyvéd és mecénás győri búcsúztatását 1863-ban, vagy az összeesküvés vádjával letartóztatott, majd szökés közben agyonlőtt volt őrnagy, Zilahi Sebess Emil 1864-es pesti temetését. Ha a helyszínek – Győr, Kolozsvár, Miskolc, Nagycenk, Pest, Szirák, Zsibó –, valamint az időpontok között nincs is közvetlen kapcsolat, a fenti eseményeket összefűzi, hogy a gyászszertartás

valamennyi esetben tömeges egybegyűlésre és a méltóságteljes, sokszor néma, ám félreérthetetlen politikai protestációra nyújtott alkalmat.[24]

A önkényuralom időszakában, az 1860-61-es „kis forradalom” alatt, majd a provizórium idején általános tendencia volt a magyar nemzeti identitás nyilvános felvállalásának erősödése – szemben a törvénytelennek tekintett, idegen centrumból irányított, represszív államhatalommal –, elsősorban a kulturális és a rituális szférában, hiszen politikai véleménynyilvánításra nemigen nyílt alkalom. A temetések mellett ugyanezen folyamat fontos stációi voltak más, elsősorban nem a gyászhoz, hanem az emlékezéshez kötődő, de szimbolikus értelemben rokon rituális cselekmények. Példaként említhetünk egyes emlékmű-avatásokat – mint például 1860-ban Balatonfüreden a műalkotásnak amúgy nemigen nevezhető Züllich Rudolf-féle Kisfaludy Sándor-szobor felavatását[25] –, valamint emlékünnepélyeket, mindenekelőtt 1859 októberében a Kazinczy-centenáriumot, illetve bizonyos *hommage* jellegű ünnepi tüntetéseket, mint az 1860-as „Garibaldi-láz” eseményeit.[26]

Bölöni Farkas Sándor és Barra Imre síremléke így az unitárius temető rész két legfontosabb, felekezeti jelentőségén jóval túlmutató objektuma lett. A következő évtizedekben hasonló szerephez már egyetlen más itt létesített síremlék sem jutott: Fejér Márton (1865), Mikó Lőrinc (1872) vagy Kriza János püspök (1875) nyugvóhelye közösségi szinten már elsősorban az Unitárius Egyház, mellette pedig – az előbbiekkal ellentétben – a családi pantheonizáció számára bírt jelentőséggel. Mikó Lőrinc sírja közelébe temetkezett a 20. században a bölöni Mikó család több kiváló tagja, köztük az Unitárius Egyház három főgondnoka, ifj. Mikó Lőrinc egyházpolitikus, Mikó Imre író, valamint a legnagyobb erdélyi historikusok egyike, Kelemen Lajos, aki házassága révén tartozott a családhoz. Az első székely népköltészeti antológia összeállítója, Kriza János sírjába temették 1905-ben vejét, Kovács János kollégiumi igazgatót, majd 1994-ben Kovács Lajost, az Unitárius Egyház huszonnyolcadik püspökét.

A felekezet számos nagy mecénásának legjelentősebbje, az „unitárius jótévkök fejedelme”, Berde Mózsa – a Berde-cipó névadója – szintén ebben a temető részben kapott végső nyugvóhelyet 1893-ban. Síremlékét, melynek feliratai egyaránt megemlékeznek Berde egyházi funkciójáról, mecénási szerepéről és politikai pályafutásáról, az Unitárius Egyház emeltette. 1897-ben pedig az unitárius temető rész fogadta be az univerzális tehetségű, hosszú élete során sokféle tisztséget betöltő Brassai Sámuel földi maradványait, akinek monumentális, 1910-ben felavatott síremléke a környék leghangsúlyosabb elemévé, emellett az unitárius temető rész, és egyben az egész régi Házsongárd vizuális lezárásává vált. Berde és Brassai síremlékét a szintén unitárius Pákey Lajos, a Kollégium 1899-1901-ben épült új otthonának építészete tervezte. A Berde-síremlék tisztán architektonikus mű, Brassaién azonban a síremlék leghangsúlyosabb eleme – a fentiekben az építészett és a szobrászat viszonyáról elmondottaknak megfelelően – a centrumba helyezett mellszobor. Az Unitárius Kollégium kiváló pedagógusai közül ebben a temető részben temették el 1906-ban Benczédi Gergely történészt, a metrikus mértékrendszer első hazai ismertetőjét, 1914-ben Nyiredy Géza természettudóst, majd a következő évben Barabás Ábel irodalomtörténészt, a Teológiai Akadémia tanáraiból pedig 1925-ben Péterfi Dénest és 1953-ban Vári Albertet.

Gyakorlatilag az eddigi síremlék-együtteshez sorolható az 1842-ben, fiatalon elhunyt – reformkori szerepét tekintve Bölöni Farkas Sándorral rokonítható – Szentiváni Mihály sírja is, amely közvetlenül az unitárius temető rész szomszédságában, a II/C. parcellában áll. A mű mind stílusát, mind típusát tekintve harmonikusan illeszkedik a közeli Kagerbauer-féle oszlopokhoz.

A Házsongárdi temető egy másik pontján, a Kertek nevű temető részen található a Fekete-sírkert, amely az unitárius pantheonizáció szempontjából szintén gócterületnek számít, bár jelentősége elmarad a III/B. parcella unitárius része mögött. A sírkertet a felekezet egy prominens tagja, id. Fekete Pál alapította 1853-ban (ő maga tíz évvel később hunyt el, s természetesen ide temették). 1856-ban Fekete lehetővé tette, hogy a Kollégium elhunyt tanárait és diákjait, egyéb lehetőség híján, eltemethetik a Fekete-sírkert – akkor még meglévő –

kerítéseinél. A következő tizennyolc évben húsz diák utolsó útja vezetett ide, de itt temették el 1900-ban Boros Sándort és 1910-ban Nagy Lajost – mindketten a Kollégium igazgatói voltak, emellett Nagy kezdeményezte a főtéri Mátyás-emlékmű felállítását –, vagy 1870-ben a már említett Fosztó Gábort. Boros sírja napjainkra már a múlté, Nagy Lajosé egy bokor tövébe dobva látható, Fosztóé még áll, de már alig betűzhető ki a halálba menekült lelkész üzenete: „Áldás az élőknek, béke a holtaknak.”

Az unitárius pantheonizáció meghatározta területeken kívül található nevezetes unitárius emlékek esetében a szegregálódás okai változatosak, bár a 19. század előtti sírok esetében ez eleve nehezen megítélhető, hiszen többnyire már hiányzik a néhány elszigetelten megmaradt régi sírjel eredeti kontextusa, az egykori környező sírjel-együttes. A felekezet kultikus centrumaitól való távolmaradás fő oka a 19. század derekától egyértelműbben megjelölhető: ebben az időszakban a családi pantheonizáció jelentősége már a felekezetiével vetekedett, sőt, nem egyszer fölébe is került (igaz ez mind a Házsongárdra, mind általában a magyar városi temetőkre).

A családi pantheonizáció egyik jelentős kolozsvári unitárius példája a kissolyosi Gyergyai család síremlék-együttese, melyet, ha áttételesen is, de joggal nevezhetünk sírkertnek, hiszen bár nincs elkerítve, elkülönülő jellege mégis azonnal felismerhető.^[27] A Gyergyai-sírkert a Kertek egyik legattraktívabb családi sírcsoportja. Itt található az 1928-ban elhunyt Ferencz József püspök bazaltkő sírja is, aki egykor házassága révén vált családtaggá. Elsőként id. Gyergyai Árpád orvost temették ide 1881-ben, majd 1887-ben Gyergyai Ferencné, aztán sorra a család többi tagjait. A Gyergyaiak számára kiemelkedően fontos volt a családi pantheonizáció: ezt bizonyítja, hogy később ide került az I/B. parcella dízsírhelyéről az 1874-ben meghalt Gyergyai Ferenc – 1848-as képviselő és hétszemélynök – sírja, a lutheránus sírkertből^[28] ide temették át a katolikus id. Groisz Gusztávot, a szabadságharc Kolozsvárjának híres főbíráját, a Kertek egy felsőbb pontjáról pedig ide menekítették a szintén rokon Éjszaky Károly író felszámolt sírjának névtábláját. Ugyanakkor nem kerülhetett ide a felmenők tumbája az I/C. parcellából: az 1828-ban elhunyt Gyergyai Mihály ötvös – az egyetlen 18-19. század fordulójáról megmaradt kolozsvári mintakönyv tulajdonosa – és fia, Gyergyai Sámuel kincstárnoki titkár sírját a temetői bürokrácia kíméletlenül felszámoltatta.

A Házsongárd területén oly jellemző saját családi mauzóleumban az egyház két jeles tagja kapott nyugóhelyet, mindketten 1892-ben: a már említett erdélyi magyarrá lett angol főrangú, Paget János, illetve Berde Áron, aki akadémikus tudósként, az 1872-ben alapított és 1881-ben a király nevét felvett kolozsvári tudományegyetem első rektoraként, kollégiumi igazgatóként és unitárius főgondnokként vonult be a város és a felekezet történetébe. A Kertek egy-egy, az unitárius gócterületektől elszigetelt pontján áll az 1855-ben meghalt könyvgyűjtő és mecénás, Gedő József, valamint Káli Nagy Elek és Fekete Gábor főgondnokok síremléke, továbbá a költőként sem jelentéktelen Székely Sándor püspök feltehetően szintén Kagerbauer Antal készítette sírköve. Valamennyien az Unitárius Egyház nagy fiai, gyakran támogatói voltak, de egyéb kötődéseik ennél nem egyszer már fontosabbnak bizonyultak; ez történt temetkezési helyük kiválasztásakor is. Az I/C. parcellában temettek el több nagy unitárius tudóst: a kiegyezés évében elhunyt Mike Sándor levéltár-igazgatót, vejét, a nagy historikust, Jakab Eleket, illetve Kozma Ferenc pedagógiai író. (Jakab Elek hamvait Budapestről, a Kerepesi úti temetőből hozatták haza, s temették el a város adományozta dízsírhelyen 1900-ban.) A lutheránus sírkert területére temetkezett a szintén unitárius Kóváry László történész.

A 20. század unitárius püspökei közül Józán Miklós sírja a Fekete-sírkertben van. A családi pantheonizáció határozta meg Boros György püspök sírjának helyét: a II/C. parcellában található, apósa, Kovács Antal kollégiumigazgató mellett, a nagyajtai Kovács-sírkertben, nem messze az unitárius temetőrésztől. Az 1942-ben meghalt Varga Béla elkülönülő, reprezentatív sírhelyen nyugszik a Kertek területén, református püspöktársa, Nagy Károly szomszédságában. Ezzel kapcsolatban kiemelendő, hogy Varga elsősorban tudós volt, a püspökségről is az egyetemi katedra kedvéért mondott le. A 20. század világi unitárius nagyságai közül Gálffy Zsigmond kollégiumigazgatót az egykori városi dízsírhelyek egyikén helyezték nyugalomra, Tóth Kálmán könyvtárigazgatót, Szentmártoni Kálmán gimnáziumigazgatót és Simén Dániel teológiai tanárt a

Fekete-sírkertben, Pálffi Márton, az új, 1924-ben elkészült unitárius énekeskönyv szerkesztőjét pedig a II/B. parcellában, ahol amúgy alig akadnak unitárius sírok.

Erdély huszonhetedik és huszonkilencedik unitárius püspökét, Kiss Eleket, illetve Erdő Jánost pedig a napjainkra egyetlen egyházi és „magyar” kézben maradt temetőrészen, a lutheránus sírkertben temették el. Az 1918-as közhatalom-váltást követően egyébként is számos unitárius temetkezett a 20. század végére „ökumenikus magyar temetővé” váló lutheránus sírkertbe. Voltak köztük teológiai tanárok, mint Csifó Salamon, Rostás Dénes, Lőrinczi Mihály vagy Izsák Vilmos; lelkész-írók, mint Ürmösi Kálmán vagy Raffaj Zsigmond; kollégiumi tanárok, mint Abrudbányay Sándor, Vass Domokos és Hadházy Sándor; vagy legutóbb, 1998-ban Gyarmathy Árpád főgondnok.

A Házsongárdi temetőből került a kolozsvári unitárius templom kertjébe az 1637-ben meghalt főbíró, Tolnai János tumbája (1929-ben), a templom előcsarnokába pedig a kolozsvári lengyel unitáriusok első, 1691-ben elhunyt lelkésze, Lachovius (Lakovszky) András ereszes sírköve (1885-ben).^[29] A két esemény a szükségszerű felekezeti pantheonizáció jellemző formáját mutatja, két hasonló, speciális helyzetben: amikor a temetői adminisztráció elrendelte felszámolás előtt az egyházközség szellemi centrumába, mint utolsó menetsvárba kell menekíteni a város és az Unitárius Egyház évszázados emlékeit.

Függelék

Az erdélyi Unitárius Egyház püspökei (1566-1996)

1. Dávid Ferenc (1566-79).
2. Hunyadi Demeter (1579-92).
3. Enyedi György (1592-97).
4. Kósa János, várfalvi (1597-1601)
5. Thoroczkai Máté (1601-16).
6. Radeczki Bálint (Radecius) (1616-32).
7. Csanádi Pál (1632-36).
8. Beke Dániel, sepsiszentgyörgyi (1636-61).
9. Járai János (1661).
10. Koncz Boldizsár, nagysolymosi (1663-84).

egyhaztortenei_szemle_2002_01_127-138.htm

11. Márkos Dániel, szentiványi (1684-89).
 12. Bedő Pál, bölöni (1689-90).
 13. Nagy Mihály, kövendi (1690-92).
 14. Gergely Mihály, homoródalmási (Almási) (1692-1724).
 15. Pálffi Zsigmond, várfalvi (1724-37).
 16. Szentábrahámi Lombárd Mihály (1737-58).
 17. Ágh István, sepsiszentkirályi (1758-86).
 18. Lázár István, nagyajtai (1786-1811).
 19. Körmöczy János P., nagyajtai (1812-36).
 20. Székely Miklós, ótordai (1836-43).
 21. Székely Sándor, aranyosrákosi (1845-52).
- [1852-61: az interregnum.]
22. Kriza János (1861-75).
 23. Ferencz József, kilyéni (1876-1928).
 24. Boros György (1928-38; lemondott; meghalt 1941).
 25. Varga Béla (1938-40; lemondott; meghalt 1942).
 26. Józán Miklós (1941-46).
 27. Kiss Elek (1946-71).
 28. Kovács Lajos, fiátfalusi (1972-94).
 29. Erdő János (1994-96).

Jegyzetek

[1] Vö. Nora, Pierre (ed.): Les lieux de mémoire. Paris, 1984-1993. I. La République; II/1-2. La Nation; III/1-3. Les France.

[2] Az Unitárius Egyház történetére vonatkozó szakirodalomból elsősorban a legutóbbi összefoglalást használtuk fel. Vö. Erdő János: Az unitárius egyház. In: Barabás Zoltán – Miklós László – Bodó Barna (szerk.): Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. (továbbiakban: Erdő, 1992.) 245-294. p.

[3] Az „unitárius” szót 1600 körül kezdték használni, az 1638-as dési egyezség óta pedig a felekezet hivatalos elnevezése Unitárius Egyház.

[4] A legjelentősebbek: Francesco Stancaró, Giorgio Biandrata (Blandrata György), Faustus Socinus, Jakob Paläologus, Adam Neuser, Matthias Vehe-Glirius, Nikolaus Paruta, Christian Francken, valamint Dávid Ferenc veje, Johannes Sommer.

[5] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Bp., 1893. 645. col.

[6] Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon (1521-1945). Bp., 1985. 81. p.

[7] Erdő, 1992. 260. p.

[8] Jakab Elek: Kolozsvár története. III. köt. Habsburg-Lotháringiai korszak (1690-1848). Bp., 1888. 192. p.

[9] Erdő, 1992. 267. p.

[10] Aranyosrákosi Székely Sándor halála éveként szinte minden feldolgozásban 1854 szerepel, ami azonban egy tévedésen alapul. Székely 1852. január 27-én halt meg, püspöki vizitáció közben.

[11] Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára. I-II. köt. Bp., 1879.

[12] Vö. Herepei János: A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Bp., 1988. (továbbiakban: Herepei, 1988.) 193-202. p. Fontos megjegyezni, hogy a kötet anyagát a szerző a két világháború között gyűjtötte, feldolgozását pedig 1949-ben fejezte be.

[13] Nagyajtai Kovács István 1850 körüli kéziratgyűjtése nyomán bemutatja: Kovács Sándor: Unitárius nagyjaink sírkövei a Házsongárdi temetőben. In: Keresztény Magvető, 1994. 2. sz. 97-105. p., 102. p.

[14] Vö. Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. IV. rész. In: Keresztény Magvető, 1887. 2. sz. 116-120. p. 118-119. p.

[15] Vö. Herepei, 1988. 226-228. p.

[16] Vö. Herepei, 1988. 220-225, 470-472 és 486-488. p.

[17] A II/C. parcellának, illetve a III/B. parcella unitárius részének elhatárolódása a két temetőrész déli szögleténél, Brassai Sámuel síremléke és a Ruzitska-sírok környékén nem egyértelmű; Gaal György, logikusan, az ösvényt tekinti a határnak, a temetői adminisztráció azonban nem. Vö. Gaal György: Tört. kövön és porladó keresztén. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben. Kolozsvár, 1997. 78. p.

[18] B.Nagy Margit: Kagerbauer Antal és a romantika építésze Erdélyben. In: Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 87. p. Szerinte azonban a Bölöni Farkas-síremlék esetében Kagerbauer szerzősége nem bizonyos.

[19] A temető Mikó-mauzóleuma, amely gróf Mikó Imre 1849-ben elhunyt felesége részére épült, szintén Kagerbauer műve.

[20] Vö. Nagy Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. In: Zádor Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Bp., 1993. 118. p.

[21] Vö. Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. In: Budapesti Negyed, 1999. 2. sz. 3-126. p. (továbbiakban: Tóth, 1999.); 18. p.

[22] Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben történelmi és helyirati szöveggel. Második szakasz: Erdély. Darmstadt, 1864. „A kolosvári temető” című kép a 12-13. oldalak között található (Ludwig Rohbock rajza alapján metszette G. M. Kurz).

[23] Vö. Tóth, 1999. 11-13. p.

[24] A joghallgató Forinyák Géza esetét témánk szempontjából kétszeresen fontossá teszi, hogy sebesülése éppen akkor történt, amikor a tömeg 1860. március 15-én, a megszokott ünnepi koreográfia szerint a Kerepesi úti temető honvédsírhajókhoz tartott. Forinyák néhány nap múlva meghalt, és április 4-i temetésén, ugyanott, Pest-Buda lakosságának negyede megjelent. Négy napra rá, április 8-án lett öngyilkos Széchenyi. Az egymáshoz közvetlenül nem kötődő tragikus események között éppen az újabb és újabb tüntetések teremtettek kapcsolatot.

[25] Ez a mű nem azonos a ma Balatonfüreden látható Kisfaludy-szoborral, melynek mestere báró Vay Miklós volt.

[26] Az abszolutizmus korának kollektív rítusaihoz vö. Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 95-127. p.; 118-120. p.

[27] A Gyergyaiak mellett a rokon dálnoki Árkosy, a derzsi Bartha, a szepeslőcsei Engel, a kilyéni Ferencz, a csíkszentmihályi Sándor, az alsószentmihályfalvi 'Sigmund, a vargyasi Szász, valamint a Groisz és a Wieland család tagjai vagy egy-egy tagja temetkezett ide.

[28] Mivel ezt a temetőrészét mind a város lakossága, mind a szakirodalom így nevezi, ebben a kontextusban mindig a „lutheránus” jelző használandó az „evangélikus” helyett.

[29] Vö. Herepei, 1988. 203-207., 383-385. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Fekete Csaba: Tótfalusi Kis Miklós felmentése

Koszorúzott a Házsongárdi temetőben az Anyanyelvi Konferencia 2002. április hó 27-én délután. Tótfalusi Kis Miklós síremlékénél ez nem ritkaság évfordulókon és ünnepi alkalmakon. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, amely elsősorban kulturális és pedagógiai tevékenységet folytat, kiadja a *Nyelvünk és Kultúránk* című folyóiratot rendszeres tájékoztatásul, ismétlődő alkalma az Anyanyelvi Konferencia. A szervezet célja, hogy az öt világrész magyarságának segítsen anyanyelve ápolásában, kultúrája megtartásában, fejlesztésében és magyarságtudata megőrzésében. Székhelye Budapest, elnöke Pomogáts Béla. A mostani *M. Tótfalusi Emléknepok 1702–2002* (Kolozsvár, április 26–28.) évfordulót – alapítványok támogatásával – több társrendezővel együtt szervezte meg.□□

Az Aranyas Biblia végére illesztett imádság részletei is elhangzottak a sírnál. A koszorúzást másnap ritka alkalom követte. Az előzmények háromszáz esztendeje történtek, a folytatásra azóta kellett várnia azoknak, akik Hermányi Dienes Józseffel megsiratták ezt a csodálatos kezű és elszántságú embert, akinek bénán kellett meghalnia élete derekán. A nyomdász teológus szülőhelyének templomában Misztótfalun ünnepi istentisztelettel kezdődött egy rendkívüli zsinati ülés, amely így határozott 2002. április 28-án:

„1. Az Erdélyi Református Egyház »in synodo generali, in oppido Nagy Enyed, die 11 Junii 1698« határozatát, amelyben a megnevezett Misztótfalusi Kis Miklóst ellenfelei megkövetésére, a Mentség visszavonására és a mű példányainak megsemmisítésére kötelezi, semmisnek nyilvánítja.

2. Nemes és nevezetes Misztótfalusi Kis Miklós teljes felmentését az őt ért igaztalan vádak alól határozatba iktatja.

3. Misztótfalusi Kis Miklós páratlan hitbeli és erkölcsi erejét bizonyítja az Aranyas Biblia önerőből való kinyomtatása. E művét Egyházunk a magyar protestáns vallási irodalom és az egész magyar könyvkultúra évszázadokra utat mutató alkotásaként, a korabeli európai nyomdászat remekműveként tartja számon.

4. Népe és Anyaszentegyháza iránt tanúsított hűsége, szolgálata, egész áldozatos élete, az ellene felhozott egykori vádak türelmes viselése Misztótfalusi Kis Miklóst méltóvá teszi arra, hogy hitünk és népünk hőseinek sorában emlegessük.

5. A Romániai Magyar Református Egyház a több mint három évszázaddal ezelőtt megsemmisítésre ítélt munkáját, a Mentség-et Anyaszentegyházunk és egész magyar népünk közös és drága örökségének nyilvánítja.”

Az eseményt véssé jobban emlékezetünkbe a megsemmisített zsinati végzés és a védekező iratainak visszavonására kényszerült Tótfalusi válasza. Mindkettőt felolvasták a rendkívüli zsinati ülésen. Az eredeti dokumentumok ma már nem léteznek, szerencsére gondos közreadók legalább a hiteles szöveget megőrizték:

A nagyenyedi zsinat végzése^[2]

A kolozsvári reformatum ministerium és T. Tótfalusi Miklós atyánkfia között in syn. generali, in oppido N. Enyed, die 11. Junii 1698 celebrato, lett ilyen conditiokkal a complanatio. [= A kolozsvári református lelkészség és tiszteletes Tótfalusi Miklós atyánkfia között a Nagyenyed városában megtartott közzsínaton 1698. július 11-én ilyen kötelezéssel történt meg a kiegyezés].

1. Mivel kinyomtatott könyvével Tótfalusi atyánkfia nem kicsiny mértékben megsértette becsületekben T. atyánkfiat, T. Némethi Sámuel^[3] és Csepreghi Mihály^[4] uramékat, azért elsőben itt az Szt. Generalis előtt kövesse meg ő Kegyelmeket.

2. A mely könyvnek kibocsátásával ő Kegyelmeket megsértette, azt őkegyelme annihilálja [= nyilvánítsa semmisnek], Apológiát [= mentséget] nyomtatván, melyben erőtelenségéből esett cselekedetiről attestáljon [= adjon bizonyosságot] és tovább ő kegyelme ő maga munkájának soha ne ismerje.

3. Annak bizonyosságára egy könyv in facie sedis [= a zsinati ülés színe előtt] elszaggattassék.

4. Valamennyi exemplárok [= példányok] abban a könyvben kezében vannak vagy magának, vagy cselédinek, bona fide [= tisztességgel] szorgalmatosan összeszedvén, közkézhez adja. Sőt a kiknek benne kiosztott, azokat is, valakiktől beszdheti, hiven beszedje és kézhez adja.

5. Consensus [= egyetértés] nélkül ő kegyelme könyveket ne nyomtasson; ha mikor nyomtat, semmit benne, propria autoritate [= önhatalmulag], ne változtasson.

6. Ne újítsa többé se titkon, se nyilván az említett atyafiaknak becstelenségeket, sőt szorgalmatosan eltávoztassa.

Exhib[ita] in eadem Syn[odo] Gererali per Andream Bajtsi p[ro] t[empore] jur[atum] S[anctae] Syn[odus] Generali Notarium, in d[ie,] m[ense] p[raenotatis]. [= Ugyanazon közzsínaton a fentebb megmondott hónapban és napon előadta Bajtsi András ezidőben esküdt, zsinati jegyző].

[Kivül:]

A tipografia felől való végezése a szent generalisnak és Tótfalusi uram mocskos Apológiájának retractatója.

Tótfalusi retractatioja

Én Mi?zt. Tótfalúsi Kis Miklós, ?ok-féle bóldogtalanságaim, és hol egy, 's hol más injuriáltatá?im [= méltánytalanságaim] között lévén, mind a' termé?zetnek erőtelensége, mind az Emberi indulatoknak hatalma által véletlen [= akaratlanul] vitettem arra, hogy mind I?ten, 's mind ti?zta igazságú Szent Vallásunkhoz való kötele?ségem és Kere?ztyén Felebarátomhoz való ?zeretetem ellen közönsége?sé tétetett írásommal, helytelenül vindicálván [= oltalmazván] magamat, nem tsak sok ti?zte?séges Embereket ; hanem az egész *Orthodoxa* Ekkle?iát [= igaz hitű egyházat] ke?erve?en meg-bántottam 's meg-botránkoztattam; de már magamba térvén, mind I?ten, 's mind az egé?z Világ előtt, meg-esmérem [= elismerem] ebben-való vétségemket, és azt a' munkámat, mely ilyen *Titulus* [= cím] alatt vagyon:

M. Totfalusi Kis Miklósnak maga Személyjének Életének és különös tselekedetének MENTSÉGE; melyet az Irigyek ellen, kik a' közönséges jónak ez íránt meg-gátolói, írni kén?zeritetett Kolo'svárátt 1698-dik E?ztendőben

Egé?zlen *in omnibus Punctis et Partibus retractálom, annihilálom* [= valamennyi pontját és részét visszavonom, nemlétezőnek nyilvánítom] ; a' mely ti?zte?séges Embereknek nevek pedig azon munkában elő fordul gyakrabban, ezen *Retractatióm* [= visszavonó nyilatkozatom] ?zerint az Erdélyi *Orthodoxa* Szent Generalis Synodus előtt meg-követtem, ö Kegyelmekek-is énnékem ilyen vétségemet, I?tenért, és a' szeretetbéli Atyafiságért *condonáltak* [= megbocsátották]. Igérvén arra magamat, hogy mind az említett Könyvemnek minden *Exemplárit bona Fide* [= tisztességgel] elő-adom, hogy *upprimálta?sanak* [= megsemmisítsék azokat] a' tavalyi Apológiának *Exempláriveral* együtt ; mind pedig, hogy ilkyen 's ehez ha?onló dolgot ?oha nem attentálok [= nem kísérelek meg], hanem az Igaz Réformata Ekkle?iának hitiben, és abban való ti?zte?séges Uraimnak 's Atyámfiainak ?zeretetekben állhatato?on meg-maradok ; abban várván mind Világból való tsendes ki múlá?omat, mind Ditsöséséges Örök Életre való Feltámadásomat, mellyről-is akartam *omni aetati praesentis et futurae* [= mind a jelen kornak mind a jövődőknek] ezen *Retractatiómat* Nyomtatásban ki-botsátani.

Anno 1698. 13-dik Junii.

* * *

Jóllehet a most hatálytalanított zsinati döntést háromszáz esztendeje nem cikkelyezte be református egyházunk egésze, úgy gondolom, örvendetes volna, ha a Magyarországi Református Egyház is csatlakozna a rehabilitáláshoz. Az *Aranyas Biblia* (1685) a magyar protestantizmus, a magyar kultúra- és vallástörténet közös kincse, például a Károli Gáspár-féle bibliafordítás tekintélyét is ez szilárdította meg.[6]

A rehabilitáció kapcsán megjegyzem továbbá, hogy jó lenne, ha a református egyháztörténet egy másik, majd' négyszáz esztendőös „szégyenfoltja” ügyében is történe végre valami intézkedés: a Magyarországi

Református Egyház Zsinata kimondhatná Szilvás-Újfalvi Imre rehabilitálását, és az őt ért szégyenletes elbánás semmissé nyilvánítását.

Jegyzetek

[1] Ezek: a Romániai Magyar Református Egyház Zsinata, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, az Erdélyi Múzeum–Egyesület, a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja (Kolozsvár)

[2] Eredetije egykor a Kolozsvárott, a Református Kollégium levéltárában volt K. 8. jegy alatt, ma már nem található meg. Közreadta Török István az *Erdélyi Múzeum*-ban: 1907. (XXIV, új folyam II.), 398. p. Betű szerint ezt a közlést veszem át.

[3] Szatmárnémeti Sámuel (1658–1717) református professzor, bibliai nyelveket és bölcsészetet tanított Kolozsvárott, a korabeli szellemi mozgalmakban mint az egyik meghatározó coccejánus és karteziánus volt ismeretes.

[4] Csepregi Turkovics Mihály (1663–1704) református professzor, filozófiát és keleti nyelveket tanított Kolozsvárott, majd 1695-től városi lelkész volt.

[5] Egy példány sem maradt fenn ebből a nyomtatványból. Bod Péter még látta. Megőrizte: Erdélyi Fénix Tótfalusi Kis Miklós Avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a' Könyv-nyomatás' Mesterségének Találásáról, és Folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' Emlékezetére írott Versei. Mellyeket Mind az Magyar-Országi és Erdélyi Könyv-nyomatató Műhelyjekre, és Könyv-nyomatókra, mind nevezetesen a' Tótfalusi Kis Miklós' életére 's jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes Dolgokkal bővítvén Világ eleibe újabban ki-botsátai kívánt F. Tsernátoni Bod Péter. [Nagyszében?] Nyomtatott M DCC LXVII-dik Esztendőb. C3a levelén a 36. jegyzetben. Betű szerint ezt veszem át.

[6] A rehabilitáció kapcsán engedtessek meg egy személyes megjegyzés: Március elején egy magán feljegyzésben a következő gondolatoknak adtam hangot: „Keserű kötelességünk, hogy az utókor képviselőjében megkövessük a *Correcta Biblia* sajtó alá rendezőinek emlékét, valamint hogy csatlakozzunk Pápai Páriz Ferenchez meg Bod Péterhez, és igazat szolgáltatassunk az *Aranyas Bibliáért* az *erdélyi fénix* emlékének.” 2002. április 26-án Kolozsvárott ezzel kezdtem, majd ezzel is zártam egy előadásomat: „Javasolom, hogy az Anyanyelvi Konferencia forduljon a mai Református Egyház erdélyországi és magyarországi vezetőségéhez, és indítványozza, hogy a Zsinat (a mai lelkésztestület teológia képviselőjében) ünnepélyes formában ismerje el az Aranyas Bibliát korrigáló és kiadó Tótfalusi Kis Miklós érdemeit; egyben fejezze ki sajnálatát a Tótfalusi Kis Miklóst ért méltatlanságokért, főként pedig érvénytelenítse azt az intézkedést, amely Tótfalusi Kis Miklóst eklézsiakövetésre valamint Mentsége visszavonására és megsemmisítésére kényszerítette.” Később értesültem arról, hogy ezt a gondolatot a Romániai Magyar Református Egyház zsinata korábban már elfogadta. A történelmi pillanatot két nap múlva e sorok írója is megérthette.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Katona Csaba:

Ebenhöch Ferenc kanonok személyes iratai - egy pillantás a Győri Egyházmegyei Levéltár iratanyagára

A Győri Egyházmegye területén 2000-rel bezárólag két nyilvános magánlevéltár is működött: a Győri Püspöki és Káptalani Levéltár, illetve a Soproni Társaskáptalan Levéltára. Előbbi magában foglalta a Győri Püspökség és a Győri Káptalan magánlevéltárát, ezenkívül pedig a pápoci prépostság és a győrhegyi Szent Adalbert prépostság iratait is, ezzel szemben utóbbi egyike volt az ország legkisebb nyilvános magánlevéltárainak (10 ifm iratanyag). Ez a sajátos helyzet tette indokolttá az egy egyházmegyéhez tartozó két levéltár egyesítését, amelyre 2000 folyamán került sor.^[1] A levéltár neve ettől fogva Győri Egyházmegyei Levéltár lett, s ez még ugyanabban az évben – a katolikus levéltárak közül elsőként – önálló jogi személlyé vált.

Az új szervezeti alapok megteremtésével párhuzamosan az iratanyag megfelelő elhelyezése is megoldódott. A püspöki levéltárat korábban a győri Püspökvár tornyában, a káptalannál őrzött levéltárakat a székesegyház egyik karzati helyiségében tartották, meglehetősen mostoha körülmények között. 2000 során Pápai Lajos győri megyéspüspök egy minden szempontból korszerű levéltárépületet bocsátott a levéltár rendelkezésére négy raktárhelyiséggel. A levéltárban őrzött iratok mennyisége – a jelenleg is folyó rendezési munkálatok okán – pillanatnyilag még csupán becsülhető: kb. 900 ifm. A raktárkapacitás kétszer ekkora mennyiségű irat befogadására alkalmas.

A levéltár rendkívül értékes (pl. több mint 300 eredeti középkori oklevelet is őriz) iratanyagának több fondja is tartalmaz tudományos és tudománytörténeti jelentőségű hagyatéki anyagot, amelyek alapján feltérképezhető az egyházmegye kötelekében működő számos (mintegy 1500) egyházi személy többé-kevésbé teljes életpályája. Kiemelkedő e hagyatékok közül az a sorozat, amely 15 győri kanonok hagyatékát tartalmazza. E személyi iratanyagokból álló gyűjtemények vélhetően úgy kerültek a levéltárba, hogy a szükségszerűen örökösök nélkül elhunyt kanonokok iratait az egyházmegye levéltárába szállították az érintettek halálát követően. Az alábbiakban e sorozatból Ebenhöch Ferenc kanonok hagyatékának^[2] segítségével szándékozunk legalább érintőlegesen érzékeltetni, hogy a levéltár iratanyagának e része nem csupán az egyház-, de a gazdaság-, mentalitás-, társadalom- és művelődéstörténet számára is kikapadhatatlan forrásbázist kínál. A fennmaradt különféle iratok segítségével nem csupán a papok egyházi karrierjének állomásai kísérhetőek figyelemmel, hanem lényegében teljes életútjuk (születésüktől a halálig), valamint nem egy esetben egyéniségük jellemző vonásai is feltárulnak.

Ebenhöch Ferenc kanonok (1821. július 25. – 1889. július 16.) Győrött született és iskoláit is ott végezte.[3] Miután pappá szentelték, előbb a gróf Szapáry-családnál volt nevelő, majd Győrött segédlelkészként tevékenykedett. A szabadságharc után, 1851-től Koroncón lett plébános, majd 1874-ben győri kanonok. Emellett számos más jelentős egyházi tisztséget is viselt. Papi pályája mellett kiemelkedő volt régészeti munkássága (amelynek kezdetei az ugyancsak győri gyökerekkel rendelkező Rómer Flóriszal ápolt barátságára vezethetőek vissza), valamint gyűjtői tevékenysége: növény-, pénz- és régészeti gyűjteménye kiemelkedő értéket képviselt. E gyűjtemények döntő többségét – több részletben – a Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Említésre méltó írói munkássága is: rendszeresen jelentkezett írásaival a Győri Történelmi és Régészeti Füzetekben, így pl. megírta Koroncó történetét,[4] de számos természettudományos témájú cikk is kötődik nevéhez. Ugyancsak rendkívüli fontosságú a győri káptalan hiteleshelyi és magánlevéltárában végzett pontos és kitartó munkája is: e gyűjteményeket hosszú évek során ő rendezte nagy hozzáértéssel. Ebbéli munkásságát a győri székeskáptalan történetét összefoglaló Bedy Vince is szükségesnek találta megemlíteni: „Ebenhöch Ferenc kiváló régészeti tudásával tűnt ki; nagy érdeme a káptalan magán- és hiteleshelyi levéltár pompás rendezése.”[5]

A Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött személyes iratai éppúgy tartalmazzák a Nemzeti Múzeum köszönőlevelét, amelyet különféle adományaiért állítottak ki Ebenhöch számára, mint a halála után hagyatékával kapcsolatos intézkedések iratait. E helyt három, életének megismeréséhez számos érdekes adalékot nyújtó iratot szeretnénk kissé részletesebben ismertetni: saját kezűleg írott életrajzát,[6] a tomaji címzetes apáttá történt kinevezése alkalmából érkezett gratulációk ugyancsak saját kezűleg írt jegyzékét,[7] illetve végrendeletét.[8] Az életrajzot 1878-ban vetette papírra, de utólag 1884-ben, vagy ezt követően még kiegészítette, a gratulálók névsorának jegyzéke 1886-ban, míg a végrendelet 1887-ben kelt. E három irat adatainak segítségével főbb vonalaiban felvázolható az 1880-as években már idős és köztisztviselőként álló kanonok életének valamennyi főbb állomása, akkori személyes kapcsolatrendszere és vagyoni helyzete.

Hogy életrajzát mi okból vetette papírra, nem derül ki belőle. A gondosság, ahogyan megemlékezik név szerint felsorolt tanáraitól, a bizonyosság tudatával sejteti: neveltetése, taníttatása nagy hatással voltak rá. Ugyancsak e forrás árulja el, hogy élete egy rövid, ám jelentős szakaszában elszakadt Győrtől és Győr vármegyétől. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a különféle lexikonokban fellelhető rövid biográfiák alapján úgy tűnik, hogy életpályája minden szakasza szülővárosához (és Koroncóhoz) kötődik. Valójában a Szapáry-családnál alkalmazott nevelőként egy időre távol került

Győrtől. 1844-ben Heves vármegyében, Gyöngyösön lakott a Szapáry-családnál, így pappá szentelésére is e megye területén – az ottani egyházmegye központjában, Egerben –, míg első miséjére Gyöngyösön került sor az említett évben, és ezt követően, 1845-ben került csak vissza a Kisalföldre. Autográf életrajza ettől kezdve jószerivel karrierjének különféle állomásait sorolja fel, a levéltárosra jellemző precizitással: többnyire napra pontosan jelöli meg a fontosabb eseményeket és a helyszínekről sem feledkezik meg. Ugyancsak jellemző, hogy az 1878-ban papírra vetett életrajzot 1884-ben, vagy ezt követően (ebben az évben lett címzetes tomaji apát) kiegészítette egy-egy 1882., 1883. és 1884. évi eseménnyel (1882-ben rábaközi főesperessé, 1883-ban locsmándi főesperessé lépett elő).

A száraz adatok egy több mint tisztes megélhetést és megbecsülést nyújtó, töretlen ívű papi életpálya lépcsőit tárják az olvasó elé. Ám maga az életrajz nem árul el semmit az egyéniségről a pályáiv keretein kívül. Annál árulkodóbb viszont az az 1886-ban kelt feljegyzés, amelyben Ebenhöch felírta azok neveit, akik írásban fejezték ki jókívánásaikat tomaji címzetes apáttá történt kinevezése alkalmából. Már pusztán a lista elkészítése is felvillantja a tudós pap egyik jellemző vonását: a pontos dokumentálás, nyilvántartás igényét. Ez odáig ment, hogy nem csupán a gratulációk küldőinek neveit jegyezte fel, hanem azt is, hogy ki melyik napon jelentkezett üdvözlésével, illetve helyenként azt is, hogy milyen formában (névjegyen, levél, távirat) tette meg. Ugyancsak a már-már kicsinyességbe hajló precizitás biztos jele, hogy a 36 gratuláció felsorolása végén 37. tételként csatolta a kinevezés alkalmával felmerült költségek számláit is.

A történész számára azonban a legérdekesebb az, hogy a nevek mellé feljegyezte, hogy ki milyen pozíciót töltött be, esetenként az ismeretség alapját is megjelölte. Ennek köszönhetően a feljegyzés az idős kanonok kapcsolat-rendszerének sajátos forrásává válik. Nyilvánvaló, hogy akik fontosnak tartották, hogy írásban is jelezzék elismerésüket, azok közül kerültek ki, akikkel – hivatalból, vagy nem hivatalból – Ebenhöch szorosabb kapcsolatokat ápolt. Ha nem tévesztjük szem elől azt a két tényezőt, hogy azoknak a győrieknek tekintélyesebb része, akikkel már csak az azonos lakóhely révén is napi kapcsolatban volt, nyilván személyesen fejezte ki jókívánásait, illetve azt, hogy idős emberről lévén szó, korábbi kapcsolatainak egy része a halálozások okán nyilván megszakadt, még akkor is elmondható, hogy a forrás alapján feltérképezhető a már idős Ebenhöch közelebbi ismerőseinek köre.

A 36 jókívánásot összesen 33 ember küldte: a jeles tudós Rómer Flóris,^[9] Kovács Ferenc marosvásárhelyi plébános és Lehóczky József orosházi plébános kétszer is írásban fejezte ki nagyrabecsülését a kinevezés alkalmából. Kiemelkedően magas a katolikus egyház képviselőinek a száma: a 33 gratulálóból 21-en e felekezet egyházi

értelmiségéhez tartoztak: éppúgy köztük van a pannonhalmi főapát, Kruesz Krizosztom és a győri bencés gimnázium igazgatója, Vaszary Kolos (később szintén pannonhalmi főapát – ezt Ebenhöch sem mulasztotta el megjegyezni), mint pl. az orosházi plébános, Lehóczky József vagy Möller Ede brassói apát. A többiek között akad ügyvéd, nyugalmozott tábornok, rendőrkapitány, állatorvos és ötvös.

E kapcsolatok eredete némely esetben ugyancsak kiderül, de legalábbis gyanítható a feljegyzés alapján. A Nemzeti Múzeum országos hírvű munkatársát, Dr. Hampel József „múzeumórt” pl. nyilván gyűjtőszenvédélyének, illetve a Nemzeti Múzeum javára tett tárgyi adományainak köszönhetően ismerhette meg jobban a kanonok. De a közös szenvédélyre mint összekötő kapocsra utal az is, hogy Ivánfi Ede óvári piarista tanár esetében Ebenhöch fontosnak tartotta megemlíteni: „régészeti barátom”.

Jelentősek a rokoni szálak. Erhardt Viktor óvári plébános pl. Ebenhöch unokaöccse (újabb jele a pontosságnak: a kanonok feljegyezte, hogy nem a Moson megyei Óvárról, hanem a Nógrád megyei, Balassagyarmat mellettiről van szó), Ebenhöch Antal budapesti állami rendőrkapitány pedig szintén unokaöccs. Nem derül ki a feljegyzésből, de máshonnan ismert, hogy Séhn Vilmos soproni gyógyszerész is Ebenhöch rokonságához tartozott. A gratulálók között található a kanonok négy lánytestvérének egyike is.

Lényegesnek bizonyultak Ebenhöch életében a tartós ifjúkori iskolai ismeretségek, barátságok. Összesen hat főről jegyezte fel, hogy iskolatársa volt. Ezek közül talán a legérdekesebb Deutsch Lipót „szemita orvos” neve, aki helyett fia, Decsényi Artúr fejezte ki jókívánásait. Szorosabb, nemzedékeken átívelő kapcsolatok létre, illetve az apától már függetlenné vált és a nyilván „örökölt” ismeretséget gondosan ápoló szuverén egyéniségű fiúra utal, hogy idősebb és ifjabb Martonfalvay Elek külön-külön jelezték elismerésüket. Végül a korszak mentalitás-történetének egy érdekes adaléka érdemel említést: Ebenhöch és Lehóczky József orosházi plébánossal egy 1874. évi karlsbadi fürdőlátogatáson szövődött barátság.

Ebenhöch kapcsolatainak térbeli szóródása is felmérhető. 28 gratuláló lakhelyét ismerjük: ez összesen 22 helységet takar. Győri illetőségűek hárman írtak neki kinevezése alkalmából, de ismételten hangsúlyozni kell, hogy ő is győri lévén, legtöbb helyi ismerőse nyilván szóban gyakorolta az ilyenkor esedékes udvariassági gesztust. Akad három budapesti gratuláló is, közülük Ebenhöch Antal rendőrkapitány rokon, Kárffy Titus miniszteri tanácsos ifjúkori barát, míg Dr. Hampel József – mint már utaltunk rá – nyilván a régészet és gyűjtőszenvédély okán kötődött Ebenhöch-höz. Ketten írtak Sopronból, akik közül Séhn Vilmos gyógyszerész ugyancsak a rokonsághoz tartozott. Szintén ketten keresték fel írásbeli jókívánásaikkal Nagyváradról is az újsütetű tomaji apátot, de egyikük esetében nyilvánvalóak a közös

győri gyökerek: Rómer Flóris kötődését a városhoz aligha szükséges külön hangsúlyozni.

A többi 18 településről egy-egy fő gratulált Ebenhöch-nek. A legtöbb helyről a helyi apát plébános vagy plébános írt, e települések többsége Győr közelebbi vagy távolabbi környékén feküdt: pl. Kismarton, Komárom, Győrszemere, Rajka, Óvár, de esetenként messzebb fekvő helységek, mint pl. Tiszaörs plébánosa is tollat ragadott. A Heves megyében töltött időszakból fakadhatott a kapcsolat Párvy Sándorral, az egri érsekség titkárával, míg Lehóczky Józsefet, az orosházi plébánost, mint fentebb már esett róla szó, egy karlsbadi fürdőzés alkalmával ismerte meg Ebenhöch. Jelentős súlyt képviseltek még ismeretségi körében az erdélyi és partiumi egyházi kapcsolatok: Brassó, Marosvásárhely, Beszterce, Nagyvárad.

Összességében az derül ki, hogy Ebenhöch kapcsolatainak döntő többségét az egyházmegyéjéhez kötődő katolikus egyházi értelmiséggel ápolta, beleértve az elit képviselőit (Vaszary, Kruesz) és a falusi plébánosokat egyaránt, ugyanakkor e kapcsolatok esetenként túlmutattak a Győr és Győr vármegye környékén. Ezen felül – ha nem is ennyire jelentős –, de mégis meghatározó szerepet játszottak rokoni kapcsolatai és diákkori ismeretségei is.

A harmadik itt közölt forrás, a végrendelet, Ebenhöch kapcsolatrendszerének más elemeit tárja elénk, ezenkívül fontos információkkal szolgál a kanonok vagyoni helyzetéről, ezen felül pedig mentalitásáról is. A szerteágazó egyházi és társadalmi kapcsolatokat ápoló Ebenhöch – különböző mértékben – számos személyt, illetve szervezetet jelölt meg hátrahagyott javai egy-egy részének örökösül. E rendelkezéseket részben a jótékonyság szándéka motiválta, részben a katolikus egyházi szervezetekhez fűződő szoros kapcsolat kinyilvánítása. Ugyanakkor az Ebenhöch jelleméből fakadó kapcsolatrendszer más elemei is visszaköszöntek. A 36 pontba foglalt végrendelet a már a 17. századi Győrben[10] általános formulával veszi kezdetét: a végrendelező hajlott korára hivatkozva vetette papírra akaratát, testét a földnek, lelkét az Isten kegyelmébe ajánlva. Ezt követően a maga, illetve szülei lelki üdvéért mondandó misékről emlékezett meg, majd először a megyéspüspöknek, illetve a káptalannak hátrahagyott ingóságokat említi meg (előbbire egy olajfestményt, a káptalanra könyvtára történeti tárgyú könyveit hagyta) és csak ezután tér át családtagjai említésére. Az egyházhoz való szoros kötődésének bizonyítéka, hogy értékes könyvtára nem történeti tárgyú köteteit a győri papneveldek között osztotta fel. Borából a győri karmeliták konventjének és az orsolyita apácáknak juttatott 5-5 hektolitert, Wertheim-kasszáját egykori koroncói plébániája javára hagyta hátra, karingeit pedig a káptalannak hagyatékozta.

Hátramaradt javai többségét azonban családtagjai között osztotta fel a végrendelező. Vagyona általános örököseiül Ebenhöch mostohaanyját, Steng Erzsébetet édesapja özvegyét, illetve négy lánytestvérét jelölte meg, azzal a meghagyással, hogy amennyiben mostohaanyja túlélné őt, akkor számára az egyenlően öt felé osztott vagyonrész terhére 10 000 forint állampapír után járó életjáradék is megillesse haláláig. A felosztandó vagyon (ingatlan, értékpapírok, pénzgyűjtemény stb.) mindösszesen 27 000 forintot tett ki, ezen felül pedig 300 akó bor is értéket képviselt. Ezt a vagyon – leszámítva az életjáradék tőkéjére lekülönített 10 000 forintot – került felosztásra a rokonok között. Szembetűnő, hogy míg testvéreit általános örökösökül jelölte meg, addig a következő nemzedék tagjait inkább személyes jellegű tárgyakkal, illetve kisebb összegekkel lepte meg: egyik unokaöccse arany óraláncát, másikat aranyóráját örökölte. Egy harmadik unokaöcs és egy unokahúg viszont 100-100 forintot kapott, két másik unokahúg 500-500 forint „házassági díjat” kötvény formájában. E rendelkezések mögött nyilván az a gondolat húzódott meg, hogy a nemzedék tagjai majd szüleiktől öröklik meg az Ebenhöchtől hátramaradt vagyonrészeket.

Régészeti és gyűjtőszenvedélye végrendeletére is rányomta bélyegét. Éremgyűjteménye egy részét a Nemzeti Múzeumnak adományozta, a többit értékesíteni rendelte 3000 forintért hátrahagyott – rokonai között felosztandó – törzsvagyona javára, de azzal a meghagyással, hogy ha az egyik katolikus egyházi gyűjtemény 2000 forintot megad érte úgy, hogy azt gyűjteményként egyben tartja, akkor ezért a kisebb összegért is átadható. A jótékonyság szép példáját adta Ebenhöchnek az a rendelkezése, hogy mostohaanyja halála után az életjáradék tőkéje egy katolikus fiúárvaházhoz kerüljön alapítványi tőkeként és a kamatokat ettől fogva az árvák javára fordítsák. Ugyancsak a jótékonyság szándéka mutatkozott meg a váci süketek és a budapesti vakok intézetének hátrahagyott 50-50 forintról, illetve a győri kórháznak és a győri szegényintézetnek hátrahagyott ugyancsak 50-50 forintról hozott rendelkezésekben. Ha nem is konkrétan a jótékonyság kategóriájába tartozó rendelkezés, de Ebenhöch egyéniségét jellemző fontos adalék, hogy megemlékezett cselédjeiről, a sekrestyésekről, a káptalan hajújáról és kocsisáról is.

A három közölt forrás összességében korántsem tükrözi – nem is tükrözheti – egy teljes életpálya egészét, vagy Ebenhöch Ferenc jellemrajzát, ám kétségtelenül kiindulópontként szolgálhat a kanonok élete és tevékenysége nagyobb lélegzetű feldolgozásához.

DOKUMENTUMOK

1. Ebenhöch Ferenc önéletrajza

Születtem 1821 évi július 25-én Győrbelváros toronyutcza 163-ik sz.[ámú] házában. Atyám budavizvárossi[11] születésű Ebenhöch Mátyás polg.[ár] kádármester + 1842. 25./II. Anyám Győr születésű Maidl Rozália + 1836. aug. 8-án.

Iskoláimat Győrött végeztem; s pedig az elemiket 1828–1831-ig tanítóim voltak: Molnár Lipót, Kozma N. Váczi István, Borgfeld József, Holper Károly; katekétáim: Mogyorósy Pál, Pechó András, Hadich József és Martony János.

A Gimnásiumban[12] 1831. nov.–1837. júl. Tanáraim voltak: Kollár Ármánd, Hidhéthty Bonaventura, és Hölderle Miksa; az igazgatók ellenben: Wekerle Gottfrid, Filperger Rudolf és Krátky Donát.

A bölcsészettanban pedig 1837–1839-ig igazgató: Kucsera Márián, Bresztyenszky Béla, Maár Bonifác, Sztanke Sándor, Molnár Titus, Albach Száléz, Orsonics Iván, Czuczor Gergely és Rammershofer Valérián benczések.

1839. évi aug. mélt.[óságos] Sztankovits János győri megyés püspök által vettem fel a papnövendékek közé, s theol.[ógiai] Tanulmányaimat a győri növendékben végeztem 1839–1843. években. Tanáraim voltak: Wurda Károly sz.[ékes] e.[gyházi] k.[anonok] Tarcsay Ferencz, Hupka Ferecz és Mayerhofer József; nevelői eljáróm: Pájer László sz.[ékes] e.[gyházi] k.[anonok] rector,[13] Mogyorósy Pál v.[ice] rector, Gruber Ferencz spirituális, és Winterl Antal stud.[ius] Prof[essor]; ductor Thury Mihály, v.[ice] ductor Horváth Ferencz.

Fiatalságom miatt nem szenteltethetvén fel, Gruber Ferencz spir.[ituális] ajánlásra Püspököm G[róf]. Szápáry József gyermekei mellé nevelőül bocsájtott 1843. évi aug. 15-én és 1845. évi ápr. 30-ig Rác Sz. Péteren, Gyöngyösön és Pesten foglalkoztam növendékeim Sarolta, Gyula, Iván és Imre grófi növendékeim tanításával és nevelésével.

1844. évi novb. 21-én Egerben mint akkori tartózkodásom helyéhez Gyöngyöshöz legközelebb fekvő püsp.[öki] székhelyen Rainer Károly főprépost és felszentelt püspök által szenteltettem fel püspököm dimissiója[14] mellett pappá s zsenge sz.[ent] Misémet ugyan novb. 24-én Gyöngyösön a pléb.[ánia] templomban mutattam be a Mindenhatóknak, Nagy János ??? Prépost plébános Kézvezetése mellett, a Káplányok [...]. Nyoszolyólány növendékem Sarolta Grofkisasszony volt, a fiúk Gyula, Iván és

Imre veres miniszterruhában[15] szolgálván az oltárnál.

1845 évi május 1én kezdtem működni mint Győr-ujvárosi káplán Hecsey József pléb.[ános] főnöksége alatt, a évi december 15-ig, amely napon mint Győr belvárosi káplán, kateketa s ünnepi hitszónok alkalmaztattam Tóth József sz.[ékes] e[gyházi] k.[anonok] s városplébános alatt, 1848 jan. 1én pedig főnököm lett Mogyorósy Pál sz.[ékes] e.[gyházi] k.[anonok] Káplántársaim voltak: Hercz József, Tóth István, és Nagy Ignác.

1848 sept. 15től fogva egyúttal a belvárosi káplányok az egyik káptalan kápláni állomást is suppletorie[16] betöltöttük.

1851 évi május 25 praesentálttam[17] a győri káptalan mint kegy uraság által a Koronczói plébánia javadalomra: mint administrator jun. 11én jelentem meg a helyszínén s jun. 15én Dom[] Trinit.[] léptem fel a szószéken először a kerületben akkor téthi esp.[eres] pleb.[ános] volt: Somorjai János; gyömörei pléb.[ános] Grósz Antal; R.[] sz.[ent] mihályi pléb.[ános] Nyilassy Ferencz; árpási pléb.[ános] Szakáts Mihály; gyarmathy pléb.[ános] Deáky Henrik; szemerei pléb.[ános] Medgyesy György, és gyirmóthi pléb.[ános] Flaskár Antal.

1852 évi májusban a pssynodális vizsga letétele után Május 8án investiálttván a.[zon] é.[v] aug 1én u.[gy] m.[int] a templom Patrocinium[18] napján Somorjai Somorjai János ker.[ületi] esp.[eres] által a koronczói pléb.[ánia] javadalomba ünnepélyesen be is igtattattam.

1862 évi octoberben Árpáson tartott kerületi első papi gyűlés alkalmával paptársaim által a ker.[ületi] jegyzői tisztre titkos szavazás útján megválasztatván, ezen új hivatalban püspökileg meg is erősítettem.

1866 évi aug 31én Grosz Antal ker.[ületi] esp[eres] meghalván; helyettes ker.[ületi] esperessé a megyés püspök m[é]l[tósá]gos. Simor János által a[z] é.[v] sept. 2án kineveztettem, és a ker.[ületi] papság által ugyan sept 26án Téthen tartott kerületi gyűlés alkalmával új hivatalomba be is igtattattam.; maga a kinevezési okmány 2712 sz.[ám] al.[att] 1866. évi octóber 14ről van keltezve.

1870 évi ápril 6án neveztettem ki Zalka János megyés püspök által szent széki ülnökké.

1873 évi november 25én pedig ő kir.[ályi] ap.[ostoli] Felsége győri iskolás kanonokká, mely javadalomba a.[zon] é.[v] december 15én igtattattam be, győri kántor Hupka Ferencz kanonok által.

1874 évi ján 11én Dom[] I.[] p.[] epiph.[] bucsuztam el koronczói híveimtől, s másnap foglaltam el Győrött kanonoki állásomat.

1874 évi május 8án igtattattam uj előmozdulás következtében a pápai főesperessi stallumba.

1878 évi mart. 27én pedig a komáromi főesperesi stallumba igtattattam be.

Kelt Győrött 1878 évi sept. 15én n.[] m.[g Mária neve ünnepén

Ebenhöch Ferencz

sz.[ékes] e.[gyházi] kanonok

1882 oct 31én a rábaközi főesperessi

1883 aug. 1én pedig a locsmáncsi főesperesi stallumba igtattattam be.

1884 áprils 22én avattattam fel a püsp.[öki] kápolnában tomaji cz.[ímzetes] apáttá, és május 4én u.[gy] m.[int] sz.[ent] József pártfogásának napján pontificáltam[19] először a kármelita atyák templomában.

2. Gratulációk Ebenhöch Ferenchez c. apáti kinevezésekor

Gratulációk tomaji cz.[ímzetes] apáti kinevezésemhez 1884 ápril.

1. ifju Martonfalvai Elek ügyvéd gratulál ápr. 7

2. Decsényi Arthur (Deutsch Lipót szemita[20] orvos Dr s ifjúkori iskolatársam fija) ápr. 7

- 3or. Martonfalvy Elek győri törv.[ényszéki] széki elnök, volt iskolatársam névjegyem
4. Fabrici nyug.[almazott] cs.[ászári] kir.[ályi] tábornok s családja névjegyem
5. Vaszari Kolos főgymn. igazgató – utóbb főapát (az irat a káptalani levéltárban)
6. Kárffy Titus (: miniszteri tanácsos s ifjúkori barátom
7. Kavulák János veszprém cz.[ímzetes] kan.[onok] s berzenczei pléb.[ános]
8. Ebenhöch Antal b[uda]pesti állami rendőrkapitány s unokaöcsém
9. Lehóczky József orosházi pléb.[ános] Karlsbadi[21] 1874 évi fürdőtárs s barátom
10. Hahnekampf György sz.[ent] széki ülnök sopronyi árvaházi igazgató s. a. t.[öbbi] gratulál
11. Kruesz Krizosztom főapát névjegyem
12. Áder Lajos bécsi ötvös, a megrendelt gyűrűről s. a. t. gratulál
13. Dr. Szvacsina Tóbiás beszterczei theologiai tanár táviratilag
14. Möller Ede brassói apát s pléb.[ános] névjegyem
15. Molnár János komáromi apát pléb.[ános] levelileg
16. Stiner Fülöp n[agy]váradi apát kan.[onok]
17. Zechmeister Gáspár kismartoni apát pléb[ános] névjegyem
18. Rómer Flóris barátom n[agy]váradi apát kan.[onok]
19. Kovács Ferencz marosvásárhelyi apát pléb[ános]
20. Mátray Lipót fukrai pléb[ános]
21. Erhardt Victor óvári (: Balassa gyarmat mellettJ pléb.[ános] unokaöcsém
22. Dr Thüringer Berta nyugalm. Győr szemerei pléb.[ános] barátom
23. Kár Károly sz.[ent] széki ülnök nyugalm.[azott] sz.[ent] györgyi pléb.[ános] iskolatársam g[ra]t[ul]ál.

24. Gelbmann Márton szomodi pléb.[ános] szemináriumi iskolatársam
 25. Ivánfi Ede m.[agyar] óvári piarista tanár s régészeti barátom névjegyén
 26. Kovács Ferencz Marosvásárhelyi pléb.[ános] barátom táviratilag a benedictióra
 27. Kanizsai Károly tisaörsi apát pléb.[ános] ifjúkori barátom lev.[elező] lapon gratulál
 28. Kuncze Mihály vajkai pléb[ános]
 29. Horvát Lajos ujjvárosi pléb.[ános] névjegyén
 30. Mendel Gyula állatorvos s kovácsmester névjegyén
 31. Párvy Sándor egri érseki titkár
 32. Dr Hampel József pesti nemzeti Muzeum őr
 33. Séhn Vilmos okleveles gyógyszerész Sopronban
 34. Buchinger Gizela hugom
 35. Lehóczky József orosházi pléb[ános] tréfás küldeménye
 36. Rómer Flóris barátom ismételt gratulációja s. a. t.
- Számlák a kinevezés alkalmával tett kiadásokról!

Győr 1886 márt 16án

Ebenhöch

3. Ebenhöch Ferenc végrendelete

Másolat a bélyegtelen eredetiről.

A tellyes sz. Háromságnak, az Atyának, és Fiunak, és szent Lélek Istennek nevében.
Ámen.

Ámbár hajlott korom daczára az Isten jóvoltából legjobb egészségnek örvendek; mégis a bizonytalan halál minden perczen beállható eshetőségétől tartva, a jó Istentől reám érdemtelen bünösre pazarolt javaimról következő végrendelet által kívántam nem vélt halálom esetére rendelkezni, és végérvényesen intézkedni; u.[gy] m.[int]

1ór Testemet a földnek, a melyből lőn, lelkemet a mennyei Atya végetlen irgalmába ajánlom, az ő egyszülött szent Fijának Krisztus Jézusnak végtelen érdemei által bünbocsánatot és örök üdvösséget remélve! – Legyenek a Boldogságos Sz.[ent] Szűz, Szent Pátronusaim,[22] és Istennek minden Szentjei sz.[ent] trónusának zsamolyánál esedezőim s szószóllóim!

2or Halálom után szolgáltasson el a szokott Requiemen[23] kívül, magam és Istenben boldogult szüleimért 50 sz.[ent] mise; e végre hagyok 50 f[orin]tot, temetésemkor pedig a szegények közt a temetőnél felosztandó 100 f[orin]tot.

3or Ő nagyméltóságának Zalka János megyés Püspök urunknak örök hálám emlékeül hagyom Jákob pátriárka álmát ábrázoló olajfestményemet arany keretestől; alázatosan esdve: fogadja kegyesen fiui hódolatom e csekély jelvényét.

4er A f[ő]t[isztelen]dő székes Káptalannak, melynek oly hosszú időn voltam egyik méltatlan tagja, forró hálát mondva a tapasztalt testvéri szeretetért, emlékül hagyományozom könyvtáram minden történelmi és történelemre vonatkozó bármilly nyelvü munkáját azon bizalmas kéréssel: hogy azokat a belső sekrestyében elhelyezve, a levéltár mellett felállítandó történelmi könyvtárul megőrizni sziveskedjék. Ezen könyveket jobbadán már a könyvtáblára illesztett – „Ex bibliotheca Capituli jaurinensis”[24] czimü nyomtatott ragaszkákkal jeleltem meg.

5ör Általános örököseimül rendelem kedves nevelő Anyámat Stengl Erzsébetet, bol.[dolgult] édes Atyám Ebenhöch Mátyás özvegyét, és jelenleg még életben levő négy nővéremet u.[gy] m.[int] E.[benhöch] Erzsébetet férjezett Puhl Ferencznét; E.[benhöch] Máriát özvegy Séhn Alajosnét; E.[benhöch] Rózsát özvegy Buchinger Mihálnét; és E.[benhöch] Sófiát özvegy Horák Ferencznét; oly formán, hogy az egyéb hagyatékokban tiszta hagyatéki tömeg összeg öt hasonló részre osztva, kedves Anyánkat említett négy nővéremmel tellyesen egyelő egy egy osztályrész jusson. Áll pedig jelenleg vagyoneértékben: a Ferenczvárosban levő s mintegy 2500 f[orin]tot képviselő házam; 16 400 f[orin]tnyi tőke összeg magyarállami 5% papírjáradékban;

3000 f[orin]t tőke két győri első takaréktári s nevemre írt két könyvecskében; 1000 f[orin]t tőke követelése győri lakos özv.[egy] Mendel Ignácznénál 6% kötelezőre; 1000 f[orin]t életbiztosítási jutalék saját életemre, az első magyar biztosítási társulatnál; 1 d[ara]b 100 f[orin]tos vízvezeték részvény; házi pinczében 300 akón felül jó bor; végül 3000 f[orin]t értékű magyar folyó és emlék pénzekből álló éremgyűjteményem.

6or Minthogy említettem örökösi egy egy osztályrész oly csekély leend: hogy abból kedves Anyánk özv.[egy] E.[benhöch] Mátyásné előre, láthatólag meg nem élhetne; azt pedig nem akarhatom már csak Istenben bold.[ogult] édes Atyám emlékénel fogva sem: hogy majdnem 80 éves koros özvegye mások kegyadományából tengesse öreg napjait! azért rendelem: hogy a fentemlített magyar 5% állampapírokból 10.000 f[orin]t az az tíz ezer f[orin]t papírjáradék többször említett kedves Anyánk Ebenhöch Mátyás özvegyének számára és javára holtanapjáig Vitalicziumi[25] tőkél elkülöníttessék, és fennhagyassék, s nekie a kamatszelvek félévénként levonás nélkül élelmezésére, illetve szabad rendelkezésére kézbesíttessenek. Alázatosan és bizalomtellyesen kérem végül a f[ő]t[isztelen]dő Székes Káptalant: kegyeskedjék e kötvényeket addig is gondos őrizet illetve kezelése alá venni, s anyámnak a kamatokat a szokott illeték levonása után holtanapjáig kezéhez szolgáltatni.

7er Kedves Anyám halálakor ezen tőke vitalicziumi rendeltetése megszűnván; akarom: hogy abból 6000 f[orin]t az az hatezer f[orin]t névértékű magyar papirrente egy katolikus, és f[ő]t[isztelen]dő. győri káptalan kezelése alatt álló fi-árvaházra fordíttassék alapítványi tőkél: remélve s kívánva: hogy az árvák felvételénél jelzett nővéreim s azok származékaira mindig kellő figyelem s elsőbbségi tekintet fog fordíttatni.

8or A vitalicziumi tőkéből vannak megszüntekor 3000 f[orin]t az az háromezer f[orin]tot négy nővérem akkor életben levő gyermekeik között kívánom egyenlő részekben, de már nem törzs szerint, hanem fejenként felosztani.

9er Ugyanazon vitalicziumi tőkéből 600 f[orin]t az az hatszáz f[orin]t névértékű papirrente a koronczói templomnak jusson egy nagy harang beszerzésére; a még fennmaradó 400 az az négy száz f[orin]t névértékű papirrente pedig egy káptalani fogadalmi (: votivalisJ mise alapítására fordíttassék, mely évente magam és bold.[ogult] szüleim Ebenhöch Mátyás és Maidl Rozáliáért leend szokott módon a székes egyházban elszolgálendő.

10er Könyvtáramat a 4ik pont alatt kijelelt történelmi műveiken kívül hagyom a nagyobb papnöveldeken azon kikötéssel: hogy annak metszetekkel illusztrált régibb s újabb, általam nagyobbbrészt lajstromozott s számozott díszművei, valamint a 6 vagy 8

folio thekákba foglalt s több ezer szent képekből álló metszet gyűjtemény, mint kiváló külön szakasz, egészen külön válva állíttassék fel, s kezeltessék is a papnöveldei könyvtárban. A netalán előforduló könyvduplumokat át lehet adni a kisebb papnövelde ügyis kezdetleges könyvtárába annak némi gyarapítására.

11er Éremtáram legalsó, s „Kegyérmek” felirattal ellátott 5 fiókjaiba, valamint a szekrény alljában elhelyezett 6 vagy 7 szinten „Kegyérmek” című felirással ellátott fiókocskák s szivardobozokban papírborítékokba takart szentes és pápai érmek és pénzeket a magyar nemzeti Muzeumnak hagyom gyarapítására azon kegyéremgyűjteménynek melyet még 1889 évben ajándékoztam a fendicsért országos régészeti intézetnek.

12er Magyar éremtáromhoz tartozó 100 d[ara]bnál több aranypénzem a vasszekrényben egy dobozban; a kiadó vagy forgalmi ezüst s rézpénzek elkezdve Sz.[ent] István király érmecseitől fogva a legújabb forgalmi pénzekig íróasztalomtól balra polczon egy 20 fiókos éremszekrényben; végül a nagy ezüst-tallér, és különféle fémből vert ezüstpénzek. A barczák a hálósobám zárt Siffonjában fiókokra rakva együttesen jóval 4000 darabon felül, mintegy 3000 f[orin]tnyi becsértéket képviselnek. Ezen éremgyűjtemény szakértő (: talán muezumi tisztviselő) megbecsülésének alapján hagyatéki tömegem javára elárúsítandó. – Ha mégis első sorban a győri főgymnasiumi Muzeum – másod-sorban pedig valamely hazai kath.[olikus] intézet hajlandó volna gyűjteményemet egészben 2000 az az kétezer forintért megváltani, s azt mint Ebehhöch-féle éremgyűjteményt örök időn megőrizni s fenntartani – az említett összeg hiánytalan lefizetése után, a fentemlitett feltétel mellett praeferater[26] ilyenek óhajtanám eladatni.

13or unokahugomnak öz.[vegy] Ludvigné szül[etett] Toscano Teréznek hagyok egy száz f[orin]tot.

14er Ugyan unokaöcsémnek Erhardt Lászlónak szintén egy száz forintot

15 ör Vilmos gyógyszerész öcsémnek arany zsebórámát.

16or Séhn Győző tanító öcsémnek arany óralánczomat.

17er Unoka hugaim Horák Rozália, és Séhn Margitka neveire írtt, s 500 f[orin]t 500 f[orin]t házasítási díjját biztosító két kötvényt az említettem Horák Rozália anyyának Ebenhöch Sófia hugomnak, illetve Séhn Ferencznének, vagy az illető gyámjának kézbesítendő; nem különben Séhn Alojzia hugom nevére írt s most 180 f[orin]tről szóló takaréktári könyvecske ugy Séhn Alojziának kézbesítendő.

18or Ftdő Nagy Ignác kedves barátomnak emlékül hagyom Sz.[ent] Xáver halálát ábrázoló polycrom kréta képet fekete keretben s üveg alatt.

19er Összes felső s belső viselő ruhámból semmi kótyára eladásul ne bocsájtassék; hanem az örököseim férfi utódjai között kedves anyám felügyelete s intézkedése szerint méltányos arányban osztassék fel.

20szor Ferencz-külvárosi házikómat Ersébet nővéres Puhl Ferenczné, ha megtartani óhajtja, 2000 az az kétezer forint becsárban neki engedtessek át örökségi jutalékának fejében.

21 Az ezüst ékszerekből k. Anyámnak a használatában levő 2 merő kanalat, 8 evő s ugyanannyi kávé kanalat, meg ezüst nyelű egy pár kést s evő vellát hagyom, az összes konyha felszereléssel de úgy: hogy ez utóbbit t.[udni] i.[llok] a konyhafelszerelést Rózsa nővéremmel felerészben megossza.

22 Ugyan k.[edves] Anyámé lakszobájának összes bútorzata az abban levő képek, óra, szőnyeg s. a. t. vel.

23 Buchinger Gizela hugomnak hagyom az író szobámban álló barna garnitúrát, t.[udni] i.[llok] kanapét 6 támlás székkal s nagy szőnyeggel.

24 Ersébet hugomnak t.[udni] i.[llok] Puhl Ferencznének pedig az ebédlőben álló bőrpamlagot hasonló hat székkal együtt.

25 A három egyházmegyei kötelmi címre 100-100 f[orin]tot összesen három száz forintot

26 Használatban levő karingeim a káptalani pátronátus egyházai között osztassanak fel; ezüst kelyhem pedig jusson a székesegyháznak.

27 Vas-szekrényem – Wertheim-féle Cassám – üresen a koronczói plébániának jusson inventáriumul.

28 Cselédjeimnek esedékes illetményük felett félévi szegődött bérük.

29 A két székesegyházi sekrestyésnek, a káptalani hajdunak, és a két itteni káptalan kocsisnak külön külön husz összesen száz forint.

30 A győri karmeliták[27] Conventjének öt hektoliter bor.

31 Az orsolyarendi Apácáknak helyben szintén öt hektoliter bor.

32 Az országos váczsi siketnéma, és budapesti vakok intézetének 50-50 f[orin]tot összesen egyszáz forintot hagyok.

33 A Szent István társulatnak, a magyar akadémiának, és a győri legény egyletnek szintén 50-50 f[orin]tot összesen százötven forintot.

34 A győr városi közkórháznak, és a helybeli szegényintézetnek egyenként száz száz, összesen kétszáz forintot.

35 E végrendelet végrehajtására szeretettel és bizalmasan felkérem Kedves Barátomat és Kanonoktársamat n[agysá]gos Mester István prépost őrkanonok urat kinek emlékül képtáramból tetszése szerint kiszemelendő egy darab olajfestményt, és 20 d[ara]b. m.[agyar] kir.[ályi] aranyat hagyományozok. Végül

36 Öt említett örökösömnek emlékül képtáramból egyenként egy egy olajfestésű Szűz Mária képet, melyet kor szerint szabadon választhatnak ki magoknak. Ezek után azzal végezem amivel kezdettem a tellyes Szent Háromságnak az Atya, Fiu, és Szent Lélek Istennek nevében Ámen.

Kelt Győrött a B.[oldogságos] Sz.[ent] Szüz szeplőtlen fogantatásának vigliáján u.[gy] m.[int] 1887ik évi December 7-ik napján – Ebenhöch Xavéri Ferenc s[aját]k.[ezével] cz.[ímzetes] tomaji apát, sopronyi főesperes kanonok végrendelkező.

Alulirt tanuk ezennel bizonyítjuk, hogy Ebenhöch Ferencz kanonok úr végrendelkező, együttes jelenlétünkben, s általunk értett nyelven, előttünk kijelentette, hogy a fentebbi okirat az ő végrendeletét tartalmazza, és azt előttünk sajátkezűleg írtnak, és aláírtak elismerte. – Kelt Győrött 1887 dec hó 7én – Dr Bertha János prépostkanonok – Mester István s[aját]k.[ezével] prépost kanonok. –

6090/89. p.[ont] Kihirdettetett a győri Kir.[ályi] járásbíróság által. Győrött 1889 Julius 16. Kampus Iván s[aját] k.[kezével] kir.[ályi] albíró.

Jegyzetek

[1] Az elmúlt időszak levéltártörténetére ld.: Balázs Péter: Győri Püspöki Levéltár, Győri Káptalani Levéltár. Balázs Péter (szerk.): Magyarország levéltárai. Bp., 1983. 293–301. p.; Bóna László: Győri Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. In: Blazovich László – Müller Veronika (szerk.): Magyarország levéltárai. Bp.–Szeged, 1996. 134–135. p. Legújabbban: Lukácsy Zoltán – Vajk Ádám: A Győri Egyházmegyei Levéltár. In: Levéltári Szemle, 2002. 1. sz. (sajtó alatt)

[2] Győri Egyházmegyei Levéltár. (továbbiakban: GyEL.) N 631 (= Acta personalia canonici. Francisci Ebenhöch.)

[3] Életrajzi adatainak forrása: Győri Életrajzi Lexikon. <http://www.gyel.hu/tartalom/data/01720.htm>

[4] Ebenhöch Ferenc: Koronczó története. In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr, 1869.

[5] Bédy Vince: A győri székes káptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából, 3.) 20. p.

[6] GyEL. N 631. Ebenhöch Ferenc önéletrajza. Győr, 1878. szeptember 15.

[7] GyEL. N 631. Ebenhöch Ferenc tomaji címzetes apáttá történő kinevezéséhez írásban gratulálók névsora.. Győr, 1886. március 16.

[8] GyEL. N 631. Ebenhöch Ferenc végrendelete. Győr, 1878. december 7.

[9] Azoknak a nevesebb személyiségeknek az életrajzi adatait, akikhez Ebenhöchöt szorosabb kapcsolat fűzte (pl. Rómer Flóris, Hampel József, Kárfy Titusz, Kruesz Krizosztom stb.) e tanulmányban nem jelöljük.

[10] A 17. századi győri végrendeletekre nézve pl.: Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600–1630. Győr, 1995., Uő.: Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654. Győr, 1996. és Uő.: Győri végrendeletek a 17. századból III. 1655–1699. Győr, 1997.

[11] Víziváros = budai városrész.

[12] Értsd: a győri bencés gimnázium.

[13] Rector = igazgató.

[14] Dimissiója = elbocsátása.

[15] Értsd: ministráns ruhában.

[16] Suppletiore = pótlólag.

[17] Presentál = kinevez.

[18] Patrocinium = (itt) védőszent.

[19] Pontificál = misét tart.

[20] Értsd: zsidó.

[21] Ma: Karlovy Vary (Csehország).

egyhaztorteneti_szemle_2002_01_143-154.htm

[22] Patrónus = pártfogó.

[23] Requiem = halotti mise.

[24] „A győri káptalan könyvtárából”.

[25] Vitalicium = életjáradék.

[26] Praeferater = elsősorban.

[27] A Győrben működő szerzetesrendekre: Csóka Gáspár: A szerzetesrendek szerepe Győr tudományos, oktatási és kulturális életében. In: Bana József – Morvai Gyula (szerk.): Győr története a kezdetektől napjainkig. Győr, 1997. (Győri Levéltári Füzetek, 1997. 1. sz.) 19-34. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Fazekas Csaba:

A balkányi jobbágy házassága, a geszterédi plébános szitkozódása és az egyházpolitika 1841-ben

A reformkorban rendkívül heves politikai viták középpontjába került az 1791/26. tc. 15. §. értelmezése, mely a vegyes házasságok ügyét volt hivatott rendezni. (Ennek értelmében protestáns és katolikus felekből álló jegyespár csak katolikus pap előtt köthetett házasságot, ugyanakkor utóbbi semmilyen módon nem akadályozhatta annak törvényes megkötését. Amennyiben a vőlegény katolikus volt, a törvény előírta, hogy a házasságból születő mindkét nemű gyermekek katolikusok legyenek, ha az apa protestáns volt, lehetővé tette, hogy a fiúgyermekek követhessék apjuk vallását.) Hozzávetőlegesen az 1830-as évekig jelentősebb konfliktus nem is származott ebből a szabályozásból, jóllehet, a katolikus egyház mindent elkövetett, hogy a vegyes házasságok esetén a protestáns felet kötelezvény (reverzális) kiállítására kötelezze.

Az 1832-36. évi országgyűlésen színre lépő reformellenzék egyházpolitikai programjának megfogalmazására épp a vegyes házasságok akadályozásával, valamint az áttérések szabadságának korlátozásával kapcsolatos protestáns kifogások adtak lehetőséget. Scitovszky János rozsnyói (majd később pécsi) püspök pásztorlevele, a kölni érsek és a porosz állam között kibontakozott konfliktusok „begyűrűzése” után a felekezetek törvényes egyenjogúságát követelő liberális valamint a konzervatív egyházi álláspont összecsapását közvetlenül 1839 márciusában Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök körlevele idézte elő. Ebben Lajcsák – alkalmazkodva a pápaság által is szorgalmazott gyakorlathoz – papjainak megtiltotta a vegyes házasságok megáldását abban az esetben, ha a protestáns fél nem ad reverzalist. Ilyen esetekre az ún. passiva assistentia gyakorlatának alkalmazását írta elő, vagyis azt, hogy a pap nem megáldotta, hanem csak a templomon kívül, hivatalos egyházi öltözet (stóla és karing) nélkül tudomásul vette a házasság megtörténtét.

A nemsokára összeülő 1839-40. évi országgyűlésen az ellenzék Deák Ferenc vezetésével egy új – liberális szemléletű – egyházpolitikai törvény elfogadtatását, valamint Lajcsák és Scitovszky megbüntetését követelte a törvénytelen és az emberek magánéletbe súlyosan beavatkozó főpapi magatartás ellen. 1840 májusában ugyanakkor az uralkodó (ellentétben más liberális, polgári követelésekkel, például a jobbágyok önkéntes örökváltsága, a gyáralapítás szabadsága, a politikai foglyok szabadlábra helyezése stb. ügyeivel) nem kívánta a megtárgyalt vallásügyi törvényt szentesíteni. Alighogy véget ért az országgyűlés, a Pozsonyban tanácskozó püspöki kar – látva, hogy a polgári jogegyenlőség egyházpolitikai programja is a megvalósulás küszöbére lépett – az „ellentámadás” mellett kötelezte el magát: egyrészt döntést hoztak Lonovics József csanádi püspök Rómába küldéséről, hogy a pápa tekintélye és intézkedése alapján szállhassanak szembe a magyar liberálisok törekvéseivel, másrészt a július 2-án kelt közös püspöki körlevélben az egész országra kiterjesztették a passiva assistentia gyakorlatát, amennyiben a protestáns felet nem sikerül reverzális adására rábírní.

A püspöki kar valóban szelet vetett és vihart aratott. A vármegyék ugyanis – három konzervatív, illetve egyházi befolyás alatt álló vármegye, úgymint Esztergom, Heves és Sáros kivételével – heves felháborodással fogadták az intézkedést és szembeszálltak a katolikus egyház közéleti-politikai törekvéseivel. A „vezérmegyének” számító Pest már augusztus 27-i közgyűlésén példát adott: törvénytelennek minősítette a püspöki kar körlevelét, és kilátásba helyezte az azt alkalmazó papok perbe fogását és megbüntetését. (A véletlennek köszönhetően az egyik első érintett Pesten az épp ekkor börtönéből szabaduló, népszerű ellenzéki vezető, evangélikus Kossuth Lajos és katolikus jegyese, Meszlényei Terézia lett.) Pest eljárását követte Zala, Borsod, Abaúj, Zólyom, Zemplén és még nagyon sok vármegye, s hogy nemcsak üres fenyegetést tartalmaztak körleveleik, mutatja, hogy 1841 elején országszerte plébánosok elleni perekről érkeztek hírek. Az ellenzék elérte, hogy a megyékben az 1647/14. tc.-re hivatkozva vegyes vallású tagokból álló törvényszékeket nevezzenek ki az esetek elbírálására. Már maga a tény, hogy plébánosokat nagy számban egyszerűen beidéztek a törvényszék elé, majd 600 forint pénzbüntetés megfizetésére ítélték, súlyos tekintélyvesztést okozott az egyháznak, továbbá nyilvánvalóvá tette, hogy az egyre erősebb liberálisok a következő

országgyűlésen minden bizonnyal keresztülviszik a vallásügyi törvény megváltoztatását.

A „nagypolitika” szintjén több szakirodalmi hivatkozásban is ismertetett eseménysornak[1] eddig kevésbé ismert vonatkozása volt, hogy mindez hogyan tükröződött a hétköznapi emberek életében. 1841 elején ugyanis a lelkészkedő papság nehéz helyzetbe került: az áldás megtagadásával a vármegye, megadásával pedig egyházmegyei előljárója (püspöke) rosszsallását válthatta ki. Nem véletlen, hogy az érintett papok magatartása is differenciálódott, melyből tükröződött a polgárosodással szembehelyezkedő főpapi állásponthez, vagy épp híveikhez való viszonyuk, egyéniségük is.[2] Alábbi forrásközlés[3] egy Szabolcs megyei, református vőlegényből illetve katolikus menyasszonyából álló jegyespár viszontagságaiba ad bepillantást, akiknek házassági áldását nemcsak megtagadta Geszteréd község plébánosa, hanem még „túl is lőtt” a célon, és nagyon határozottan fogalmazta meg a friggyel kapcsolatos ellenérzéseit. Az esketés előtti huzavona, a szűkszavú és lealacsonyító szertartás valamint a plébános átkozódása azonban ilyen politikai körülmények között nem maradhatott meg a fiatal jobbágy és felesége, valamint hozzátartozóik saját tragédiájának: a számukra kellemetlen procedúra megalázó volt a násznép, valamint a vegyes lakosságú nagykállói járás községeinek lakói részére is. Továbbá Tímár János panasza találkozott az ellenzék egyházpolitikáját felkaroló vármegye törekvéseivel is, mely az egyháziak politikai szerepvállalását, hatalmát nemcsak országos, hanem helyi szinten is visszaszorítani kívánta. Geszteréd község ráadásul egy felekezetiileg nagyon is tagolt vidéken volt található.[4] Magán Geszteréden a lakosság mintegy kétharmada volt (római vagy görög) katolikus, míg a sokkal népesebb Balkányon a reformátusok képviseltek ugyanilyen arányt. Bökönyben és Huguajon a görög katolikusok alkották a túlnyomó többséget, míg Szakoly népessége kiegyensúlyozottnak mondható a két felekezet között. (A járás központja, Nagykovács mintegy 5700 fős lakosságának 60 %-át adták a reformátusok, a római és görög katolikusok együtt alig 25 %-ot tettek ki, a fennmaradó 15 %-ot izraeliták alkották.) Nem csoda, hogy a felekezeti villongások élesen vetődtek fel a térségben. Érdemes még megjegyezni, hogy 1841-ben Geszteréd 52 éves, 1812-ben felszentelt plébánosa, Homonnay András egyben a nagykovácsi alesperesi tiszteletet is ellátta.[5]

A balkányi jobbágy beadványa (ld. 1. sz. dokumentum) nem egyszerűen a plébános eljárását a hatóság előtt szóvá tevő panasz, sokkal inkább tekinthető egy magánéletében súlyosan megbántott, vallásos ember lírai vallomásának. Leveléből kicsendül a kritika a névleges kereszténységet nemcsak eltűrő, hanem kifejezetten szorgalmazó egyházzal szemben, mely készséggel részesíti szolgáltatásaiban az erkölcsében, vallásosságában ugyan kifogásolható, ám az egyház hatalmát elismerő embereket, ugyanakkor megtagadja mindezt másoktól. A panasz nyomán vett tanúvallomások (ld. 2. sz. dokumentum) között ugyan vannak átfedések, felidézésük mégis tanulságos azért, mert a nyilatkozók saját álláspontját tükrözve, újabb és újabb részletekkel pontosítva tárják fel a történet aprólékos menetét. A geszterédi parókián lezajlott szóváltások nemcsak Tímár János személyes ügye miatt fontosak. Figyelemre méltó például, hogy a megsértett jobbágyfiú apja és násznagya pontosan tisztában voltak törvény-adta jogaikkal (meglehet, a vármegye és az egyház közötti konfliktussal is), és minderre hivatkozva kérték a plébánost, hogy álljon el a számára perbefogást eredményező eljárástól. A plébános azonban – kissé cinikusán – nemcsak a feudális igazságszolgáltatás lassúságára hivatkozott, hanem Lonovics római tárgyalásaira is. Különösen érdekes mindez azért, mert a Szabolcs megyei plébánosnak nemcsak arról a tényről voltak naprakész információi, hogy a püspöki kar megbízottját a pápához küldte, hanem utóbbiak között a magyar püspök tárgyalási pozíciójáról is. (Vagyis, hogy az egyház végső esetben elfogadta volna, ha a vegyes házasságot protestáns lelkész is megkötheti. XVI. Gergely pápa 1841. április 30-án kiadott „Quas vestro” kezdetű brevéje ugyanezt ki is nyilvánította, kiegészítve azzal, hogy az egyház fent kívánta tartani a passiva assistentia gyakorlatát és a reverzális megkövetelésének jogát.) Az illetékes szolgabíró, Szunyogh Rudolf[6] határozottan megállapította a geszterédi plébános törvénysértését és a házaspár magánéletébe való durva beavatkozását, ezért szorgalmazta a megbüntetését. (Ld. 3. sz. dokumentum.) A vármegye határozatában magáévá tette ezt az álláspontot, és – lehetőséget adva Homonnay András plébánosnak a házaspár törvényes összeesketésére – kilátásba helyezte a pap törvény elé idézését.

A történet folytatása innentől tipikusnak mondható az egész ország hasonló eljárásaihoz. A plébános nem fogadva el a vármegye illetékességét a házasságjog kérdésének a szabályozásában, az egri főegyházmegyében

a reverzális nélküli vegyes házasság megáldásának tilalmát kihirdető Pyrker János László érsekhez fordult közbenjárásért. Az érsek, többi hasonlóan perbe fogott papjához hasonlóan, határozottan kiállt Homonnay eljárása mellett, erről április 8-án nyilatkozatot intézett a kancelláriához illetve Szabolcs vármegyéhez.[7] A nyilatkozat lényege, hogy az egyház a hívek lelkének megóvásáért érzett felelőssége miatt tilalmazza a vegyes házasságok kötését, s mivel a házasságot szentségnek tekinti, abba semmiféle világi hatóságnak nem enged beleszólást. Az intézkedést az evangélium szellemével azonosnak minősítette, és kifejezte határozott igényét a vegyes házasságok jövőbeli, kizárólag katolikus egyházi szempontú szabályozása iránt. A vármegyék azonban ragaszkodtak az áldásmegtagadó papok törvény előtti megbüntetéséhez, a kancellária pedig 1841 nyaratól igyekezett mindent elkövetni, hogy rövid úton lezárja – az egyházra nézve egyre kínosabbá váló – jogi eljárásokat. Ezért elrendelték, hogy a vármegyékben indított plébános-perek iratait haladéktalanul küldjék meg a kancelláriára, abból a nyilvánvaló célból, hogy „elaltassák” az ügyeket. Ennek némely vármegye eleget tett, némelyek nem, de 1841 végétől már a reformellenzék is arra törekedett, hogy a helyi szintű konfliktusok helyett országos szinten oldja meg a vegyes házasságok ügyét.

Ez a következő országgyűlésen meg is történt, amikor a vallásügyi törvény (1844/3. tc.) elfogadása egyértelműen a liberálisok győzelmét jelentette.

DOKUMENTUMOK[8]

1. Ifj. Tímár János panaszlevele Szunyogh Rudolf szolgabíróhoz

Tekintetes Szolgabíró Úr!

Teljes bizodalomú pártfogó uram!

Én balkányi adófizető, helvéciai vallástételt követő Tímár János, feleségemmel, ugyancsak balkányi születésű diák katolika hitet valló Jakab Erzsébettel több évek óta állandóan és viszonzottan hű szerelmünk következtében, kölcsönös megegyezésünk és mindkét részről álló szüleink s rokonink jóváhagyásuk mellett házassági szövetségre léptem oly feltétel alatt, hogy – miként a hazai törvények kegyesen rendelék – lehető gyermekeink közül a fiak az atyai, a lányok pedig az anyai vallásban fognak kereszteltetni és neveltetni.

Midőn annakokáért ezen a szokásban lévő jegyváltással tanúk előtt megkötött házassági szerződésünket, a háromszori kihirdetés által törvényesíttetni, az Isten szent nevére teendő esküvés által pedig megszenteltetni akarnánk és midőn a célból az illető anyaszentegyház szolgájához folyamodnánk atyai áldást keresvén – átkot találtunk. Átkot igenis, mert a geszterédi parókus, tisztelendő Homonnai András úr, hogy vagy engem reverzális adásra kényszeríthessen, vagy mátkámat is az elválásra bírhasssa, elébb még csak hirdetni sem akarván, annak utána pedig feleségemet azon mocskolódó szavain kívül, melyeket a szemérem tilt elősorozni itten, az udvaron a szemétdombon leendő esketéssel fenyegetvén, a jegyben létel idejét reánk nézve elátkozáz, kiapadhatatlan könnyek forrásává tevő. Mindezeket mi mint kölcsönös hajlandóságunknak tűzpróbáit tekintvén, még békével tűrhettük, sőt még afelett is, hogy esküvésünk templomon kívül is papi áldás nélkül történt, nem panaszkodtunk. Nem, mert megvigasztalt annak tudása, hogy az áldás onnét felülről, a kegyelem atyjától vagyon[9] következőképpen az egyházi szolga azt csak kérheti, nem pedig adhatja; nem panaszkodtunk, mert megnyugodtunk azon hitben, hogy szent a föld mindenütt, és a Mindentudó hallja az

esküvőket mindenütt.

De annál keservesebben hatott reánk említett tisztelendő úrnak az esketés után feleségemhez intézett azon szava, mellyel előttem és biznyságot tehető két balkányi közbirtokos nemes násznagyim előtt megtiltotta, hogy többé, mint anyaszentegyházból kirekesztetett személy a templomban sem áldozat, sem ájtatosság végett menni ne merészeljen. Istenem, hát oly nagy vétek-e az egymásért teremtetett lelkeknek az Isten által egybeadott szíveknek egymást szeretni, hogy az ekklezsiából való kirekesztést érdemeljen? Hát oly időt értünk-e, melyben a hitetlenül együtt lakók szó és fenyték nélkül elnézetnek, az esküvés által megszentelt házasságban élni kívánók pedig papi átok alatt nyögjenek? Hát bűn-é engedelmeskedni a hazai törvényeknek, melyek az ily vegyes házasságot megengedik, olyannyira bűn-é, hogy midőn a gyilkosok, paráznák, Istent káromítók a vallásnak vigasztalásával és szentségével élhetnek, a becsületes és isteni és emberi törvények által egybekötött házások, azoktól örökre megfosztassanak?

Ímé, tekintetes szolgabíró uram! Ó, feleségemen elkövetett legkegyetlenebb erőszak, mellyel szegénynek egyedüli földi kincse, léleknyugalma, Istenével való békessége zavartatik! Ímé, reménylett boldogságom helyett házasságomnak gyászos kezdete, mert szívemen égnek azon könnyek, melyek egyrésről az anyaszentegyház kebeléből kizárt, és emiatt sem az esketés előtt az áldozatban sem részesült, sem a szokott avatásra nem mehető feleségemnek, másrésről pedig gyermekök vesztét kesergő szüleinek szemeikből hullanak! Mert úgy vannak elhitelve, hogy sem feleségem, sem gyermekeim halálok törtévé, eltemettetésre sem számlálhatnak. És így midőn egy akárkit felekezete iránti buzgósága oly messze viszen, hogy amiatt egy háznép boldogságában ily érzéketlenül dúlong, s magát minden törvényen felül képzeli, midőn egy lelki atya házassági szövetségünket áldás helyett törvénytelenül s önkényéből átok alá rekeszt, én legyek-e akkor az áldozat, én hordozzam-e lelkemen a büntetés keresztjét, én, aki amint mondják, egy reverzális adással mindent jóvá tehetnék? De hiszen nékem is, mint akárkinek, tulajdon hitem és meggyőződése elidegeníthetetlen szentségem. Ezenkívül én nem ily feltétel alatt szerződtem, sőt midőn az esküvőre menvén reverzális adásra kényszerítetném, tudván, hogy jobb az Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek,^[10] az esketés elől vissza is jöttem. Úgyszintén most az esküvés után is, bár a legérzékenyebbül érdekelgetve, bár a házi nyugodalmáért minden lehető áldozatra készen, lelkem ismeretét meghazudtolhatom-é? Testi gyönyörökért születendő magzatim lelki szabadságát zálogba vethetem-é? Isten vagyok-é én, hogy a még nem is születetteknek sorsáról rendelkezem? Isten vagyok-é, ki egykoron gyermekeim szívét s gondolatit úgy vezethetném, hogy ne lenne okuk soha engemet, születésök napját megátkozni? Ily üldöztetésim között annakokáért, midőn a fennálló törvénynek védszárnya alatt pártfogást keresve tekintetes szolgabíró úr lábai elébe borulok, azon alázatos esedezésemmel bátorkodom alkalmatlankodni, hogy törvénytelen üldözöm ellen fedezni és csekély személyemet a tek. ns. vármegye oltalma alá ajánlani méltóztassék.

Mely velem közlendő s reám kiárasztandó szíves fáradozását hálás köszönetekkel vévén, maradtam tekintetes szolgabíró úrnak alázatos kész szolgálója,

ifjú Tímár János adófizető

Balkányban, 9. febr. 1841.

2. Tanúvallomások a házassági áldásmegtagadás ügyében

2.1. Id. Tímár János

Az 1841. évi febr. hónap 13-án Balkányban kivett ön-vallomás.

Kinek hívnak s.a.t?

Tímár Jánosnak, 66 éves balkányi lakos, ref. vagyok.

Mi a panaszod?

A fiam, Tímár János házassági életre kívánván lépni Jakab Erzsébettel, miután köztök a szokott módóni jegyváltás megtörtént, megkértük tisztelendő Homonnai András geszterédi alesperest, hogy szokott módon hirdesse ki őket. Ki is ezen kérésünkre világosan megmondá, hogy addig ki nem hirdeti, míg elébb vagy négy tanítást a leány – mit előre előtte tartani kíván – ki nem áll, azután is, ha az nem használ, hacsak leendő gyermekeit a r. kat. hitbeni neveltetésre által nem adja, a templomban áldással meg nem esketi, sem ki nem hirdeti. Mire hogy gyermekeim nem állottak, csakugyan nem is hirdette ki, hasztalan kérték a jelen volt násznagyok, úgymint ns. Papp Károly és ns. Finta Lajos urak, azután gyermekeim kérésére néhány napok múlva én mentem által ns. Horváth József úrral kérni, hogy hirdesse ki s eskesse öszve a házasulandó fiam jegyesével, mire ő ismét kijelenté, hogy addig, míg a leány tanításait, melyeket előtte tartani kíván, ki nem hallgatja, meg nem esketi, ha csakugyan veszni tért, úgymond, az a rossz, makacs leány, de ha reverzálist nem adnak, úgy nem a templomban esketi meg, nem is a házában, mert azt olyan disznókkal bemocskoltatni nem engedi. Hanem kivel [ti. Horváthtal] ekkor újra kértük, hogy ártatlan menyemet ne illesse oly piszkolódó szavakkal, s ne is ellen[ez]ze egybekeléseket, mert ők egymásért lévén teremtvé, már egymást el nem hagyják, mire azt felelte – feledve azt, hogy Isten szolgája, feledve [, hogy] szent kötelességét kellene teljesíteni – a pap: „Hát, már csakugyan meggyűlt a pendelye annak a semmire való gaz leánynak, hogy elébbvalóvá teszi a farkat a vallásnál, no majd megesketem, de nem az idén, hanem a jövő farsangon.” Itt ismét azon őszinte kinyilatkoztatással kértük megeskettetéseket, hogy ha azt nem fogja tenni, úgy mi felsőbb helyre folyamodunk pártfogásért. Mire azt mondá a tisztelendő: „Mit bánom én, akárhová folyamodtok, ha per lesz is belőle, eltart egy esztendeig. Addig pedig visszajön a magyar klérus küldöttje, a csanádi püspök a pápától, s akkor osztán nem bánom, eskesse meg, akár a kántorom, akár a ref. prédikátor.” Kérdeztük végre, hogy miért nem tartja meg az eddigi szokást ez esketésben, mire azt mondá: „Lássa, édes Tímár uram, ha az ember egy kertet ültet, abba a jó, hasznos és szép plántát igyekszik nevelni, a dudvát pedig kiirtja, ezért kell nékem is ezt tenni.” Végre, miután sem fenyegetései, sem lelkiatya szájába nem illő mocskos szavai az egybekelést nem hátráltathatta, megeskette ugyan gyermekeimet, ha ugyan azon egypár szót, mivel azt kérdé, hogy „szeretik-e egymást”, esketésnek lehet mondani. Hanem azután menyemet a templomból kitiltotta, azt mondván neki, hogy soha meg nem gyóntatja, sem, ha gyermeke születik, meg nem kereszteli, sem halottját, sem őt magát, ha meghal, el nem temeti.

Szunyoghy Rudolf m.k. szolgabíró

2.2. Ifj. Tímár János

Az 1841. évi febr. hónap 13-án Balkányban kivett ön-vallomás.

Kinek hívnak s.a.t?

Ifj. Tímár Jánosnak, 22 éves református balkányi lakos vagyok.

Mi a panaszod? Beszéld elő környülállásosan!

Én Jakab Erzsébet nevű hajadon leánnyal, ki a r. kat. vallást követi, házassági életre kívánván lépni, midőn összeeskettetésünk végett, Geszterédre, ottani tisztelendő Homonnai András úrhoz általmentünk, ott a tisztelendő úr tőlem először reverzálist kívánt, melyben születendő gyermekeim jövőbeli lelki szabadságát azáltal, hogy azok r. kat. legyenek, lekötetni akarta, s hogy azt önmegnyugvásom ellenére nem tettem, az esketést tőlem megtagadta, én azonban kértem, hogy ne tegyen bennünket szentségtelenekké, s ne tagadja meg tőlünk papi áldását, s ne hátráltassa egybekelésünket, mert mi egymástól sem el nem válunk, sem pedig a kívánt reverzálist meg nem adjuk, akkor ő, miután jegyesemet sokféle alacsony, s a sz. hit szolgája szájába nemcsak nem illő, de kárhóztató mocskos kifejezésekkel illette, mondván: „hát csakugyan úgy meggyűlt már a pendelye annak a semmirevaló gaz leánynak, hogy elébbvalóvá teszi s többre becsüli a farkat a vallásnál”. S miután látta, hogy sem ijesztései, sem mocskos szavai nem gátolhatja többé egybekelésünket, előbb megkérdeven, hol akarunk esküdni, mire mi tudván már magáról, hogy azokat, kik reverzálist nem adnak, a templomba nem esketi, kértük, hogy legalább a házában eskessen meg, mire a jegyesem, kinek már azelőtt megmondá, hogy úgy soha meg nem gyóntatja és el sem temeti, reá állani nem akarván, egybekelésünk elmaradt s hazamentünk. Délután azonban meggondolván jegyesem is, hogy az ő áldása, ha égből nem jött áldás, semmit sem ér, újra visszamentünk, kérvén újabban is megeskettetésünket, mire megvetéssel ránknézvén, parancsolá, fognánk meg egymás kezét s mondanánk el az esküt, mi ebből állott: „szeretitek-e egymást, megelégesztek-e egymással, Isten titeket úgy segéljen”. Ezek után a már feleségemmé lőn jegyesemnek azt mondta: „na leányom, te elhagytad vallásod, megtagadtad Istened, többé a templomba be ne merj lépni s híveim közt botránkozást szerezni, tudd meg, onnét mától fogva ki vagy tiltva, én sem be nem avatlak, sem meg nem gyóntatlak, sem ha meghalsz, el nem temetlek”. S így mind magamat, mind házam népét, mind aggott két részről kedves szülőinket a legkeservesebb bánatba ejtett, s leginkább fájdalma lelkünknek, hogy keserű bánatunk annak műve, kitől elhagyattatásunkban s minden fájdalmaink közepette vigasztalást s enyhülést reménylénk.

Szunyoghy Rudolf m.k. szolgabíró

2.3. Ifj. Tímár Jánosné Jakab Erzsébet

Az 1841. évi febr. hónap 13-án Balkányban kivett ön-vallomás.

Kinek hívnak s többi? Mi panaszod van, add elő!

Jakab Erzsébetnek, 17 éves, Ifjú Tímár Jánosné vagyok.

Én Tímár János mostani férjemmel házassági életre kívánván lépni, midőn a szokott esküvésre Geszterédre hozzám tartozóimmal, szóval a nász néppel általmentünk, ottani lelkész, Homonnai András úr, mivel születhetendő gyermekeinkről reverzalist nem adtunk, a szokott szertartással a templomban megesketni nem akart, sőt még elébb a házában sem, azt mondván, nem hagyja bemocskoltatni velünk azzal, hogy ott eskessen meg. Hanem azután a nász népek kérésére a házában megesketett volna, de én, mivel azelőtt azt mondta a pap, hogy úgy sem meg nem gyóntat, sem bé nem avat, ott megesküdni nem akartam, és így hazamentünk anélkül, hogy minket a pap öszveadott volna. Odahaza ismét tanakodtunk sokáig ismét szüleimmel, mitévők legyünk, és utoljára megegyeztem én is benne, hogy megesküszöm, akárhol, csak eskessen. Akár áld meg, akár nem, úgylis hiába az áldás a földiektől, hacsak az Isten meg nem áld. És úgy újra visszamentünk kérni a tisztelendőt, hogy csak eskessen öszve, már akárhol. Ekkor azt mondá, egész megvetéssel: „No jó, hát fogjátok meg egymás kezét.” És azt kérdé: „Szeretitek egymást? Megelégsztek egymással? Isten titeket úgy segéljen!” – esketett meg bennünket. Ez megtörténvén, felénk fordult, ezeket mondá: „No leányom, te megtagadtad vallásodat, megtagadtad Istenedet, többé a templomba be ne merj lépni a népem közt botránkozást szerezni. Onnan mától fogva kitiltalak, tudd meg, se meg nem áldalak, sem bé nem avatlak, sem meg nem gyóntatlak soha többé, sem, ha gyermeked lesz, meg nem keresztelem, sem, ha halottad lesz, el nem temetem, de ha magad meghalsz, sem temetlek el, sem én, sem senki is.” És hogy én ott, hol jövendőmmre megnyugtató papi áldást kerestem, ott akkor szörnyű átkot találtam. És mégpedig – mi kínos fájdalom – ezen szörnyű átkot hallám, a szent hit szolgája mondta fejemre, csak azért, mert születhetendő gyermekeim lelki boldogságát magamért zálogba nem vetettem.

Költ mint fent.

Szunyoghy Rudolf m.k. szolgabíró

2.4. Pap Károly, Finta Lajos és Horváth József násznagyok

Az 1841. évi február 13-án Balkányban kivett tanúvallomás.

Jelen volt-é a tanú Geszteréden a r. kat. parókián, midőn balkányi lakosok Tímár János és Jakab Erzsébet házassági egybekelések végett magokat helybeli tiszt. Homonnai András úrral öszveeskettetni kívánták, mit azonban a tiszt. teljességgel nem akart megtenni? Ha jelen volt, hite alatt beszélje el az egész történetet!

Első tanú ns. Pap Károly ref., balkányi lakos és közbirtokos, második tanú ns. Finta Lajos ref., balkányi lakos, közbirtokos.

Mindketten hitek alatt egyenlően vallják, hogy mint násznagyok a házasulandóknak t.[ekintetes] Katona Sándor úrral, mint szinte násznagy társokkal általmentek Geszterédre, tiszt. Homonnai András úrhoz, megkérni, hogy az említett házasokat hirdeté ki, mire a tiszt. úr azt mondá, hogy addig, míg a leánynak a vegyes házasságról egynéhány tanítást nem tart, ki nem hirdeti. Hanem ha az nem használ, s gyermekeit is által engedni reverzális mellett a r. kat. hitbeni neveltetésre, ki is hirdeti, meg is esketi, mégpedig a templomban, a szokott esketési szertartással. De ha azt nem cselekszik, akkor nemcsak hogy meg nem áldja, de a templomba sem esketi meg, sőt a tulajdon házában sem, mert azt olyan disznókkal bemocskoltatni nem engedi, hanem kívül [értsd: kívül] az udvarán fogja megesketni. Így mi hazamenvén, elmondánk a tiszt. úr

akarát. De a leány félvén a paptól, tanítására is hallgatni nem ment. Látván hát a tiszt., hogy így célt nem ér, kihirdette a nősülendőket, s azután általizent hozzájuk, hogy mennének által hozzá Geszterédre, végezzenek el mindent. Hogy ezen izenetet vette a vőlegény, felkeresett ismét bennünket, násznagyi tanácsot kérni, mit tegyék. Mi azt tanácslánc néki, menjen által, de ha a pap erőltetni fogja, hogy reverzálist adjon, azt ne tegye. Aminthogy mihelyest megérkeztek Geszterédre, a tisztel. rögtön erőltette, hogy valami írást, mit ő adott elő, írják alá. Hogy azt nem tették, a pap azt mondá: „No jó, én bizonyosan meg nem esketlek benneteket.” S így menvén haza a tisztelendőtől, az esketés napján újra elmentek kérni öszveesketések. Akkor kérdé tőlünk a tisztelendő: „No hát hol és hogy akartok esküdni?” – célozva újra a reverzálisra. Mi már tudván tőle, hogy aki reverzálist nem ad, azt a templomba nem esketi meg, arra kértük, hogy legalább a házában eskesse meg, de a menyasszony arra nem állott, mert attól félt, hogy a pap többé – mint előre is megmondta – sem meg nem áldja, sem be nem avatja, sem soha meg nem gyóntatja, s el sem temeti. S így mivel a pap templomban nem esketett, a lány pedig másutt féltében esküdni nem akart, az egész násznéppel együtt újra hazamentünk. Estenden azonban reá állott a menyasszony is, hogy megesküdik a háznál is, nem aggódva azon sem, hogy meg nem áldja, úgyis tudván azt, hogy az áldás csak Istentől jöhet, újra visszamentek. Akkor azt mondá a tisztelendő: „No, ha már megesketlek, fogjátok meg egymás kezét.” Az esketés ebből állott: „Szeretitek-e egymást? Megegyeztek-e egymással? Isten titeket úgy segítjen!” Mit miután elmondtak mindketten, a leányhoz fordulva az mondá a pap: „No, te leány, megtagadtad vallásod, megtagadtad Istened, többé a templomomnak felé ne merj jönni, botránkozást szerezni híveim közt, mert oda bé nem eresztelek. Te már máttól fogva ki vagy tiltva, mert én sem bé nem avatlak, sem meg nem gyóntatlak soha, sem pedig meg nem áldalak, sem ha gyermeked leszen, meg nem keresztelem, sem ha halottad lesz, el nem temetem, sem magadat, ha meghalsz, el nem temetlek.”

Harmadik tanú ns. Horváth József ref. balkányi közbirtokos.

Hite alatt vallja, hogy őtet Tímár János megkereste, hogy véle együtt menne által Geszterédre, t. Homonnai András úrhoz, megkérni a tisztelendőt, hogy házasulandó fiát eskettetné öszve jegyesével. De a tisztelendő azt mondá, hogy mindaddig, míg a leány a vegyes házasságról szóló tanítását meg nem hallgatja, sem ki nem hirdeti, sem öszve nem esketi. Hanem ha az nem használ, s látni fogja, hogy csakugyan veszni tért a leány, úgy majd megesketi, de ha reverzálist nem adnak, úgy nem a templomban esketi meg, nem is a házában, mert azt olyan disznókkal bemocskoltatni nem engedi, hanem kívül valahol. Azután én az öreg Tímár Jánossal kértem a tisztelendőt, hogy a menyasszonyt a szitkozódó szavaitól mentené meg, különben is minden ellenszegülése és akadályoskodása hasztalan, mert azok egymástól el nem válnak, mire a pap felindulván [...] hivatali makacssága, nagy lelki botránkozásunkra ezt mondta: „Ha csakugyan úgy meggyűlt a pendelye annak a semmirevaló lyánnak, hogy a farkot elébbvalóvá teszi a vallásánál, no majd megesketem a jövő farsangon.” Ekkor azon őszinte nyilatkozással kértük újra, hogy a jegyben járók öszveeskétése, hogy ha azt meg nem fogja tenni, úgy mi felsőbb helyre folyamodunk pártfogásért. Mire azt felelte, mit bánom én, akárhová folyamodnak, ha pör lesz is belőle, eltart egy esztendeig, akkora pedig már visszaérkezik a pápától a klérus küldöttje, a csanádi püspök, akkor osztán nem bánom, eskesse meg akár a kántorom, akár a ref. prédikátor. Kérdeztük azt is tőle, miért nem tartja meg a régi szokást a vegyes házasságban esketésben. Mire azt felelte: „Lássá, Tímár uram, ha az ember egy kertet ültet, abba a jó és hasznos plántát igyekszik nevelni és megtartani, a dudvát pedig kiirtja, ezért kell nékem is ezt tennem.”

Költ, mint fent.

Szúnyoghy Rudolf szolgabíró

3. Szunyogh Rudolf szolgabíró jelentése a vármegyének

Hogy geszterédi római katolikus plébános s vice esperes tisztelendő Homonnai András úr sérthetetlen hazai törvényeinket azoknak meg vagy nem tartásokat, az adatokból biztosan kiszámítható igazolás szerint mintegy szabad önkényétől függőknek s talán papi hatalmához köttetvének tekintve s azoknak biztosító oltalmok alatt az egymást hön szerető rokon keblű, bár különböző vallású haza polgárai egybekelésöknek gáncsokat vetve, a felvilágosodás szelíd szellemét, a vakbuzgóság kárhuzatos örvényének setét fenekéről díszjelül kiemelő jelen századunkra, mely a már-már minden törvényes vallásbeli felekezetű polgárok között törvényi szeretettel egybeforró s a setét századok vérző sebeit jótékonyan behegesztő szellemi s anyagi rokonosodással méltán büszkélkedve dicsekszünk, s a setétség homályos fátyolát visszavarázsolni törekvő vakbuzgóságától s ferde nézeteitől vezéreltetve papi szent hivatalát is mennyire elundokító módon merészlette általhágni, azt az ./. alatt ide rekesztett panaszos folyamodó levél nyomán[11] véghez vitt, tisztelettel ide rekesztett tisztí vizsgálatokból a tek. rendek bőven által látni méltóztatnak. Sértve vannak ezekbe az 1514. évi 8.,[12] sértve az 1790. évi 26. törvénycikkek rendeletei, lealacsonyítva s ártalmas gyomokhoz hasonlítva az azoknak oltalmok alatt apostoli királya s kedves hazája el nem különözhető szeretetétől lelkesített s úgy polgárai kötelességeinek is mélyen hódoló hazafi, feldúlva a házaspárok s rokonaik lelki nyugalma, sértve vannak az ilyenén közbotránkoztatást tilalmazó honi törvények.

Ezek egy oly polgári tisztas állásban lévő személynek, magának a felebaráti szeretetet tanító szent hit szolgájának konok merényei, kinek szent hivatalából eredő lelkiösméretes s egyszersmind polgári köteleztetése is, nemhogy a más rendű vallású s azt lelkiösmérete meggyőződéséből követő békés polgári lealacsonyításával a türedelmetlenség fáklyáját fellobbanni engedje, sőt a felebaráti szeretetet, hitbeli türedelmet s a világi törvények megtartását maga igen nagy befolyási példaadásával is élessze, s eszközölje, ki ellen a megsértett törvények, az okokon, mint biztos alapokon nyugvó, eltiporni szándéklott polgári jogok s maga a botránkozást okozó tett rögtöni s tetteles orvoslásért kiáltanak.

Ugyanazért a megsértett törvényeknek kiszolgáltatandó elégtétel s azoknak rendeletéhez képest fentérintett tisztelendő Homonnai András úr ellen alázatos véleményünk szerint megrendelendő tisztí ügyészi kereset elhatároztatása tekintetéből tesszük hivatalos jelentésünket.

Nagykálló, 1841. február 15.

Szúnogyh Rudolf nagykállói járás, 2. szakasz szolgabíró

Rásó Lajos esküdt

4. A vármegye hivatalos keresete Homonnay András plébános ellen

Hivatalbeli kereset

Leszkay Ferencnek, tek. Szabolcs megye tisztí főügyészének, mint felperesnek geszterédi plébános és alesperes Homonnay András úr, mint alperes ellen.

A felperes tiszti főügyész az igazság és törvény kiszolgáltatása végett előadja, miképpen geszterédi plébános és alesperes Homonnay András úr helvéciai vallástételt követő, ugyancsak megyebeli Balkány helysége lakosa, Ifjabb Tímár János romano katolika hiten lévő Jakab Erzsébet hajadonnal házasesetre lépni óhajtván s egybeesküetések végett a tisztelt plébános és alesperes úrhoz járulván először az öszveesketendőket bizonyos kötelezvénynek – mely szerint a tőlük származandó gyermekek minden nem különbsége nélkül a romano katolika vallást követni tartoznának – kiadására késztetvén, ennek megtagadásával pedig minden jó erkölccsel és papi szelídséggel s kötelességgel szemközt álló kifejezésekkel a célban vett öszvekeléstől őket untatván, végre pedig midőn mindezen kénntetéseket türelemmel meggyőzvé, szándékokban állhatatosak maradtak, a szentegyházon kívül Kálmán kir. II. könyve 15. fejezete rendelése[13] alatt, minden szertartás nélkül a feleket öszveadván, az áldást tőlük megtagadta, amint az előmutatandó tiszti vizsgálatból meg fognak tetszeni, mely vétkes tettei által az 1790/1. [évi] 26. tc., mely a vegyes házasságok gátlását erősen tilalmazza, sértve lévén, tiszti kötelességéhez képest kívánja, hogy a fent érdeklött tisztelendő plébános és alesperes úr az 1647. esztendei 14. tc. értelmében mindenekelőtt törvényesen intessék meg, miszerint az általa az anyaszentegyház minden szertartása nélkül öszveadott házaspárt áldja meg, különben ugyanazon törvény rendeleténél fogva 600 pengő forint fizetésére büntetessék.

4.1. A vármegye végzése Homonnay András plébánoshoz

Ajánlom hivatalbeli szolgálatomat!

Az alább másolatban leírt hivatalbeli kereset következtében az 1647. esztendei törvény 14. cikkelye értelméhez képest ezennel törvényesen megintem tisztelendő plébános és alesperes urat, hogy az általa az egyházi szokott szertartás nélkül és áldásmegtagadásával öszveadott vegyes vallású házaspárt, Tímár Jánost és Jakab Erzsébetet az egyház színe előtt egy 15-öd nap alatt megáldani el ne mulassa. Az ellenkező esetre az említett 1647-i 14. tc. nyomán mindkét vallásfelekezettől elnökletem alatt kirendelt törvényszék előtt e folyó 1841. év s pünkösdi hó 21. napján megyebeli N.[agy]Kálló mezővárosban törvényesen megjelenni – a törvény értelmében ítéletet nyerendő – tartsa törvényes kötelességének, mely iránt, midőn főtisztelendő plébános és alesperes urat törvényesen inteném s tekintvén megidézném, maradtam tisztelendő plébános és alesperes úrnak

hivatalbeli szolgálatjára készséggel

tek. ns. Szabolcs megye első alispánja, Jármy Imre

N.[agy]Kállóban, Pünkösdi hó 4-én az 1841. évben

Jegyzetek

[1] A fontosabb vonatkozó irodalomból: Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. II. köt. Bp., 1886. 105-109., 169-287. p.; Marczali Henrik: Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. In: Budapesti Szemle, 64. köt. 1890. CLXVI. sz. 1-26. p.; Várady L. Árpád: Lonovics József római küldetése. Bp., 1924.; Hermann Egyed: Lonovics József római küldetésének (1840-41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. Bp. 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa 1.); Csizmadia Andor: Deák Ferenc egyházpolitikája. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény, 5.) 11-60. p.; Bárány György: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében. In: Századok, 1990. 2. sz. 183-218. p.; Katus László: Egyházi-politikai kapcsolatok a török kiűzése után (1700-1848). In: Zombori István (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Bp., 1996. 171-210. p., 201-205. p. stb. Esettanulmányokra ill. forráskiadásra újabban: Fazekas Csaba: Borsod vármegye állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában, 1840-1841. In: Dobrossy István (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv, X. Miskolc, 2000. 207-242. p.; Uő: A Tiszáninneni Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844. In: Sárospataki Füzetek, 2001. 1. sz. 73-102. p.

[2] Egy ilyen esetről ld.: Fazekas Csaba: Illyés Ferenc edelényi plébános áldás-megtagadási ügye 1841-ben. In: Laki-Lukács László (szerk.): A Borsodi Tájház Közleményei, 9-10. Edelény, 2002. 26-52. p.

[3] Az 1-3. sz. dokumentumok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) A 45. (= Kancelláriai levéltár. Acta Praesidialia) 1841. 406. sz.; 4. sz. dokumentum: Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum. 2621. rakt. sz. (= Matrimonia mixta, 1804-1855.) szám nélkül.

[4] Geszteréd és a plébániájához tartozó filia-községek felekezeti megoszlása 1841-ben (%):

	N	róm. kat.	gör. kat.	ref.	ev.	izr.
Geszteréd	1116	41,5	21,33	15,77	19,27	2,15
Filiák						
Balkány	3067	7,76	7,499	64,85	0,652	19,2
Bököny	2397	4,84	90,95	1,585	0,459	2,17
Hugyaj	1128	9,57	71,45	1,241	15,6	2,13
Szakoly	1160	4,48	46,55	46,38	0,345	2,24

Forrás: Schematismus venerabilis cleri archi-dioecesis Agriensis, ad annum Jesu Christi 1841. Agriae, 1841. (továbbiakban: Schem. Agriensis, 1841.) 130-131. p.

Geszteréd plébániája egyébként középkori eredetű volt, majd elpusztult, 1818-ban – Újfehértóról leválasztva, a fent említett 4 filiával együtt – szervezték újjá az egri főegyházmegyéhez tartozó szabolcsi esperesség nagykállói alesperességében. Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp., 1985. 444. p.; az egykorú felekezeti statisztikákra: Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. Pesten, 1851. (reprint: 1984.) I. köt. 79., II. köt. 46., 167-168. p.; Mizser Lajos: A nagykállói járás Pesty Frigyes kéziratos helynévtárában, 1864. Nagykálló, é.n. [1994.] (Nagykállói helytörténeti füzetek, 7.)

[5] Schem. Agriensis, 1841. 129-131., 215. p.

[6] Szunyogh (több forrásban is: Szúnyogh, ill. Szúnyoghy) Rudolf (1803-?) táblabíró, a nagykállói járás szolgabírája. A liberális nézetekkel rokonszenvező tevékenysége elismeréseként 1848-ban a népképviseleti országgyűlésen a Nagykálló képviselőjévé választották. Az országgyűlésben 1849-ben is kitartott, különösen gazdaságpolitikai, pénzügyi vonatkozású hozzászólásaival, illetve a „békepárt”-tal való szimpátiájával keltett figyelmet. Ld. pl. Takács Péter: Szabolcs megye 1848/49-ben. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 1998. 2. sz. 180-190. p., 186. p. stb.

[7] MOL. A 45. 1841. 456. sz.

[8] A dokumentumokat mai helyesírással és központozással közöljük. A fontosabb alkalmazott rövidítések: t., tiszt., tisztel. – tisztelendő; tek. – tekintetes; ns. – nemes; r. kat. – római katolikus; ref. – református; sz. – szent.

[9] Bizonyára bibliai utalás: Jak. 1,17.

[10] Bibliai utalás: Csel. 5,29.

[11] Ld. 1. sz. dokumentum.

[12] Pontatlan hivatkozás, bizonyosan az 1507/8. tc.-et akarták írni, melyet az ellenzéki vármegyék gyakran használtak hivatkozási alapnak, mivel 1. §-a kimondta, hogy az ország törvényei ellen vétőket akkor is meg kell büntetni, ha főpapról van szó.

[13] A hivatkozott törvény rendelkezése szerint a házasságkötést az egyház színe előtt kell tartani „pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzésnek valami jelével és a felek egyetértésével, máskülönben nem házasság, hanem parázñaságnak szerzete lészen”.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Kőszeghy Miklós: Dávid. Bp., Új Mandátum, 2001. 159 old.

Valahogy úgy tűnt fel ez a könyv a hazai könyvpiacra, és kerülhetett az olvasó kezébe, mint a bibliai Dávid: kicsiny, szinte a semmiből került elő, de annál határozottabb, és végül legyőzi – ha nem is mást hát magát az olvasót.

Mindig nagy tisztelettel és csodálattal hajtok fejet, ha egy új kiadó új sorozatának legelső darabját tartom a kezemben. Tiszteletreméltó törekvés, hogy nem egy nagynevű kiadó szárnyainak árnyékába rejtőzve jelentette meg művét szerzőnk. Csak a sorozat soron következő szerzőinek van nehezebb dolguk: Kőszeghy tanár úr által felállított mércének megfelelni. Biztos vagyok azonban, hogy Karasszon István, Bíró Mária és Szlávik Gábor képes erre, s ezzel egy sikeres sorozat indulhat ezzel útjára a magyar könyvpiacra.

Most pedig kezdjük el a könyv vizsgálatát. Először is azt kell előre bocsátanunk, hogy a szerző egyetemi oktató (s ami talán fontos, hogy felekezeti elfogultságtól mentes). Mentségére legyen mondva ez nem látszik meg az előadásain és írásain sem! Jó szívvel ajánlhatjuk a könyvet, hiszen nem egy olyan oktatóval van dolgunk, aki hallgatóságát mély álomba hipnotizálja, hanem aki képes élvezetes perceket szerezni. Aki netalán elbliccelte kortörténeti tanulmányait, ókori kurzusait kiváló lehetősége nyílik, hogy valamit bepótoljon.

A könyv felosztása: I. A történelmi háttér; II. Dávid történetének forrásai; III. A politikai karrier; IV. A trónutódlás kérdései.

A történelmi háttér felvázolására mintegy 14 oldalt szentel, s ebbe beletartozik a 12-11. sz. közel-keleti birodalmakban lejátszódó folyamatok leírása is (késő bronzkori civilizáció bukásának okainak különböző magyarázatai). Ennél rövidebben nem nagyon lehet a korszakot összegezni. Mégis ez a pár oldal magába foglalja a legfontosabb értelmezési kísérleteket, az egyes iskolák meghatározó véleményét (a klasszikusoktól az extrémekig: Alt – Aharoni – Mendenhall – Gottwald – Ahlström – Lemche). A könyv olvasásakor az szinte már gyanússá válik, hogyan lehetséges, hogy a szerző mindenről tud, mindent elolvasott, ugyanakkor mintha semmihez sem értene, annyira nyitva hagyja az értelmezésre a lehetőséget. Csak ami logikusan (vagy ahogyan a mi vidékünkön meg szokták fogalmazni: paraszti ésszel) kizárható és helytelen ott tesz megjegyzést, de ítélethozatalakor inkább a biztos minimumhoz való ragaszkodás a jellemző. Bár Dávid életében is volt arra példa, hogy nem arra mutatott rá, ami a képességei alapján sejthető lett volna (1Sám, 21), lehet hogy a szerzőnk is sokat tanult ebből?

Források tekintetében az Ószövetséget illetve az azon kívüli feliratokat illetve az anyagi kultúrát használja. Bár a szerzőnk maga nem teológus, mégis tisztában van a teológiai szakirodalom főbb problémáival, s a Dtr kutatásának főbb irányait is felvillantja, ha maga nem is vész el benne. Itt is a minimálisan elfogadhatóra, kimondhatóra törekszik. Ez a megállapítás igaz a Tel-Dán-i felirat értelmezésével kapcsolatosan is. Kiegyensúlyozottan foglal állás, nem igyekszik egyetlen hiper-kritikus véleményt se minden indok nélkül elfogadni. Az anyagi kultúra és annak kiértékelése területén otthonos terepre kerül a szerzőnk. Minden meglevenedik körülötte, s úgy ír, hogy a Bibliát olvasó számára is meglevenedik a szöveg: házak, dombok, épületek kerülnek az olvasó látószögébe.

A politikai karierről szóló része a derekas részét teszi ki a könyvnek. Ez érthető is, mivel ez a bibliai rész, s ez esetben is szerzőnk a Biblia szövegéből merít, igaz azt szépen rendezgeti, csoportosítja, rendszerezi, hogy abból egy pontosabb képet rakjon össze. Olyan, mint egy szépen kidolgozott életrajzi regény: a kiválasztott; a bujdosó király; a hatalom megragadása; a király hatalma teljében; családi és politikai viharfelhők. Maga a

tagolás magától értetődő, és követi a bibliai menetrendet. A kidolgozottság tekintetében a szerző Dávid talán eddig ismeretlen, vagy legalábbis eddig még fel nem fedezett arcát tárja elénk. Olyan apró vonásokat, melyek mindig is előttünk álltak, ha a Biblia lapjait lapozgattuk, de valahogy sose állt így össze bennünk ez a kép. Egy-két vonásra talán érdemes felhívunk a figyelmet: Dávid Saul udvarába kerülésének kettős elbeszélése; Dávid-Elhánán azonossága vagy kettőssége; „sajnálatos” halálesetek (Nábál, Ábnér, Absalom) és a kevésbé sajnáltak; Simei vádjának igaza. Dávid intézkedései közt sok reálpolitikai tetterre figyelhetünk fel, aki nagy gondossággal szerezte meg, aztán szerezte vissza, tartotta meg, majd ügyesen továbbította és a támogatott utódra hagyta a hatalmát. Ugyanígy hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy a Saul-Dávid életrajz megannyi apró részletére, családi vonatkozásokra, politikai szövetségekre és katonai elemekre is ráirányítja figyelmünket. Két korszak határán, egy új születésének a tanúivá válunk, ahogy a könyvet olvassuk. Dávid királysága a modernséget, a gyökeresen újat, az alapvetően mást hozta el az ország lakossága számára a külső fenyegetettség közepette. A könyvben nagy hangsúlyt kap Dávid birodalomszervező és –építő zsenialitása is: zsoldoshadsereg, kultusz, hivatalnokrendszer (és esetleg adó?) kiépítése stb.

Nagyon szerencsésen ötvözi a szerző a német-irányultságú teológiai irodalmat és az angolszász területek eredményeit. Veiola, Oeming és W. Dietrich mellett J.D. Levenson, Brueggemann és D. Clines nevével és gondolataival is találkozunk. Ez a kiegyensúlyozottság azt hiszem nagy erénye szerzőnknek, s talán magyar nyelvterületen elég kevés alkalommal figyelhetünk fel e jelenségre.

Mit is mondhatnánk befejezésül? Talán az a legjobb, ha nem mondunk semmit, csak idézzük a könyv alcímét: „Tud lantot pengetni, harcra temett és az Úr van vele”. A szerzőnk tud valamit – néha többet, mint azt sejtetné, van tárgyi tudása, van stílusa és írásából érződik a spiritusz, meg a Spiritus.

(ism.: Kovács Csongor)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

3.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMII

Balogh Béla: A máramarosszigeti református líceum diáksága,
1682-1851. Szerk.: Szabadi István.
Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi
Levéltár, 2001. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum
Transtibiscani, VIII.) 418 old.

Diáknévsoraink kiadása különösen fontos az úgynevezett „őrhely”, „végvár” iskoláink esetében. Csak fokozza az igényt ezen iskolák diáknévsorainak közreadására az, hogy ezen iskoláink legtöbbje a trianoni békediktátum után más országokhoz tartoztak és tartoznak még ma is.

A pozitivistá történetírás, beleértve az iskolatörténet-írást is, megkövetelte a kutatott intézmények, intézetek, iskolák történetének egzaktásra törekvő feldolgozását. Iskolatörténeti vonatkozásban ehhez a konkrétumokra, főleg levéltári adatokra épülő iskolatörténet-íráshoz igen jó előtanulmányokként szolgáltak a millennium alkalmából elkészített (Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter ajánlására) iskolatörténetek. Ezek a munkák maguk is sok levéltári adatot hoztak felszínre és nagy hatást gyakoroltak a további iskolatörténeti kutatásokra. Sokrétű hatásuk közül kiemelkedő volt az a felismerés, hogy iskoláinknak fel kell tárniuk, össze kell gyűjteniük, rendszerezniük kell minden, a működésükkel kapcsolatos anyagot, adatot. Köztük a diáknévsorokat is. Pár teljes előfutár (mint például a mi sajátos szempontunkból, tudniillik a máramarosszigeti református líceum története, kapcsolatai feltárása szempontjából) is jelentős munkát, a Thurzó Ferenc-féle „A nagybányai ev. ref. főiskola – Schola Rivulina – története, 1574-1755” című iskolatörténetet (1905) említjük, a hozzákapcsolt diáknévjegyzékkel, a Matrix illustris schola Rivulinae-val. A nagybányai részleges diáknévsor megjelenése után hamarosan színre léptek az első nagy, tudományos igényű összeállított diáknévsorok.

A Thurzó-féle nagybányai diáknévsor után megjelent diáknévsorok közül ismét csak a mi sajátos szempontunk szerinti legfontosabbakat említjük. Török István a kolozsvári „ev. ref. collegium” tanulóinak névsorát állította össze és jelentette meg a kollégium 1905/1906. tanévi értesítőjében. A Thury Etele által összeállított „Iskolatörténeti Adattár” második kötetét nagy csend követte. Azt, hogy legnevesebb iskoláink diáknévsorai jó félszázadig mellőzöttek maradtak, nemcsak a közbe jött első világháború és a forradalmak okozták, mint inkább az, hogy több nagynevű iskolánk a trianoni békét követően a szomszédos országok valamelyikéhez került és az így előállott helyzetben sokkal fontosabb, egzisztenciális kérdések megoldásával voltak elfoglalva, mintsem, hogy diáknévsoraikat összeállítsák és kiadják. Bár meg kell jegyeznünk, hogy ebben a kérdésben éppen a más országokhoz került iskoláinknál diáknévsoraik (és egyéb dokumentumaik) felkutatása terén, döntő változás következett be. Mégpedig azért, mert ezeknek az iskoláknak bizonyítani, mintegy igazolni kellett kimagasló történetiségüket, az iskolák hosszú-hosszú időn át való működését. Rá kívántak mutatni az intézmények meghatározó erejű munkájára, a magyar művelődésben betöltött szerepükön túl az egyetemes nevelés-oktatás, a pedagógia és a pedagógiai gyakorlat helyességének – sok esetben az iskola kétségbe vont létezésének – bizonyítására is. Sajnálatos, hogy ezeknek a munkálatoknak az eredményei nem, vagy csak később kerültek kiadásra.

A várakozást, bizonyos előzmények után Marton János (1931), Gulyás József (1943-1945), majd Román János (1958) törte meg a sárospataki kollégium diáknévsora egyes részeinek kiadásával. Utóbbiról Hörcsik Richárd azt írta, hogy: „Román János közleményeinek történeti értéke messze felülmúlta a korábbiakat... módszerében felhasználta az újabb forráskritika módszereit.” A sárospataki főiskola diáknévsor közleményeinek hosszan elhúzódó, részekre tördelt közreadását éppen a Román Jánost méltató szakember munkája koronázta meg.^[1]

Csak napjainkban érkeztünk el oda, hogy – Jakó Zsigmond, Bura László, Tonk Sándor és mások fáradozásainak eredményeként – összeállítsuk és közreadjuk legnevesebb, híres iskoláink diáknévsorait. Jakó Zsigmond – Juhász István: „Nagyenyedi diákok, 1662-1848.” c. összeállítása 1979-ben, Bukarestben, a Kritérium Kiadónál jelent meg. Régi iskoláink diáknévsorai kiadásában dicséretesen nagy szerepet vállalt a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalmi tanszéke, Keserű Bálint professzor irányításával. Itt került kiadásra, többek között, a „Fontes Rerum Scholasticarum” sorozat, benne több diáknévsorral: „A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653-1848.” (1994); Bura László: „Szatmári diákok, 1610-1852.” (1994) stb. Az említett, megjelentetett diáknévsorokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy nem teljese-k. Mindegyikük csak a bizonyos szintet elért tanulóikat vette számba, legtöbbször valamiféle időbeli megkötéssel is. Úgy, ahogy azt például Thury Etele egyik korai munkájánál a címben kifejezetten is láthatjuk.^[2] Hozzájuk csatlakozik Balogh Béla nyugalmazott nagybányai levéltáros most közreadott összeállítása.

Egyetlen olvasónak sem kell bizonygatni, hogy egy-egy ilyen diáknévsor közreadása, illetőleg kellő bevezetése, jegyzetelése, a különböző tényezők táblázatokba foglalása, numerikus (és százalékos) bemutatása a kérdéses intézet – jelen esetben a máramarosszigeti református főiskola – diáknévsorának közreadása mit jelent történeti-helytörténeti, pedagógiatörténeti, névtani, vonzáskörzet-vizsgálati, szociológiai stb. szempontból. Egy-egy ilyen diáknévsor publikálása felmérhetetlen értékű forrásanyaghoz, forrásbázishoz juttatja mind a kutatókat, mind az érdeklődőket. A felhasználhatóság sokoldalúsága azáltal nő, hogy az egyes nevekhez hány és miféle ismeretek csatlakoznak. Azzal a kellemetlen helyzettel eleve kell számolni, hogy régi, híres-neves iskoláink korai 16-17. századi történetére vonatkozólag nagy forráshiánnyal küzdünk. Egyrészt mert viszonylag kevés feljegyzést készítettek, másrészt pedig azért, mert ami feljegyzés volt is, nagyrésztük (ha nem teljes egészük) elveszett, megsemmisült a századok viharai-ban. Voltaképpen csak a 18. Században kezdődött el a forrásanyag növekedése, az adatgazdagság jelentkezése, a rendszeres névfeljegyzés a máramarosszigeti főiskola esetében is. Ezért is oly becsesek a 16. és a 17. Századból származó neveink, névsoraink.

Az efféle munka magas fokú jártasságot, tájékozottságot kíván a kérdéses iskola székhelye, a nevé-n nevezett város anyagi-, gazdasági-, társadalmi-, művelődési és intézménytörténeti múltjában és jelenében. Jó filológiai készséget is, aminek legegyszerűbb összetevője a kronológia. A diáknévsorok összeállítá-sánál, kiadásánál több fajta kronológiával is találkozhatunk. Bizonyos kronológiai rend mutatkozik meg például a tanuló-i létszám hullámzását illetően. Aminek kapcsán láthatjuk, hogy mikor mely iskola volt népszerű, keresettebb más iskoláinknál. A tanuló-i létszám általában hullámzó képet mutat, rendszeresen illetve rendszertelenül hol több, hol kevesebb diákkal találkozunk ugyanazon iskolában. Kérdés, hogy mik lehetnek ezeknek a létszámingadozásoknak az okai. A kronológia kérdései közé tartozik az is, hogy a névsorokból kielemezzük, mely területek, falvak és városok számítottak az iskolák, jelen esetben a máramarosszigeti főiskola tanítványokat küldő törzs-, vagy esetenkénti, alkalmi helyeinek. Arra is kaphatunk választ egy-egy diáknévsorból, hogy a kérdéses iskolának milyen kiterjedt és milyen erős partikuláris kapcsolatai voltak, továbbá hogy időben mettől meddig terjedtek ilyen kapcsolatai. Hiszen jelen esetben is, diáknévsorunk közreadása egy, a partikuláris iskolarendszer életében nagyjelentőségű évszámig, 1851-ig, azaz a partikuláris iskolákat felszámoló Entwurf megjelenéséig tárja elé-nk a máramarosszigeti diákok neveit.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a diáknévsorok nemcsak az időrendiség megállapítása végett fontosak, hanem azért is, mert felvilágosítással szolgálhatnak a diákok származási helyének és az esetleges előképzés-iskolázás helyének megállapítása révén, az anyaiskolák meghatározása, illetőleg a partikuláris kapcsolatok megléte, vagy hiánya, intenzitása vonatkozásában is. A partikulák kérdését azért emeltük ki, mert Balogh Béla is szóvá teszi ezt a kérdést (a debreceni kollégium partikulája-e a máramarosszigeti schola?), de Szabadi István is utal rá, hogy a máramarosszigeti diáknévsor közreadása árnyaltabbá teheti az erre a kérdésre adható választ. Ennél a kérdésnél több dolgot is figyelembe kell venni. Nem minden partikula egyforma, nem lehet a partikuláris viszony meglétét vagy hiányát egyedül azzal a ténnyel magyarázni, hogy a kérdéses iskola

(partikula) következetesen, minden esetben, vagy legalább is többször, az állandóbb kapcsolattartás tanújeleként az anyaiskolából hozná rektorait, netán praeceptorait is. Mint ahogy az sem lehet biztos jel, hogy a partikulákban ottani tanulmányaikat bevégzett tanulók közvetlenül az anyaiskolában folytatják-e tanulmányaikat, vagy sem. Az első esetben azzal is kell számolnunk, hogy a partikula nem közvetlenül az anyaiskolából szerezte be rektorait, hanem egy olyan iskolából, amely szintén, csak magasabb szinten, a kérdéses anyaiskola partikulája volt. A másik esetben sokszor előfordult, hogy a partikulát elhagyó diák nem közvetlenül az anyaiskolába ment továbbtanulni, hanem egy esetleg közelebbi, nagyobb partikulába és majd csak másod-, vagy harmad rendben jutott el az anyaiskolába. Való igaz, hogy a debreceni kollégiumnak, mint a máramarosszigeti református főiskolával közvetlen kapcsolatban álló anyaiskolának kevés szerep jutott a máramarosszigeti iskolában, de ez még önmagában koránt sem jelenti azt, hogy a debreceni kollégium ne lehetett volna a közvetett kapcsolatok szövevényes útjain-módjain a az intézménynek nem közvetlen, hanem másod-, vagy harmad-kötődésű partikulája. Nem lehet egyetérteni a debreceni kollégium történetének nagy bűvárával, Nagy Sándorral abban, hogy „bár Fináczai szerint Máramarosszigetnek már 1569-ben van iskolája. Van két első rendű tanár (magistri primarii), a rector és a conrector; amaz a teológia elveit, a filozófiát és számtant, emez a poesist és retorikát, a többi iskolát pedig három togatus tanítja, nálunk subscribált első növendéke, 1764-ben Bozóki Dávid – innen azonban a 18. század végéig egyetlen rektort sem visz. Ezért partikulának nem tarthatjuk.”^[3] Sajátos, a máramarosszigeti helyzettel sokban rokon a pápai főiskola partikuláris struktúrája. Ahol is az ősi iskolának a debreceni kollégiumhoz, mint anyaiskolához való kötődést, ha sok más partikuláris kapcsolatait nem is nézzük, csupán a neves főiskola újjászervezőjének, a Debrecenből jött Mándi Márton Istvánnak a szerepe megfelelő módon igazolja ezt a partikuláris viszonyt.^[4] Ugyanúgy, ahogy Máramarossziget esetében is az iskolát újjászervező-fejlesztő, Debrecenből és partikuláiból (Nagykálló, Nagyszalonta) jött híres-neves Szilágyi István (1819-1897) működése is bizonyítja.

A máramarosszigeti főiskola kérdéseit kutatva megállapíthatjuk, hogy némi nehézséget okoz az iskola „liceum” elnevezése is. Ezt a magyar református iskolák esetében egyedülálló megnevezést valószínűen az iskola első nagy reformátora, Hari Péter (1762-1828) adta a vezetése alatt álló intézménynek, minden bizonnyal a Ratio Educationis 1806. évi kiadása alapján, ahol is azoknak a gimnáziumoknak lett „liceum” a neve, amelyek kétéves filozófiai osztállyal is bírtak. Különben a 18-19. században a nem állami jogakadémiákat nevezték így, például Eger vagy Pécs esetében. Külön figyelmet érdemel a liceum elnevezés az evangélikusoknál, akiknél a 18-19. században, de még a 20. század elején is így hívták azokat az iskolaegyütteseket, ahol a gimnáziumi, a teológiai és a jogi oktatást, néhol még a tanítóképzést is, egy helyen, egy intézményben végezték, mint például a nagynevű pozsonyi és a soproni iskoláiknál is tették.

Az iskolaegyüttes nevét azért kell szóba hoznunk, mert a szóban forgó diáknévsorok általában nem az iskolaegyüttes teljes diáksága neveit közlik. Általában a gimnaziális osztályok, de még inkább csak a főiskolai szintek diákjainak neveit adják közre. Holott, éppen a partikuláris iskolarendszer virágzása idején, a 18-19. század fordulóján, egészen 1851-ig az elemi osztályok tanulóinak nevei – éppen a partikuláris kapcsolatok ismerete, feltérképezhetősége szempontjából – nagy jelentőséggel bírtak. Balogh Béla munkája ilyen vonatkozásában is dicsérendő, hiszen a máramarosszigeti liceum minden tanulójának a nevét publikálja.

Balogh Béla bevezetőjében filológiai-bibliográfiai pontossággal megnevezi, leírja és jellemzi forrásait. A lehető legteljesebb pontosságra törekszik, ennek érdekében – ahogy Szabadi István fogalmazta meg – „munkája értékét külön emeli, hogy mások eddig használt munkamódszerét meghaladva a szigeti diáknévsort összehasonlította az általa hozzáférhető kolozsvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi, nagybányai és sárospataki református iskolák nyomtatásban is megjelent diákjegyzékével, valamint a debreceni tógátusok kéziratos nyilvántartásával, hogy a diákok vándorlása révén ráirányítsa a figyelmet a fentebbi nagynevű iskolákkal való kapcsolatra”. Nem lehet kétséges, hogy a máramarosszigeti református főiskola önálló, jól szervezett és céltudatosan vezetett „végvár, őrhely” iskola volt. Nyugodtan elismerhetjük, hogy története egyes szakaszaiban anyaiskolai szerepet is betöltött Máramarosban, Ugocsában, Ungban, Beregben, Szatmár egyes részein, a sárospataki és a debreceni kollégiumok vonzáskörzetei határán – anélkül, hogy le kellene

mondanunk arról, hogy Máramarossziget is a debreceni kollégium lazább kötődésű partikulája (is) volt. Ehhez a kérdéshez kapcsolódva említjük meg a különben minden tekintetben kiváló munka egyik hiányosságát. A közölt diáknévsor sokoldalú feldolgozásai közül hiányzik egy, alapvető fontosságú táblázatos kimutatás arról, hogy a rendkívül jelentős kultúrmissziót folytató iskola diákjai honnan származtak. Az idevonatkozó adatok tekintélyes hányada benne van a névsorban, de szövegbeágyazottan, nem áttekinthető módon. Ezen segített valamelyest a Szabadi István által összeállított helynévmutató, amit különálló füzetben csatoltak a kiadványhoz.

A máramarosszigeti református főiskola diáknévsorának megjelentetése hihetetlen értékű, szinte beláthatatlanul sokoldalúan felhasználható, nagy mennyiségű forrásanyaghoz juttatta a magyar, de a nemzetközi tudományosságot is. Vajha elkészíthetnénk és kiadhatnánk még a nagyváradi, a székelyudvarhelyi, a szászvárosi, a pápai, a nagykőrösi, a kecskeméti, a kiskunhalasi, a mezőtúri, a hódmezővásárhelyi, a losonci, a rimaszombati református iskolák diáknévsorait is, illetőleg ki tudnánk pótolni, teljessé tudnánk tenni a már elkészített és megjelentetett diáknévsorainkat!

(ism.: Dankó Imre)

Jegyzetek

[1] Hörsik Richárd: A sárospataki református kollégium diákjai, 1617-1777. Sárospatak, 1998.

[2] Ld.: Thury Etele: A pápai ref. főiskola rektorai és felsőbb tanulói, 1752-ig. Pápa, 1904.

[3] Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium története. I. Hajdúhadház, 1933. 316. p.

[4] Vö. Tóth Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931. 16-50. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

3.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMII

Csepregi Zoltán: Magyar pietizmus, 1700-1756.
Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. (Adattár XVI-XVIII.
századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36.) 314 old.

Lassan eltűnnek a fehér foltok a magyar protestáns egyháztörténelem térképéről. Egy ilyen felfedező, fehér foltot oszlató könyv Csepregi Zoltán tanulmánya és forrásgyűjteménye a dunántúli pietizmus történetéhez, mely a Balázs Mihály és Keserű Bálint által szerkesztett adattár részeként látott napvilágot. A sok új, eddig ismeretlen dokumentumot közlétező kötet egy peregrinációs zsákmány. Csepregi 1992-ben a Lutheránus Világszövetség ösztöndíjával két és fél esztendő telt az erlageni egyetemen. Kutatási témája a híres dunántúli esperes, szentecsei Bárány György (1682-1757) németországi kapcsolatainak feltárása volt, ami a magyarországi pietisták Németországban őrzött leveleinek vizsgálatára épült. Ezt az anyagot – 100 levelet – teszi közzé a kötet jó irodalomjegyzékkel, hely és személynév-mutatóval és pontos jegyzetekkel. Ezért a kötet alcíme: „Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez”. A kötet valóban régi adósság. Tarnai Andor már korábban tervezte ennek a szinte alig ismert anyagnak a feltárását, közzétételét, de erre halála miatt nem kerülhetett sor. Most megszületett a várva-várt szövegkiadás. Illesse érte köszönet a szerzőt.

A kötet egynegyede egy remek bevezető tanulmány, ami nagy nyeresége egyháztörténeti írásunknak. Először a pietizmus nagy változásokon átment fogalmát tisztázza, s ennek egyházjobbító szándékát mérlegeli a „Változatok egy fogalom használatára” címen, amit nagy haszonnal forgathatnak a továbbiakban a kutatók. Lehatárolja témáját és csak szűkebb értelemben azokat tekinti pietistáknak, akik a halleiek közvetlen hatása alatt a nevelésnek megnövekedett szerepet tulajdonítanak, gyakorlati munkájukban a gyülekezeti alkalmak szaporítására törekszenek, elítélik a világiasságot és elkötelezettek a misszió ügye iránt, valamint törekszenek a tudományos igényű biblicizmusra. Ez a szigorú kritérium megszőkíti a Payr Sándor által pietistáknak mondottak körét. Már Szelestei N. László kétségbe vonta Hegyfalusi György pietista voltát. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a pietizmushoz szorosan nem kötődő prédikátoroknál, nincsenek pietista hatások, sőt még az sem, hogy minden pietista ellenséges viszonyban van az ortodoxiával. Szelestei Bél Mátyás és Krman együttműködésének vizsgálata során, erre már rámutatott. Hasonló eredményre jutott Keserű Bálint is. Ez a tény új feladatokat ró a kutatókra: a pietizmus hatáskörének feltárását. Ugyancsak egy másik tanulmányra marad a magyar pietizmus teológiatörténeti vizsgálata, annak a nagyon lényeges kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan akartak a magyar pietisták, a reformáció folytatói lenni.

A histogramiai áttekintés azt mutatja, hogy a leszűkített, koncentrált vizsgálat jogos. A középpont felől kell a szélek felé indulni, hiszen nagyon kevés forrást ismerünk ennek a nagyon lényeges eszmei irányzatnak a történetéből. Fontos, hogy Csepregi számot vet a kutatás csapdáival, a pietizmus németországi centrumai felől veszi vizsgálat alá a magyar helyzetet. A pietista intézményrendszereket vizsgálja, elsősorban azokat az egyetemeket, melyek jelentős hatással voltak hazánkra is.

Kutatásai alapján úgy látja, hogy a magyar pietizmus központja Győr volt és ennek hatókörébe eső evangélikus gyülekezetek. Ifj. Ács Mihály (1672-1710) és Torkos András (†1737) a 18. század első éveiben németországi peregrinációjukon ismerkedtek meg, a pietizmus új eszméivel. Győr volt a Dunántúl egyetlen olyan nagyobb városa, ahol az evangélikusok szabadon gyakorolhatták vallásukat. Lelkipásztorai nagyrészt pietisták, bár közöttük találjuk Perlaki Józsefet (1701-1749) akit Csepregi az egyetlen dunántúli harcos anti-pietistának tart, de az egykor Tübingenben tanuló Lővey Balázs és Hegyfalusi György (†1730) besorolását is kétségesnek találja, jóllehet ez utóbbi remek imádságoskönyve a „Centifolia, azaz: százlevelű rózsza” (1729) a kor vallásos prózairodalmának egyik remeke.

Az egykori wittenbergi diákok megítélését is problematikusnak tartja Csepregi. Ezek a reformáció alma materéből úgy jöttek haza, hogy jelentős ösztönzéseket kaptak az irodalmi munkára, de írásaikra a pietizmussal polemizáló ortodoxia hatott. Mégsem függetleníthették magukat Halle hatásától. Ez írásaikon is

megmutatkozik. Csepregi őket nem tartja reform ortodoxoknak, hanem azt hangsúlyozza, hogy a vértelen ellenreformáció nehéz éveiben képesek voltak egymás mellett, együtt dolgozni. Így szolgálták a magyar nyelv művelését és az egyház építését. Ez az egyetértés viszont nem magától alakult ki. Csepregi megállapítása szerint „talán nem túlzás, ha Győrt egy átgondolt politika központjának tekintjük”, amit Szent-Iványi és Kovács Géza vizsgálatai is alátámasztanak. Győr lett a pietizmus gyülekezetépítő munkájának centruma. Ennek egyes fázisait jól mutatják a kötetben található dokumentumok. Egy tudatos, sokirányú egyházépítő program bontakozódik ki az itt közzétett iratokból.

A pietista igehirdetés emlékeit nem ismerjük, a néhány ránk maradt temetési beszédből nem nagyon tudjuk rekonstruálni a pietizmus legfontosabb harci eszközét, a prédikációt. A különböző kegyességi könyvek nyomtatása a vértelen ellenreformáció századában, nem volt egyszerű. Csak gondos szervezéssel, a külföldi magyar nyomdászok segítségével sikerült magyar nyelvű irodalommal ellátni a gyülekezeteket. Nagyon sok fontos könyv, illegális kiadványként jelent meg. A győri Streibig nyomda titkos kiadványai, Orbán István hallei nyomdájának és az úgynevezett „jénai műhely”- nek a termékei, titkos kiadványok voltak. Csepregi az eddigi kutatásokat sok új eredménnyel gazdagítva mutatja be a magyar könyv történetének ezt a különös szakaszát.

A pietizmus a biblikus kereszténység visszaállítását tűzte zászlójára. Bárány György egyik Gotthilf August Franckének 1747. július 14-én írt levelében ezt a belső szükségét így fogalmazta meg: „Szükséges volt tehát gondoskodnunk az ige eredeti szépségének helyreállításáról, hogy természetes édességével mindenkit meghódítson.” Ezért búcsút mondtak a káté-kereszténységnek. Nem csak a perikópától, hanem a teljes Szentírást kezdték magyarázni, szorgalmazták az egyéni bibliatanulmányt és nem csak az istentiszteleteken, hanem a bibliaórákon is. Az ekkorra már elavult nyelvezetű Károli fordítást, igyekeztek újra cserélni. Bárány György, Bárány János és Sostaris János bibliafordítási kísérlete tanúsítja ezt.

A pietizmus, válaszút elé állította az evangélikus egyházat. A pietizmus ellen szót emelő ortodoxia, támadást indított az új kegyességi gyakorlattal szemben, de a megosztottság nem volt teljes. Csepregi rámutat, hogy a két tábor között egy tevékeny, mindkét irányban jó kapcsolatokat ápoló csoport volt, akik mindkét irányzat pozitívumát igyekeztek kamatoztatni. A püspökválasztások történetei, az egyház belső, politikai csatározásai is jól mutatják, hogy a táborok nem különültek el olyan élesen, mint ahogyan ezt korábban feltételeztük. Ennek a feltárása, Csepregi egyik fontos tudományos érdeme. Ugyan csak fontos szakasza a könyvnek a tolnai evangélikusság szerveződése, ami a győri pietista missziói központ egyik jelentős munkája volt.

A 200 oldalnyi forrásgyűjtemény, mely 100 levelet foglal magában, most vált hozzáférhetővé az egyháztörténeti kutatások számára. Együtt olvasva ezeket a dokumentumokat, egy átfogó kép bontakozódik ki a magyar protestáns egyháztörténetírásnak erről a fontos, kevésbé ismert korszakáról. A könyv pontos jegyzetei, irodalomjegyzéke, további segítség a munkához. A szerzőnek a további kutatáshoz sok sikert kívánunk.

(ism.: Szigeti Jenő)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)